

# ՄԻՈՆ

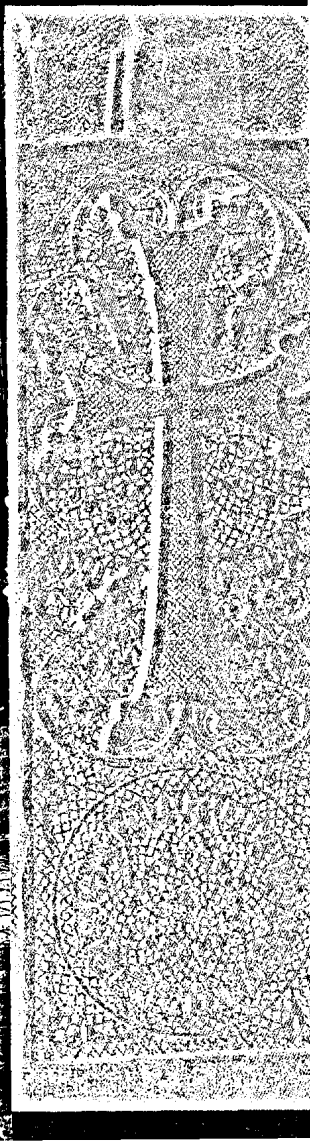
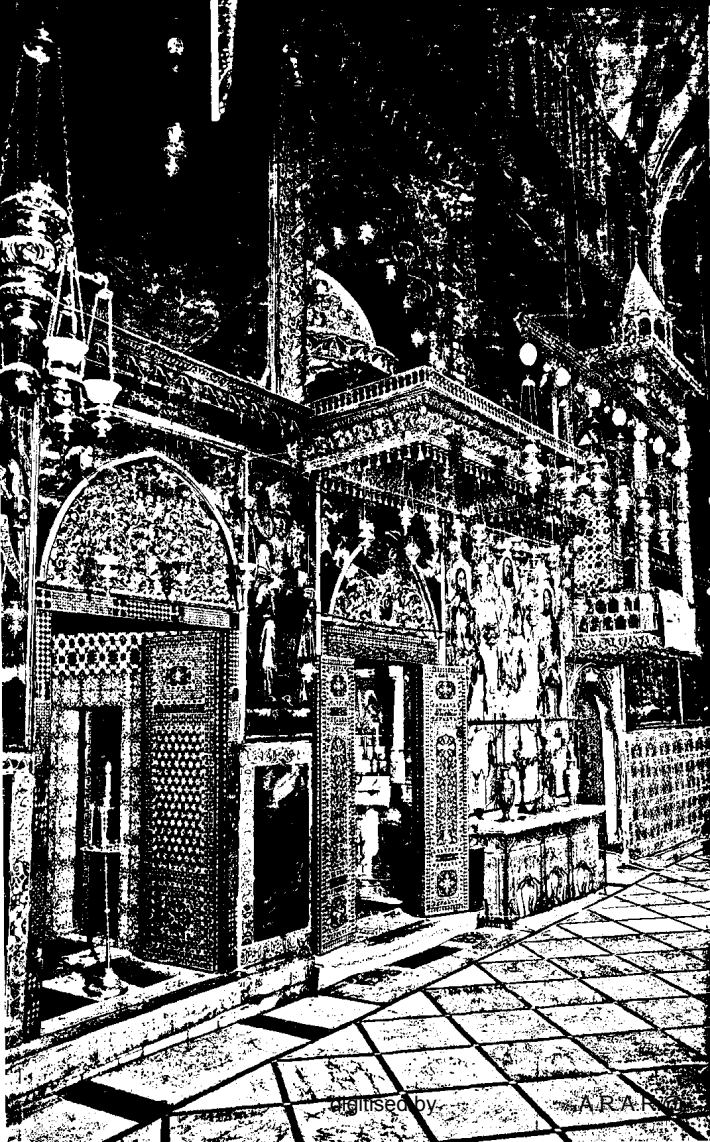
ՅՈՒՂԻՍ

ՕԴՈՍՏՈՍ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԹԻՒՆ 7-8-9

1999



# ՄԻՈՒՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ  
ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՍՄԱԽՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԽՈՒԹԵԱՆ  
ՀԳ. ՏԱՐԻ - ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1999	ՅՈՒԼԻՍ - ՕԳՈՍՏՈՍ - ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ	ԹԻՒ 7 - 8 - 9
1999	July - August - September	No. 7 - 8 - 9

## SION

VOL. 73

A MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY  
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

*Proprietor : His Beatitude The Armenian Patriarch Of Jerusalem*



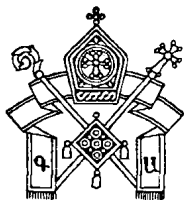
St. James Press, Jerusalem





ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂՈՍ  
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ (1982-1999)

**ՇԱՅՐԱՎՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ  
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ  
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ  
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱՍԵՒՆ**



**SUPREME PATRIARCH  
CATHOLICOS  
OF ALL ARMENIANS  
MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN**

**ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԽՕՍԲ**

**Ի ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱՍԵՒՆՈՒՄ**

**ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԱՂՕԹԻՑ ՅԵՏՈՑ**

Մի անգամ ևս ծունկի եմ գալիս Իշման սրբազնասուրբ Սեղանի առաջ, և ողջ գոյութեամբս փառք և գոհութիւն եմ ընծայում Բարձրեալն Աստուծոյ որ շնորհեց ինձ ողջամբ վերադառնալ ի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին վեց ամիսների բացակայութիւնից յետոյ, գուտ առողջական պատճառներով. որոնց դուք արդէն ծանօթ էք և կարիք չկայ անելին ասելու:

Այսօր Աւագ երկուշաբթի օր է: Ահա մտել եմք մեր Հայց. Առաքելական Սուրբ եկեղեցու ամէնէն հոգելից շարաքույլ մէջ, յառաջիկայ Կիրակի տօնախմբելու համար մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի յարութեան հրաշագան դէպքը, որ սիրտն է քրիստոնէական մեր հաւատքին:

Թէև բժշկական տեսակետից դիտուած առողջական վիճակս չի վերականգնուել, բայց ամենախոր իղզս էր լինել իմ ու ամբողջ հայ ժողովրդի Հոգևոր Տան մէջ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում և այստեղ անցկացնել ապաքինման ընթացքը, միասին տօնելով մահուան վրայ Քրիստոսի տարած յաղթանակը՝ Սուրբ Յարութեան տօնը:

\*\*\*

Առաջին հերթին, ցանկանում եմ այս առաջին պահին իմ ջերմ շնորհակալութիւնները և բարձրագոյն աստիճանի գնահատանքը յայտնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան ուխտեալ անդամներին՝ արքեպիսկոպոսներին, եպիսկոպոսներին, վարդապետներին, արքեղաներին, քահանաներին, սարկաւազներին, իմ բացակայութեան շրջանին ձեր ցոյց տուած նախանձախնդիր ոգուն և նուիրեալ աշխատանքին համար ի պայծառութիւն աստուածակառոյց Սուրբ Աթոռոյս: Շնորհակալութիւններս նաև Հոգևոր Գերագոյն Խորհրդին և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան ներքոյ գործող պաշտօնէութեան կամ անձնակազմի աւագ և կրտսեր անդամներին և Վանական Խորհրդին: Հայրական ջերմ գնահատանքս նաև Այրարատեան Հայրապետական Թեմի Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսիսեանին, որ անցնող չորս ամիսների ընթացքում՝ 1 Դեկտեմբեր 1998-էն այս կողմ, վարեց Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդի պաշտօնը Մեր տնօրինութեամբ և աչալուրջ և եռանդուն ջանասիրութեամբ: Մեր ապաքինման այս շրջանին երբ տակաւին լիովին ի վիճակի չեմք կատարելու Մեր բոլոր պարտաւորութիւնները նա կշարունակէ իր պաշտօնը:



\*\*

Սիրելիք, շատ դժուար օրերի միջին անցալ և էլի անցնում եմ առողջական տեսակետից: Խորհրդածելու պահեր ունեցալ: Աւելի պայծառ դարձաւ ինձ համար այն սկզբունքը որ մարդ էակը, քրիստոնեայ մարդը, կամ հոգեւորական անձը իր իսկական բարձրագոյն արժէքը կը գտնի *պարտականութեան կատարման մէջ*, կրկնում եմ՝ *պարտականութեան կատարում*: Պարտականութիւն չունեցող, պարտաւորութիւն չգզացող, պատասխանատուութեան պարտաստականութիւն չունեցող անձին կեանքը երկրի վրայ խոտի կը նմանի, ըստ Սաղմոսերգոյն քառերուն:

Լինի եկեղեցու մէջ, լինի պետութեան մէջ, լինի հասարակական ու եկ կազմակերպութեան կամ հաստատութեան մէջ մարդու կարողութիւնից աւելի թանկ է այդ կարողութիւնը պարկեշտ ձևով, ամբողջական գործադրմամբ գործի վերածելու պարտաճանաչութիւնը: Կեանքին *էրկար* տեղողութիւնից աւելի արժէք ունի կեանքի *քովանդակալից* լինելու հանգամանքը, ինչպէս շեշտակի կերպով ասել է Օրմանեան հոշակաւոր գիտնական հոգեւորականը:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը իր ուխտեալ որդւոց պարտաճանաչ ու ամբողջանուէր ծառայութեամբ պիտի լինի *"լոյսի փարոս", "լոյսի խորան", "սիրոյ օճախ",* "արի արանց (արութեան գործոց) քաջ գործերու" շինը հանգիստարան»: Եկէ՛ք բոլորս վերանորոգուա՛ծ ոգիով նայինք կեանքին: Կեանքը ճիշդ տուրքն է Աստծուն: Բայց մի տուրք որի հետ եմ կապուած պարտականութիւններ: Զմտաճանաչ Աւետարանի խօսքը. *«Ծառայք անպիտանք էմք, զոր ինչ պարտն էր առնել՝ արարաք»*: (Մենք անպէտք ծառաներ ենք. արժէք կ'ունենանք երբ անեմք այն ինչ որ *պարտաւոր ենք* անել): Առողջութիւնը արժեւորել գիտնանք: Ամենից մեծ արժանիքն է դա:

Եկէ՛ք շէնացնենք մեր Տունը՝ Մայր Աթոռը մեր պարտականութիւնների գիտակցական առողջ կատարումով:

\*\*

Միաբանութեան Մեր խօսքը ուղղել ետք, կը ցանկանայի իմ եղբայրական սիրոյ և շնորհակալութեան խօսքը ուղղել մեր Ս. Եկեղեցու Նուիրապետական Աթոռների գահակալներին՝ Կաթողիկոսին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Պատրիարքներին Երուսաղէմի Առաքելական Աթոռոյն և Կ. Պոլսոյ պատմական Աթոռոյն իրենց ցոյց տուած անկեղծօրէն և շերմօրէն եղբայրական վերաբերումին՝ հեռախօսային, թղթակցային և անձնական այցելութեամբ ի Նիւ Եորք արտայայտած բարեմաղթութիւններին և կատարած աղօթքներին համար: Թող Ամենակալն Աստուած առողջութեան բարիքները առատօրէն ցանէ նրանց կեանքին մէջ:

Շնորհակալութեան Մեր խօսքը նաև մեր բոլոր Թեմերին և Թեմակալ Առաջնորդներին, Թեմական մարմիններին ու հաւատացեալ ժողովրդի զաւակներին և համայնքային կազմակերպութիւններին որոնց աղօթքների և բարեմաղթութեանց ոյժը զգացիմ միշտ այս նեղութեան ծանր օրերին:

Շնորհակալութեան այս խօսքում ձգտում ենք առանձնապէս յիշել Ամերիկահայոց Արևելեան Թեմը ի Նիւ Եորք, իր Թեմակալ Սրբազան Առաջնորդով և Թեմական Խորհրդով ու Առաջնորդարանի պաշտօնէութեամբ, որոնք Նիւ Եորքում օրինակելի վերաբերում ցոյց

տունին Մեր նկատմամբ:

Շնորհակալութեան մասնաւոր խօսքս բոլոր բժիշկներին, օտար և հայ, որոնք իրենց գերագոյն կարելին ի գործ դրին Մեր հիւանդութեան դարմանումին համար: Թող Աստուած առատօրէն վարձահատոյց ըլլայ բոլորին:

Շնորհակալութեան անչափելի և անտարազելի խօսքս ուղղում եմ այն բարեկամ անձերին, որոնք, աշխարհի չորս ծագերից իրենց զգացումները արտայայտեցին անձնական այցելութեամբ, հեռաձայնային խօսակցութեամբ և նամակներով, ծաղկեփուլերով: Ինձ համար նրանց սիրազեղ արտայայտութիւնը սխալ չէր փաստն է իրենց սիրոյն հանդէպ մեր սուրբ եկեղեցիին և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին:

\* \*

Եւ ահա, փա՛ռք Աստուծոյ, Մայր Հայրենիքի հողի վրայ եմ: Մեր ազգային գոյութեան խարխիսն է այս հողը, քրիստոնէական հաւատով ոռոգուած, սուրբերու և հերոսներու արեամբ նուիրագործուած:

Իմ ամենախոր աղօթքն է որ ամուր, ապահով և զարգացողական ընթացքի մէջ մնայ մեր հայրենիքը իր պետութեամբ, եկեղեցիով և ժողովրդով: Ցատուկ շնորհակալութիւններս եմ յայտնում Հանրապետութեան Նախագահին՝ Վսեմաշուք Տիար Ռոպէրթ Քոչարեանին և պետական այն բարձրաստիճան անձերին որոնք յաճախ իրենց բարեմաղթութիւնները յայտնեցին Մեզի բազում եղանակներով: Մասնաւոր շնորհակալութիւններ նաև Արցախի Նախագահ՝ Վսեմաշուք Տիար Արկադի Ղուկասեանին որ ի Միացեալ Նահանգներ տուած իր այցելութեան ընթացքին անձամբ այցելեց Մեզ և իր բարեմաղթութեանց հետ միասին իր սէրը յայտնեց հանդէպ Հայց. Առաքելական եկեղեցւոյ:

Կոչ եմ անում մեր ժողովրդին որ իր աչքի բիրի նման մաքուր և առողջ պահի իր հայրենիքը: Հայց. Առաքելական եկեղեցին իր բոլոր միջոցներով կանգնած է կողքին մեր հայրենիքի պետական իշխանութեանց: Քրիստոնէական հաւատքը՝ մեր հայրերի աւանդութեամբ մեզի փոխանցուած, մեր հայրենիքի առողջութեան հիմնական տուեալներուն առաջիններէն է և վստահ եմ որ մեր հայրենիքի առողջութիւնը ընդհանրական արժէք է, վեր՝ բոլոր մասնակի և ժամանակաւոր նկատումներէ:

Թող Աստուծոյ ամենատես Աչքը և ամենագոր Աչքը հովանի և պահապան լինեն մեր ժողովրդին ի Մայր Հայաստան, յԱրցախ և ի սփիւռս աշխարհի. ամէն:

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ի Մայր Տաճար Ս. Էջմիածին

29 Մարտ 1999

## ՀԱՆԳԻՍ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Նոր վշտով յայտնում ենք, որ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի Վեհարանում Յունիսի 29ին, Նրեմշաբթի, ժամը 17:50ին, անժամանակ, կեանքի 67րդ տարում ի Տէր հանգաւ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ երկարատեւ եւ ծանր հիւանդութիւնից յետոյ:

Ամենայն Հայոց 131րդ Հայրապետը Լուսաւորչի Աթոռին բազմեց 1995թ. Ապրիլի 4ի ազգային-եկեղեցական սրբազուար ժողովի ընտրութեամբ՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան 18ամեայ գահակալի հարուստ փորձառութեամբ: Նորին Սրբութիւն Տ. Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում քառամեայ հովուապետութեան տարիներին իմաստութեամբ ու անսակարկ նուիրումով հովուեց Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին: Նորին Սրբութիւնը Մայր Հայրենիքի, Արցախի եւ աշխրհսփիւռ մեր ժողովրդի հոգեւոր վերագարթօմէքի, հօգորութեան եւ միասնութեան սրբազան առաքելութեանը ծառայացրեց իր եռամդն ու անխոնջ ջանքերը, խօսքն ու գործը:

«Հարկ ի վերայ մեր կայ» պարտքի զգացումով իր հայեացքը յառած քրիստոնէութիւնը Հայաստանում պետական կրօն հռչակման 1700ամեայ դարակազմիկ յոբելեանին, Հայոց Հայրապետն արդիւնաւորեց հովուապետութեան կարճատեւ իր շրջանի իւրաքանչիւր օրն ու ժամը: Վերակազմուեցին Հայ Եկեղեցու Թեմերը Հայաստանում եւ ԱՊՀ երկրներում: Ընդարձակուեց եկեղեցաշինութիւնը՝ վերահորդուեցին եւ քարեգարդուեցին խոհարհուած եկեղեցիներ ու վանքեր, կառուցուեցին մոլորքը: Գեորգեան Ճեմարանի մոլորգեալ յարկից մերս հասունացաւ

հոգեւոր սպասաւորների մեր սերունդ: Աշխուժացաւ եւ ընդարձակուեց Քրիստոնէական Դաստիարակութեան ու Քարոզչութեան Կենտրոնի գործունէութիւնը: Գործել սկսեց Օշականի «Սբ. Մեսրոպ Մաշտոց» մորաբաց դպրատունը: Արգասաբեր եղաւ Մայր Աթոռի հրատարակչական գործունէութիւնը՝ հրատարակութեամբ աստուածաբանական եւ հայագիտական աշխատութիւնների, որոնց շարքում՝ Վեհափառ հայրապետի մեծաթիւ գրքեր ու գրութեմքեր: 1700 ամեակի շրջագծում Մոսկուայի Կրեմլում, Վատիկանում եւ աշխարհի այլ քաղաքներում բացուեցին եկեղեցական արուեստի ցուցահանդէսներ, կազմակերպուեցին գիտաժողովներ եւ ուխտագնացութիւններ՝ դէպի հայրենի սրբավայրեր: Կեանքի կոչուեցին սոցիալական զարգացման ծրագրեր՝ ուղղուած տնտեսական դժուարութիւնների յաղթահարմանը Հայաստանում եւ Արցախում: Իր քարծր հեղինակութեամբ Վեհափառ Հայրապետն առաւել ամրապնդեց Եկումէնիկ կապերը Բոյր եկեղեցիների հետ, հովուապետական յանձնարարիկ կապերով միութեամբ եւ օրհնութիւն բաշխեց հաւատաւոր մեր ժողովրդին ի հայրենիս եւ սփիւռս: Նորին Սրբութիւնը ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային ակադեմիայի պատուաւոր անդամ է: Վեհափառ Հայրապետը, որպէս խոշոր մտաւորական արժանացել է աշխարհի մի շարք ակադեմիաների եւ համալսարանների պատուաւոր դոկտորի կոչմանը:

Մայր Աթոռի սգաւոր միաբանութիւնը՝ Սուրբ Հոգու միութարութիւնն է հայցում համայն հայրութեանը, խորագգաց հաւատաւոր մեր ժողովրդի եւ Հայրենի պետութեան առ Վեհափառ Հայրապետը ցուցաբերած որդիական սիրոյ եւ

սրտակցութեամբ դրսևորումից, Մայր Աթոռ Սիմիոնապոլիսում և Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը յայտարարում են քառասունհինգ տարեկան:

Աղօթք, խումկ և բիւր օրհնութիւն Վեհափառ Հայրապետի անմեռ յիշատակին: Թող Բարին Աստուած Իր Փառաց Պսակին արժանացնի և երկնային երանաւտ

խաղաղութեամբ մէջ ընդունի սիրեցեալ Հայրապետի լոյս հոգին՝ ընդ դասս աստուածագգեաց Հայոց երանեալ հայրապետաց:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

ԳԻՒԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՍ  
ՍՈՒՐԱ ԷԶՄԻԱՄՆԻ

## Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՒՈՒԹԻՒՆԸ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը (աւագանի անուամբ Նշան Սարգսեան) ծնունդ է 1932 թ. Օգոստոս 27ին Քեսապում (Սիրիա): Նախնական կրթութիւնը ստացել է հայրենի գիւղի Ուսումնասիրաց միացեալ վարժարանում, որից յետոյ ուսումնառութիւնը շարունակել է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքում (1946թ.): Այստեղ էլ, 1949թ. Մայիսի 29ին ձեռնադրուել է սարկաւագ: 1952թ. աւարտել է ուսումնառութիւնը Դպրեվանքի Ընծայարանի բաժնում:

1952թ. Սեպտեմբերի 28ին, ձեռնադրուելով կուսակոմ քահանայ, ի յիշատակ մորոգ վախճանեալ Գարեգին Ա. Յովսէփեանց Կաթողիկոսի (Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն), վերակոչւում է Գարեգին արեղայ և դառնում Կիլիկիոյ Միաբանութեամբ ուխտի անդամ: Պաշտպանելով վարդապետական աւարտաճառը՝ «Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աստուածաբանութիւնը ըստ Հայ Տարականնորում» քեմայով, 1955թ. Յունիսի 5ին ստանում է վարդապետական աստիճան: Նոյն թուականին պաշտօնավարում է Դպրեվանքում որպէս ուսուցիչ և վերակացու: Որոշ ժամանակ անց (1956թ.)

ստանձնում է Դպրեվանքի տեսուչի պաշտօնը:

1957-1959թթ. Գարեգին վարդապետն ուսումնառութիւնը շարունակում է Օսֆորդի համալսարանում, որտեղ հետեւում է աստուածաբանական բարձրագոյն ուսման և ստանում է գրականութեան բակալոթիայի աստիճան՝ որպէս աւարտաճառ մերկայացնելով «Քաղկեդոնի ժողովը և Հայ եկեղեցին» խորագիրը կրող աշխատասիրութիւնը (1965թ. հրատարակուել է Լոնդոնի S.P.C.K. հրատարակչատան կողմից, վերահրատարակուել է Նիւ Եորքում, 1976թ.):

1960թ. Օսֆորդում աւարտելուց վարդապետը գործում մասնակցութիւն է ունենում միջեկեղեցական մի շարք համագումարների ու ժողովների՝ որպէս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան մերկայացուցիչ: Խորէն Ա. Կաթողիկոսի ընտրութիւնից յետոյ (1963թ. Մայիսի 5) Գարեգին վարդապետը կարեւոր դեր է կատարում մորընտիր կաթողիկոսի պաշտօնական այցելութիւններին կազմակերպման գործում: Միաժամանակ մասնակցում է ԵՃԽ միջեկեղեցական կարեւոր համաժողովների:

Դիտորդի կարգավիճակով

մասնակցում է Վատիկանի երկրորդ ժողովի երեք յաջորդական միսսերին (1963-1965թթ.) եւ Անկլիկան եկեղեցու Լամբեթի համաժողովին (1968թ.): Նշանակալից է նրա դերը Ադիս Աբեբայում արեւելեան ուղղափառ դաւանակից ինչը եկեղեցիների հոգեւոր առաջնորդների համագումարի կազմակերպման գործում:

Այս շրջանում աստուածաբանութեան, գրականութեան, պատմութեան եւ մշակույթի թեմաներով դասախօսել է ՀԲԸՄ Դարուհի Յակոբեան Երկրորդական վարժարանում, Պէյրուքի «Համագգայինի» Նշան Փալանջեան ճեմարանում, Beirut College for Women-ում (ներկայումս՝ Beirut University College) եւ Պէյրուքի Ամերիկեան համալսարանում (A.U.B.), դասախօսութիւններով հանդէս է եկել մի շարք եկեղեցիներում:

1968թ. Յունիսի 16ին, ի գնահատութիւն մուրիսալ ծառայութեան, Խորէն Ա. Կաթողիկոսի օրհնութեամբ նրան շնորհւում է Մայրագոյն վարդապետի աստիճան:

1964թ. Յունուարի 19ին ձեռնադրուել է եպիսկոպոս, 1973թ. Ապրիլի 26ին արժանացել է արքեպիսկոպոսի տիտղոսի:

1971-1973թթ. Գարեգին Եպիսկոպոսը հոգեւոր պատասխանատու ծառայութեան է անցնում Իրանում (Նոր Զուլա):

1978-1977թ. Գարեգին արքեպիսկոպոսը հոգեւոր ծառայութեան է մեկնում ԱՄՆ (Նիւ Եորկ):

1978-1977թթ. Լիբանանում բռնկուած քաղաքացիական պատերազմի տարիներին վնասները դեր է ունենում Լիբանանահայութեան օժանդակութեան կենսական գործում:

1977թ. Մայիսի 22ին, Խորէն Ա. Կաթողիկոսի Հայրապետութեան շրջանում ընտրուում է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Աթոռակից Կաթողիկոս: 1983ին, Խորէն Ա.

Կաթողիկոսի վախճանելուց յետոյ հռչակոււմ է Իբրեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս:

Անթիպատի Աթոռում 18 տարիների գահակալութեան ընթացքում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը զարկ է տալիս ազգային-կրօնական մշակութային եւ շինարարական աշխատանքներին: Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը հաստատում է քրիստոնէական դաստիարակութեան քաժանմունքը: Նրա յատուկ ուշադրութեան առարկան է դառնում Դպրեվանքը (1977թ. Անթիպատից այն փոխադրում է Բիկֆայա), որն ընդարձակուելով ու արդիականացնելով՝ մայաստում է աստուածաբանական ուսուցման բարելաւմը: Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը առանձնապէս տուկ ուշադրութիւն է դարձնում հրաշարակչական գործին, հիմք է դրւում թանգարան-մատենադարանի շէնքի շինութեանը:

Կաթողիկոսութեան շրջանում ձեռնարկում է հովուապետական այցելութիւններ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան թեմեր: Միջեկեղեցական շրջանակներում այցելութիւններ է տալիս Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապին (Վատիկան), Անկլիկան եկեղեցու պետ Քենթրքերիի արքեպիսկոպոս Դր. Ռոքերտ Ռանսիին (Լոնտոն), Շվեյցարիայի Աւետարանական եկեղեցիների միութեանը, Դանիայի եւ Գերմանիայի Լութերական եկեղեցիներին, Աւստրալիայի եկեղեցիների խորհրդին եւ Ղպտի եկեղեցու պետ Նորին Արքեպիսկոպոս Գ. Պատրիարքին (Եգիպտոս):

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տարիներին քաղաքիւ անգամներ այցելել է Մայր Աթոռ Սբ. Էջիածին՝ թէ խորհրդային եւ թէ նորանկախ շրջանում: 1988թ. Դեկտեմբերի 7ի երկրաշարժից յետոյ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը կամգմեց երջանկայիշատակ վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմի՝ բերելով իր

եղբայրական սերն ու զօրակցութիւնը:

«Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ է:

Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի վախճանութից յետոյ, 1995թ. Ապրիլի 4ին Ազգային-եկեղեցական սրբազուսմար ժողովը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսին ընտրում է Մայրագոյն Պատրիարք եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (գահակալութեան հանդիսութիւնը տեղի ունեցաւ Ապրիլի 9ին՝ Մաղկազարդի տօնին Մայր Տաճարում):

Ընտրութիւնից ի վեր Նորին Սրբութիւնն իր ողջ եռանդը եւ ջանքերն ուղղեց եկեղեցական կեանքի ներքին կարգաւորմանն ու կազմակերպմանը, մասնաւորապէս Ս. Էջմիածնի Հոգեւոր ձեռնարանի գործունէութեան վերաշխուսթացմանը, Բրիտանիական Դաստիարակութեան եւ Քարոզչութեան Կենտրոնի զօրացմանն ու քարգաւաճմանը, Բրիտանիական Դաստիարակութեան համալսարանի ծրագրերի մշակմանը, եկեղեցիների ու վանքերի վերանորոգմանը, սոցիալական բնոյթի կառոյցների ստեղծմանը, աստուածաբանական, հոգեւոր եւ հայագիտական հրատարակութիւնների աւելացմանը:

Եկեղեցու աշխատամբը առաւել մպատակաւորուած դարձնելու եւ ժողովրդի կեանքում Բրիտանիական աւանդոյթները ամրացնելու միտման խնդրութեամբ Վեհափառ Հայրապետը վերատեսութեան ենթարկեց Հայաստանի թեմական կառուցուածքը. 1996թ. Հայաստանեան մարտի 4 թեմերի կողմէն ստեղծուեց եւս 4 նոր թեմ: Ստեղծուեցին նաեւ Ուկրաինայի եւ Հարաւային Ռուսաստանի թեմերը:

Վերաշխուսթացաւ Հոգեւոր ձեռնարանի կեանքը: 1997թ. Սեպտեմբերին, 80ամեայ ընդմիջումից յետոյ վերաբացուեց Գեորգեան Հոգեւոր ձեռնարանի հիմնովին նորոգուած շէնքը: Հիմք դրուեց նաեւ

ուսանողների համար նոր կացարանային համալիրի շինարարութեանը: Այս շրջանում քաղաքատիրոջ նաեւ նեմարանի սաների թիւը՝ հասնելով շուրջ 120-ի:

Վեհափառ Հայրապետի հովանաւորութեամբ կեանքի կոչուեց երանկայիշատակ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի ծրագրերը. Օշականում՝ Սր. Մեսրոպ Մաշտոցի նուիրական շիրիմի կողքին՝ վերակառուցուած շէնքում հաստատուեց Սր. Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Դպրատունը, որն այսօր դարձել է գիտական եւ մշակութային կարեւոր կենտրոն:

Գահակալութեան համեմատաբար կարճ ժամանակահատուածում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոսը հովուապետական այցելութիւններ տուեց Հայ Առաքելական եկեղեցու Հայաստանի, Լեռնային Ղարաբաղի (1995թ.), Վրաստանի (1995թ.), Ուկրաինայի, Ռումանիայի (1995թ.), Գանատայի (1995թ.), Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների (1996թ.), Ֆրանսայի (1997թ.), Սինգապուրի, Թայլանդի, Աւստրալիայի (1997թ.), Աւստրիայի (1997թ.), Անգլիայի (1997թ.), Եգիպտոսի (1998թ.) Գերմանիայի (1998թ.), թեմերին եւ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանին: Մեծ ուրախութեամբ եւ հայրական սիրով Վեհափառ Հայրապետը մախագահեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Աթոռի նորընտիր Կաթողիկոս Արամ Առաքինի ձեռնադրութեանն ու օծման արարողութեանը 1995թ. Յուլիսի 1ին:

Վեհափառ Հայրապետը նոր թափ հաղորդեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Էկումենիկ գործունէութեանը եւ ծառայութեանը: Գահակալութեան տարիներին Վեհափառ Հայրապետը պաշտօնական այցելութիւններ է տուել Մոսկուայի եւ համայն Ռուսիոյ Պատրիարք Նորին Սրբութիւն Ալեքսի երկրորդին (1995թ.), Ռումանիայի Ուղղափառ Եկեղեցու Պատրիարք Նորին Սրբութիւն Թեոկտիստին (1995թ.), Վրաց Ուղղափառ Եկեղեցու



Կաթողիկոս-պատրիարք Նորին Սրբութիւն Իլյա Երկրորդին (1995թ.), Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ եւ Կաթոլիկ եկեղեցու պետ Նորին Սրբութիւն Յովհաննէս-Պօղոս Երկրորդ պապին (1996թ.), Կ. Պոլսի Տիեզերական Պատրիարք Նորին Սրբութիւն Բարթողղիմէոս Առաջինին (1996թ.), Քիմքրքերիի արքեպիսկոպոս Դր. Ջորջ Քերիին (1997թ.), Ղպտի Ուղղափառ եկեղեցու պատրիարք Նորին Սրբութիւն Շնուղա Երկրորդին (1998թ.): Այցելել է նաեւ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի կենտրոն ժնեւում:

Վեհափառ Հայրապետը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում ընդունել եւ հիւրընկալել է մի շարք եկեղեցական ու էկումենիկ պատուիրակութիւնների, մասնաւորապէս Նորին Սրբութիւն Բարդուղիմէոս Ա. Տիեզերական Պատրիարքին, Նորի Սրբութիւն Ալեքսի Բ. Պատրիարքին, Նորին Սրբութիւն Թեոկտիստ Պատրիարքին, Նորին Սրբութիւն Իլյա Բ. Կաթողիկոս-Պատրիարքին եւ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի գլխաւոր քարտուղար Դր. Կոնրադ Ռայգերին: Վեհափառ Հայրապետին այցելել են նաեւ պետական քաղաքիւ քարձրաստիճան այրեր, մշամաւոր քաղաքական գործիչներ, գիտութեան եւ մշակոյթի ականաւոր դէմեր:

Վեհափառ Հայրապետը հեղինակ է աստուածաբանական, հայագիտական, փիլիսոփայական, քարոյագիտական եւ գրական քաղում ուսումնասիրութիւնների եւ յօդումների, ինչպէս նաեւ Հայերէն, Անգերէն, Ֆրանսերէն եւ այլ լեզուներով երկու տասնեակից աւելի գրերի: Նորին Սրբութիւնը ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային ակադեմիայի պատուաւոր անդամ է: Վեհափառ Հայրապետը, որպէս խոշոր մտաւորական արժանացել է աշխարհի մի շարք կրօնական եւ գիտական հաստատութիւնների եւ համալսարանների պատուաւոր դոկտորի կոչմանը:

1998թ. Ապրիլին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը մեկնեց Միացեալ Նահանգներ՝ Ամերիկայի հայոց թեմի 100-ամեայ յորելիմական հանդիսութիւններին մախագահելու մատակարար: Այցելութեան ընթացում Վեհափառ Հայրապետը ենթարկուեց նաեւ թշկական ընտրութեան, որին հետեւեց տեւական բուժման շրջանը:

1998թ. Հոկտեմբեր եւ 1999թ. Փետրուար ամիսներին Վեհափառ Հայրապետը երկու ծանր վիրահատութիւններ կրեց:

1999թ. Մարտին, Մայր Աթոռ վերադարձից առաջ, Վեհափառ Հայրապետը Վատիկանում Հռոմի Պապի հետ մեկտեղ կատարեց «Հռոմ-Հայաստան» ցուցահանդէսի քացումը՝ մուրրում Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակման 1700-ամեակին: Վեհափառ Հայրապետի Վատիկան կատարած այցի ընթացում Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապը ընդունեց Հայոց Հայրապետի հրաւերը՝ Յուլիսի 2-4ը այցելել Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին: Վեհափառ Հայրապետի առողջական վիճակի վատթարացման հետեւանումով մախատեսուած այցելութիւնը չկայացաւ:

1999թ. Յունիսի 29ին ժամը 17:50ին Ամենայն Հայոց Հայրապետը երկարատեւ եւ ծանր հիւանդութիւնից յետոյ ի Տէր հանգեաւ:

Նորին Սրբութիւն Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի գործունէութեան հիմնական ուղղութիւնը եղաւ եկեղեցական կեանքի վերամորոգումը եւ վերաշխուժացումը: Վեհափառ Հայրապետը Հայ Առաքելական եկեղեցու պաշտօնական հիմնադրման 1700ամեակը համարելով որպէս մի նոր Հոգեգալուստ հայ ժողովրդի կեանքում, այն դիտում էր իրրեւ Հայ եկեղեցու քրիստոնէական աւանդութի վերամորոգման եզակի հմարաւորութիւն՝ յատկապէս մորանկախ ու ազատ Հայաստանի Հանրապետութիւնում:

ԴԻԻԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՄ Ա. ԷՋՄԻԱՄԻ

**ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՇՏ**  
**ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ**  
**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՌԱՋԻՆԻ**  
**ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ**

«Նրա անունը ինչպես որ հող էր,  
հող պիտի դառնայ, եւ հողին, որ Աստուած  
էր տուել, պիտի վերստին Նրա մօտ գնա»  
(Ժող., ԺԲ, 7)

Ի սկզբանէ մարդ արարածը ջանացել է ճանաչել մահ կոչուող առեղծուածը, սակայն մարդկութեան պատմութիւնը վկայում է, որ աղամորդին մահուան ճանաչողութեանը երբեք չի հասել: Զի Բարձրեալը Աստուած, որ անչափ շատ է սիրում իր իսկ ստեղծած մարդուն, թոյլ չի տուել, որ մեղսալից աղամորդին այդ մեղանչական վիճակով ըմբռնի այն առեղծուածը, որն սկիզբն է նոր, դեռ անվերջ երկնային մշտնջենաւոր կեանքի...

Իսկ երբ աշխարհում ծագել է Արդարութեան Արեգակ Յիսուս Քրիստոս, եւ երբ Նրա անճառելի Լոյսը հեղուել է ի հոգիս համայն մարդկութեան, ահա այդ իսկ ժամանակակից լուսաւորեալ մարդ արարածն այլեւս չի սարսափել, չի փորձել իր ֆիզիքական մարմնի անմահութիւնն ապահովել, զի այլեւս լաւ էր ըմբռնել Տէրունի պատգամը. «Ով սիրում է իր անձը, կը կորցնի այն, իսկ ով այս աշխարհում իր անձն առնում է, այն կը պահի յաւիտեանական կեանքի համար» (Յովհ. ԺԲ. 25):

Արդ, եթէ պարզ բրիտոնեան սոյն պատգամն ընկալել էր իր ամբողջ էութեամբ եւ դրանով իսկ պայմանաւորուել ու արժեւորել էր երկրաւոր կեանքը, ապա որքան առաւել՝ հոգեւորականը, մա, որ իր անձը ուրանալով՝ իրեն անմնացորդ ու անսակարկ Տիրոջն ու Նրա Ս. Եկեղեցուն է ընծայում...

Ահաւասիկ «Հայրապետ սուրբ եւ անբիծ, որն իր երկրաւոր կեանքում իսկ համտեսում է երկնային անանց քարիքների քաղցրահամ պտուղը՝ հոգու խաղաղութեամբ հաւաստելով, որ Նա, որ ջանք չի խնայի Աստծոյ փրկագործական ծրագրին մասնակից դառնալու համար, թեւ մարմնապէս անասելի տառապանքներ կրի, սակայն, այնուհանդերձ, Ամենասուրբ Երրորդութեան շնորհիւ ու ողորմութեամբ միայն ու միայն երկմէի Արքայութեան համար իր հոգին կ'աւանդի...

**Յուլիսի 5**

Վաղ առաւօտից սգացող Մայր Աթոռի Վեհաբանում հոգեւոր դասը, կաթողիկոսական տեղապահ Գերաշնորհ Տ. Ներսէս Արքեպս. Պապականի գլխաւորութեամբ, կատարում էր Տան Կարգ: ...Մոռագուրկ հայ հոգեւորականը Տիրոջն աղերսում էր. «...Դասաւորեա՛ գիտցի հանգուցելոյս Հայրապետի ի Քեզ նշմարիտ հաւատով ընդ ամենայն սուրբս Քո՛ յառաջագահ դասուն ի միւս անգամ Քո գալստեանդ. զի եւ սա արժանաւոր եղիցի՝ գոհանալով փառաւորել զՀայր եւ զՈրդի եւ զՍուրբ Հոգիդ»:

Յաւարտ այս սրբաշունչ կարգի՝ սգաթափօրը հանդիսաւոր կերպով Վեհափառ Հայրապետի դիմ տանում է քաղաքամայր Երեւան՝ Արարատեան հայրապետական թեմի առաքնորդանիստ Ս. Սարգիս եկեղեցի: Այստեղ կատարուում

է հոգեհամգստեան պաշտօն, որին ներկայ էին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի յուղարկաւորութեան կազմակերպման պետական յանձնաժողովի անդամները, Վեհափառի հարազատները, սփռնափայ գործիչներ, մտաւորականներ, հասարակական տարրեր կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներ:

Հոգեհամգստից յետոյ աստիճանաբար սկսուեւ է հաւատացեալների հոսքը սուրբ եկեղեցի: Գէթ մի քանի րոպէներ, կենցաղային հոգսերն ու անձնական խնդիրները մոռանալով, հաւատացեալ հայկազուններն իրենց որդիական ակնածամբն ու վշտակցութիւնն էին եկել յայտնելու Վեհափառ Հայրապետին ու իրենց Մայր եկեղեցուն:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 18ին, մախազահութեամբ կաթողիկոսական տեղապահ Տ. Ներսէս Արքեպս. Պողոսեպիւսի եւ մասնակցութեամբ Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ Հայոց Ամենապատիւ Պատրիարք Հայրեր Տ. Թորգոմ Արքեպս. Մամուկեանի եւ Տ. Մեսրոպ Արքեպս. Մութաֆեանի, ինչպէս մասն Հայոց Եկեղեցու գրեթէ ողջ հոգեւոր դասի, տեղի ունեցաւ հոգեհամգստեան պաշտօն: Յընթաց արարողութեան՝ Մայր Աթոռի միաբանութեանն է միանում մասն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան պատուիրակութիւնը՝ Արամ Ա. ի գլխավորութեամբ:

Հոգեհամգստեան վերջաւորութեանը, յանուն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանութեան, միխթարող խօսքով հանդէս է գալիս Կենտրոնական Եւրոպայում, Աւստրիայում ու Շուեյտլայում հայրապետական պատուիրակ Տ. Մեսրոպ Արքեպս. Գրիգորեանը: Սրբազան հայրն իր խօսքում հիմնադրամալից կերպով անդրադառնում է երջանկայիշատակ Հայրապետի կարճատեւ, սակայն քեղում գործունէութեանը: Նա մասն վեր է հանում

Գարեգին Ա. ին քննորոշ այն յատկանիշները, որոնք մեր հեղինակութեան ու արժանապատուութեան գրաւականներն էին:

«Թէեւ մենք կորցրինք Վեհափառը, – ասում էր Մեսրոպ Սրբազանը, – սակայն մեզ հետ մնացին մեր անկատար ծրագրերը, ուստի ջանամք իրագործել դրանք եւ այդպէս վառ պահենք մեր յիշատակը մեր եւ գալիք սերունդների սրտերում»:

Առաւօտից մինչեւ երեկոյ Վեհափառ Հայրապետի դագաղի մօտ չորս քահանայ Աւետարան էր ընթերցում Հայրապետի հոգու հանգստի ու խաղաղութեան համար Երկմաւոր Թագաւորին աղօթելով:

*Յուլիսի 6*

Ժամը 10ին քաղաքամայր Երեւանի Ս. Սարգիս եկեղեցում, մախազահութեամբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա. ի եւ աղօթական ներկայութեամբ Կաթողիկոսական Տեղապահ Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ Հայոց Սրբազան Պատրիարքներ Տ. Թորգոմ ու Տ. Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսների, ու Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու թեմակալ առաջնորդների, ինչպէս մասն մասնակցութեամբ ՀՀ Նախագահի, ՀՀ վարչապետի, ՀՀ ԱԺ մախազահի, պետական աւագանու այլ ներկայացուցիչների եւ ՀՀ-ում օտարերկրեայ դիւանագէտների, Վեհափառ Հայրապետի ազգականների ու սգակիր հայորդիների, տեղի ունեցաւ հոգեհամգստեան պաշտօն, որով րովաւնալ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին հայցում էր Աստծոյ գութն ու ողորմութիւնը՝ իր հանգուցեալ ծառայի համար:

Հոգեհամգստեան պաշտօնից յետոյ, ի դէմս Հայոց եկեղեցու նուիրապետական աթոռների գահակալների, հոգեւոր դասի ու համայն հայ ժողովրդի, իրաժեշտի խօսք է ասում Արարատեան հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ

Տ. Գարեգին Արքեպս. Ներսիսեանը:

Սրբազան Հօր խօսքից անմիջապէս յետոյ, Վեհափառ Հայրապետի մարմինը դուրս է բերուում Ս. Սարգիս Եկեղեցուց եւ «Աշխարհ ամենայնի» երգեցողութեամբ, սգաթափօրով տարւում է մինչեւ ատոմեֆեմաների շարասիւն: Այնուհետեւ մեֆեմաներից կազմուած սգաթափօրը համըմբաց ուղեւորւում է Միածնաէջ Մայր Աթոռ:

Տակաւին մի քանի օրեր անց սգաւոր Ս. Էջմիածինը պատրաստւում էր իր երջանկայիշատակ գահակալին արժանաւորապէս դիմաւորելու:

Մայր Աթոռի կենտրոնական դարպասի մօտ վաղ առաւօտից խոնուել էր Մայրավանքի պաշտօնէութիւնը, հոգեւոր դասը, Մայր Աթոռին ենթակայ միւս հաստատութիւնների աշխատակազմերի անդամներն ու մի քանի տասնեակ հաւատացեալներ:

Կենտրոնական դարպասի մօտից, «Այսօր գտով ի Բեթանիա» շարականի երգեցողութեամբ, սգաթափօրը Վեհափառ Հայրապետի դիմ առաջնորդում է Մայր տաճար:

Նշեմք, որ նախքան Եկեղեցի մուտք գործելը, Հայոց Եկեղեցու երանելի հայրերի իմաստուն տնօրինութեամբ, հանգուցեալ Հայրապետի մարմինը «ի չորս տեղուդ հանգիստ» է առնում: Այդ դադար հանգստեան պահերին ընթերցւում են սուրբգրային հատուածներ, երգւում են շարականներ, քարոզ է ասւում, ապա կարդացւում է աղօթք. «Համգո՛ զհոգի ծառայիս Քո ի տեղուդ լուսոյ եւ ի տեղուդ հանգստեան՝ ուստի փախուցեալ եմ ամենայն ցաւ եւ տրտմութիւնք եւ հեծութիւնք...»:

Այնուհետեւ, երբ Վեհափառ Հայրապետի մարմինը բերւում է սուրբ Եկեղեցու դրան մօտ, նախ եւ անց ընթերցւում են սուրբգրային պատշաճ

հատուածներ, երգւում են շարականներ, կարդացւում է յատուկ աղօթք, ապա «Ջողորմութեան Քո զոռում քաց մեզ Տէր» շարականի երգեցողութեամբ թափօրը մուտք է գործում Եկեղեցի: Տաճարում ընթերցւում են սուրբգրային հատուածներ, այնուհետեւ «Հոգւոյն հանգուցելոյն...» մաղթամեղով եւ «Հայր մերով» աւարտւում է «Քահանայաթաղ առնելոյ» տաճար տանելու կարգը. «Եւ ապա արծակին խաղաղութեամբ եւ երթիցն ի տեղիս իրեանց»:

Ինչպէս Ս. Սարգիս Եկեղեցւում, Մայր տաճարում եւս Վեհափառ Հայրապետի դազաղի մօտ չորս քահանաներ սկսում են Ս. Աւետարանի ընթերցումը:

Թ՛ Ծուլիսի 6-ին եւ Թ՛ Ծուլիսի 7-ին վաղ առաւօտից սկսեալ մինչեւ ուշ երեկոյ, չէր դադարում հաւատացեալ հայորդիների հոսքը Մայր տաճար՝ վերջին հրաժեշտ տալու եւ վերջին աջիւղոյն ստանալու իրենց հանգուցեալ Հովուապետից:

Հայոց Եկեղեցու հնաւանդ կանոնների համաձայն՝ Թ՛ առաւօտեան, Թ՛ երեկոյեան ժամերգութիւններից յետոյ կատարւում էր հոգեհանգստեան պաշտօն (եւ այսպէս շարունակ 40 օր զի ողջերի անկեղծ ու սրտարուխ աղօթքները մեծ օգնութիւն են մեղեցեալին՝ երկմէի եւ երկրի միջեւ ծուարած չարի այսերի միջով խաղաղ ու անվրդով դէպի յաւիտեանական կայաններ ընթանալիս):

Ծուլիսի 8

Հինգշաբթի ժամը 10-ին, սկսւում է Սուրբ եւ Ամմահ Պատարագի արարողութիւնը: Ս. Պատարագին ներկայ էին ՀՀ Նախագահ Ռոբերտ Քոչարեանը, ՀՀ Վարչապետ Վազգէն Սարգսեանը, ՀՀ ԱԺ Նախագահ Կարէն Դեմիրճեանը, ՀՀ Սահմանադրական Դատարանի Նախագահ Գագիկ Յարութիւնեանը, ՀՀ իշխանութիւնների այլ ներկայացուցիչներ, ՀՀ-ում հաւատարմագրուած օտարերկրեայ

դիւանագէտներ, սփիւռֆահայ գործիչներ, հասարակական ֆաղափական կազմակերպութիւնների ու կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ իրենց յարգամբն էին բերել Վրաստանի Հանրապետութեան Աժ մայիսգահ Ջուրաք ժվանեան, Արցախի Հանրապետութեան վարչապետ Անուշահան Դանիէլեանը եւ ուրիշներ: Հայոց եկեղեցու սրբազան արարողութեանը ներկայ էին նաեւ Վեհափառ Հայրապետի յուղարկաւորութեանը մասնակցելու նպատակով Ս. Էջմիածնում գտնուող Համայն Վրաստանի Կաթողիկոս-Պատրիարք Իլյա Բ. Ռուս Ուղղափառ եկեղեցու պատուիրակութիւնը՝ միտրոպոլիտ Պիտիրիմի գլխաւորութեամբ, Ղալտի Ուղղափառ եկեղեցու միտրոպոլիտներ Յովհաննէսը եւ Ամբա Բիշոյը, Կ. Պոլսի Տիեզերական Պատրիարքութիւնից՝ միտրոպոլիտ Գեմադիոս Լիմուրիոսը, Ասորի Ուղղափառ եկեղեցուց՝ Հալէպի միտրոպոլիտ Իբրահիմը, Վատիկանից՝ կարդինալ Կասիդին, Քենթրքերիի արքեպիսկոպոսութիւնից՝ Բեսիմֆաթի եպիսկոպոս Ջեֆրի Ռոուսը, Հալէպի շէյխ Ալ Շամը եւ այլք:

Երեւոյց «Ահեղ Խորհուրդի» պէտք է կատարուեն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի վերջին օծման կարգը. «Եւ մինչ մատչիցի Սուրբ Պատարագն, ի ժամ ողորմին առաջի բեմին այս կարգ կատարի», այսինքն՝ սարկաւազի ճարտգից յետոյ հանդիսապետը կարդալու է «Օրհնեալ ես, Տէր Աստուած Ամենակալ» աղօթքը, որից յետոյ Վեհափառ Հայրապետի դին ճրատման ֆահանայքն եւ հանեն ի բեմն առաջի Սրբոյ Սեղանոյն»: Այնուհետեւ, ձեռամբ կաթողիկոսական տեղապահ Տ. Ներսէս Արեւաք. Պապապետին եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Ա-ի, կատարուել է Գարեգին Ա-ի վերջին օծման կարգը. «Եւ առեալ զՍուրբ Մշտունն, օծել մաք գեակաւն եւ ապա զաջոյ ձեռն»:

Ս. եկեղեցու վարդապետութեան համաձայն՝ վերջին օծման կարգը ննջեցեալին օծուել է այնպիսի զօրութեամբ, որը հանգուցեալին երկմէի ու երկրի միջեւ եղող դեկերիմ յաղթահարելու եւ աստուածային իմանալի շնորհով սպառազինուած իր ընթացքը դէպի իսկաղոսութեան մաւահանգիստ շարունակելու ուժ եւ կարողութիւն է տալիս. «Քի... ընկալցին սուրբ մշխարհս ոսկերաց սորա զօրութիւն թշկուութեանց. եւ զհալածումն սեւագունդ դիւաց. եւ մեծ պարծանս կենաց. եւ յոյս մեծապէս սուրբ խոստովանութեամբ, որ ի Հայր եւ յորդիգ եւ ի Հոգիոյ Սուրբ...»:

Օծման կարգից յետոյ, խորհրդանշօրէն, Վեհափառ Հայրապետն իր վերջին ողորմն է տալիս Ս. եկեղեցուն, Ս. Սեղանին, հոգեւոր դասին, Ս. եկեղեցու մանկտեաց եւ ի Քրիստոս իր բոլոր եղբայրներին, զի «ես ճանապարհորդեցի առ Արարիչն իմ, ...ես ճանապարհորդեցի առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն»:

Այնուհետեւ, շարականներից ողբաձայն երգեցողութեամբ, Վեհափառ Հայրապետի մարմինը երեք անգամ պտտեցնում են Ս. Սեղանի շուրջ, «որ մշանակէ՝ զհամբուրեմն մորին զսեղանն եւ զբոլոր եկեղեցին եւ զարքութիւնն ամենայն, եւ զհրաժարական ողորմն տալն...»:

Սրբազան այս արարողութիւններից յետոյ դամբանական խօսքով հանդէս են գալիս կաթողիկոսական տեղապահը, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսը, Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքները: Դամբանականներից յետոյ երբ սարկաւազը Ս. Սեղանից ներկաներին յորդորում է միմեանց Սուրբ համբոյրով ողորմն տալ, «ամենայն ժողովուրդն համբուրեմն զաջ հանգուցելոյն» որպէս եւ ֆահանայքն. եւ դնեն ի մէջ տաճարին եւ մատչի Պատարագն»:

Յաւարտ Ս. Պատարագի, շարականների երգեցողութեամբ, Գարեգին

Ա-ի մարմինը տանարի արեւմտեան դռնից դուրս է հանում եւ թափորով հիւսիսային կողմից պտտուելով, համապատասխան դադարեցնելով, սաղմոսների, աղօթքներին ու աւետարանական ընթերցումներով տարում է արեւմտեան կողմ եւ դուրս «յափն գերեզմանին»։ Գերեզմանափոսի մօտ սուրբգրային ընթերցումաժամերից, քաղաքներից, աղօթքներից ու շարականների երգեցողություններից յետոյ «առեալ քահանային երիցս անգամ գողոյ ի յափն, խաչակնէ՛լ» ասելով. «Օրհնեա՛, Տէ՛ր, ողորմութեամբ Քով գողոյ ծառայիս Քոյ, եւ յիշեա՛ զսա, զի հող էր եւ ըստ հրամանի Քում՛ ի հող դարձաւ»։ Եւ մինչեւ Վեհափառ Հայրապետի անկենդան մարմինը գերեզմանափոս իջեցնելը, յանուն ՀՀ իշխանութիւններին որդիական

խոնարհութեան ու Մայր Աթոռին վշտակցութեան, դամբանական խօսքով հանդէս է գալիս ՀՀ. Նախագահ Ռ. Քոչարեանը։ Նախագահի խօսքից յետոյ Վրաց եկեղեցու եւ ողջ ժողովրդի անունից հրաժեշտի ու սփոփանքի խօսք է ասում նաեւ Համայն Վրաց Կաթողիկոս-Պատրիարք Իլյա Բ-ն։

Դամբանականներից յետոյ, «Տէր հովուեսցէ զիս» սաղմոսի ընթերցումով, Վեհափառ Հայրապետի դին իջեցնում են դամբարան, որից յետոյ հոգեւոր հայրերն օրհնում ու կնքում են «դամբարան եւ ոսկերի ծառայիս Աստուծոյ»։

«Յիշեա՛, Տէր, զհոգի հանգուցեալ Հայրապետին մերոյ եւ հանգո՛ զմա ի լոյս երեսաց Աստուածութեան Քոյ»։ ամեն, եղիցի, եղիցի։

ԱՐԹՈՒՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹԵՄԻ

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆՈՐԴ

Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐԲ. ՆԵՐՍԻՍԵԱՆԻ ՀՐԱԺԵՇՏԻ ԽՕՍԲԸ

Սուգ է հայոց։ Մեզ հետ չէ այլեւս Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը։ Սգաւոր է Մայր Աթոռ Ա. Էջմիածինը, սգաւոր է Հայոց պետութիւնը։ Խոր վշտով եւ գլխահակ՝ վերջին հրաժեշտն ենք տալիս եւ հայրենեաց սուրբ հողին յանձնում սիրելի Վեհափառ Հայրապետին։ Վերջին հրաժեշտն ու խոնարհումն ենք մատուցում մեր իրականութեան իմֆօրմակ եւ քացառիկ անհատականութիւններից մէկին, որն իր անձով ու գործով դիրին, խանդավառօրէն սիրելի դարձրեց դժուարին առաջնությունը հայ հոգեւորականի, որն իր արիւնը չի խնայել «վասն հաւատի» ըմբռնելով այն որպէս «վասն հայրենեաց»։

Հանգամանքների բերմամբ՝ Նորին Արքուքին Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կեանքի մեծ մասն ապրեց Հայաստանից դուրս, հայրենիքից հեռու։ Հեռաւոր Քեսապում ծնուել էր «Աւարբ հոգով եւ հայուքեամբ իմֆնամալու» ու ողջ կեանքն անսակարկ սպասաւորութեամբ մատուցակելու Տիրոջ զոհաբերութեան Սուրբ Սեղանին եւ սիրեցեալ հարազատ իր ժողովրդին։

Էջմիածնի սուրբ խորհրդի մերժոյ, ազատն Մասեաց հայեացքի դիմաց, երբ վերջին հանգրուանն ենք ուղեկցում Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, ամենախորն ապրումով վերլիշում եմ Նորին Արքութեան խօսքերը. «Ահա այսօր եկած եմ հայրենիք»։



որպես հարազատ տուն, ուր կը զգամ այնպես, որ կարծես երբեք անկէ բաժանուած չէի...»: Հայրենիքից երբեք բաժանուած չլինելը Վեհափառի էութիւնն ու ապրուած կեանքն է: Հայրենիքից երբեք բաժանուած չլինելը նրա՝ ի լուր աշխարհի խոստովանութիւնը, թողած դասը, յանձնարարականը, սրբազան աւանդը՝ մեզ եւ սերունդներին:

Հայ հոգեւորականի քերու ուղի է անցել Նորին Սրբութիւնը: Կեանքը նրա սէր էր, գործը անձնուիրում: Նա ապրեց՝ Աստուծոյ եւ հայրենեաց սէրը սրտում, գործը՝ հայրենիքին ու ժողովրդին եւ իր ազգի միջոցով՝ մարդկութեանը ծառայեցնելով: «Յարդը զմաց, ցորենը՝ մնաց» գաղափարականը ոգի դարձրած՝ շուրջ կէս դար քարդ ու դժուարին հոլովոյթում հոգեւորականի իր կեանքի երկմատուր իմաստութեան շնորհիւ բաժանեց ցորենը յարդից եւ ցորենաբոյր իր խօսքը կենսահաղորդ նշխարի պէս բաշխեց իր ժողովրդին՝ նոր կեանքով նորոգելով հայ հոգիները: Շուրջ կէս դար, որպէս բացվաւ քարոզիչ, ուսուցանեց ողջ աշխարհում սփռուած հայութեանը՝ հաւատարիմ մնալ մախնեաց սուրբ հաւատին, առաջնորդեց ստեղծագործ, ազգաշահ կեանքի, համազգային միութեան եւ հայոց անկախութեան արծեւորման: Անուրանալի աւանդ ունի Նորին Սրբութիւնը որպէս լայնածիր մտաւորական, որի գիտական եւ աստուածաբանական մանկավարժական, գրական-հրապարակախօսական վաստակը համամարդկային բովանդակութեամբ մնայուն արժէք է հայ հոգեւոր մշակոյթի հարուստ անդամատուն: Հանգուցեալի լուսաւոր կերպարը, իր նպատակների եւ ձեռք գործերի մեծութեամբ, առաւել յստակ է գծազրուում մեր առջեւ անժամանակ բաժանման այս տխուր պահին:

Երջանկայիշատակ Հայրապետը

կեանքի վերջին 4-ամեան իր կոչման եւ առաքելութեան մէջ ապրեց ու գործեց իր մախնեաց սատուածապարգեւ երկրում, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

Վեհափառի նուիրական իղձն էր նոր գարթօնքի մէջ տեսնել 2000ամեայ Հայոց եկեղեցին, որպէս զի ուրախութեամբ ու հպարտութեամբ հռչակէր դարերի մէջ վաստակած իրաւունքն իր ժողովրդի ասելով. «Մենք հաւատարմօրէն պահեցինք ժամադրութիւնը Յիսուսի հետ»: Վեհափառի անկասելի ձգտումն էր հայութեան մէջ վերաթմաքած տեսնել ոսկեդարեան ստեղծարար շունչը եւ ազատատենչ յաղթական ոգին «Հայակերտումի» արդիւնաւորուած հաւատի գործերով, կոչուած զօրացնելու հայրենին եւ քարօրութիւն քերելու մեր ժողովրդին, հաւատարմօրէն պահելու «Ժամադրութիւնը Յիսուսին հետ» 2001թ. Հայ եկեղեցու դարակազմիկ յոբեյեանին: Յիրաւի, հայոց դարձին համարժէք նպատակ այդ դարձից 1700 տարինք յետոյ:

Վեհափառը նաեւ Հայ եկեղեցու միութեան տաճարի հիմքերը դնելու նուիրական առաքելութեամբ եկաւ Հայաստան՝ Մայր Աթոռ, եւ քազմեց Լուսաւորչի գահին: Եկաւ, որպէս զի ամբողջական միութեան մէջ յիարին կեանքով ապրի Հայ Առաքելական եկեղեցին: Երկրային ձեռք կեանքում, Վեհափառ, ականատեսը չեղավ նուիրական այդ տեսիլի ամբողջական մարմնաւորմանը: Սակայն Ձեր օծեալ ժրաջան աջով սերմանուած են պողպարեւ հունտերը, որոնք անտարակոյս պիտի ծիլ տան եւ արգասաւորունն մէկ եկեղեցի, մէկ հայրենիք, ազգային գերակայ գիտակցութեան մէջ:

Դուք Հայրապետ Հայոց արդիւնաւորեցիք հայրապետութեան Ձեր ամեն օրն ու ժամը: Հայրենեաց եւ Ձեր

հաւատի հիմքերի վրայ բարձրացուել են պատերը քաղում խոնարհուած եկեղեցիների, հոյակերտ սլացով վեր են յառնում մոռերը Հայաստանում ու Արցախում, լայնահուն ընթացքով կենսամատուրում է քրիստոնէական կրթութիւնն ու հոգեւոր դաստիարակութիւնը, Հայ եկեղեցու եւ ազգային արժէքների բուրայութիւնը կերտում է հոգեւոր սպասարկների վերածննդի սերունդը,

որը Ձեր բնորոշմամբ «ազգի մարմնին մէջ սիրտն արիւն առնող եւ սիրտին արիւն դրկող» զարկերակը պիտի լինի: Այսօր Հայ եկեղեցին ճանաչելի եւ գնահատուած է միջեկեղեցական եւ քրիստոնէական համադաշնութեան մէջ մանաւանդ Ձեր աշխատութիւններով: Լոյս դառնայ հոգիդ Վեհափառ Հայրապետ:

«Յիշատակն արդարոց օրինութեամբ եղիցի:» Ամեն:

### ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՆ Տ. ՆԵՐՍԵՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱՆԵԱՆԻ ԽՕՍԲԸ

«Ոչ ոք արկանէ ձեռն զմանով եւ հայեցի յետս,  
եթէ յաշուեալ իցէ արքայութեան  
Աստուծոյ»

(Ղուկ. Թ, 62)

Մեծարգոյ տիար Ռոբերտ Քոչարեան՝ Նախագահ Հայաստանի Հանրապետութեան, Մեծարգոյ տիար Կարեն Դեմիրճեան՝ Նախագահ Ազգային ժողովի,

Մեծարգոյ տիար Վազգէն Սարգսեան՝ Վարչապետ Հայաստանի Հանրապետութեան,

Վեհափառ Տէր Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Արամ Առաջին, Պատրիարք Սրբազան Հայրեր՝ Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեան, Տ. Մեսրոպ Արք. Մուսաֆեան, գերաշնորհ, հոգեշնորհ հայրեր, հիւրեր:

Վշտակիր հայ ժողովուրդ Հայոց.

Տասն օր առաջ Հայաստանեայց եկեղեցին եւ ողջ հայ ժողովուրդը մեծ եւ ամծամանակ կորուստ կրեցին: Նրկարատես ծանր հիւանդութիւնից յետոյ ի Տէր հանգեաւ ազգիս Վեհափառ Հայրապետը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս եւ Մայրաքոյն Պատրիարք Տ. Տ. Գարեգին Առաջինը, որի անշնչացեալ մարմինը շրջապատել ենք մեմք այժմ խոր վշտով համակուած սրտերով՝ աղօթելու մրա արդար հոգու

համար, քաղման կարգ եւ Ս. Պատարագ մատուցելու, վերջին օծումը կատարելու, ապա՝ քիչ յետոյ սրբազան Մայր Հոգին յանձնելու համար:

Սգում է հայ ժողովուրդը: Խոր վիշտն է պատել մեր սրտերը, որովհետեւ ահաւասիկ եւս մէկ անգամ, արդէն հարիւր երեսուն եւ մէկերորդ անգամ սգոյ ֆողով է ծածկուել առաքելահիմն եւ լուսաւորչա-հաստատ Ս. էջմիածնի Մայր Աթոռը՝ Գահը Ամենայն Հայոց Հայրապետական:

Մեզ հետ միասին սգալու եւ արտայայտելու համար այդ յիշտը, այստեղ՝ միաձմաէջ սրբազան այս տաճարի մէջ, համահաւաք այս ներկայութիւնը կայ մեր ողջ ժողովրդի, պետական իշխանութիւնների, մեր եկեղեցու նկատմամբ յարգամք ու համարում ունեցող Քրիստոնէական բոյր եկեղեցիների, մանաւանդ քրիստոնէայ կրօնների մուկրապետական իշխանութիւնների եւ մրանց քաղմամբ ի խոն հաւատացեալների:

Բուրվանքներից տարածուող կնդրուկի ու խնկի հոտաւետ ֆողը. կանթեղների եւ

մոմերի առկայծումն ու նրանց բուրմունքի համատարած սփռումը կրկնապատկել են տաճարի խորհրդաւոր աղօթքի հրաւիրող մթնոլորտը, որի մէջ, կարծեմ, զգալի է մաւ հրեշտակների եւ սրբերի ներկայութիւնը, որոնց քարեխօսութիւններն ու մաղթանաց ձայները, միախառնուած հաւատացեալների մօրմոռ հեծկտանքներով ընկերակից աղօթքներին ու հոգեւոր երգեցողութեան զմայլիչ շնչերին, իրենց զգուտութեան թելերին առած երանելի Հայրապետի արդար հոգին, Միածնի իշածնոյն ճանապարհով հեգօրէն առ Աստուած եմ առաջնորդոււմ նրան՝ վերին օթեւաններում քնակեցնելու եւ յաւիտեանական հանգստեան արժանացնելու համար:

Ահաւասիկ եւ մեր հոգիների աղերսոտ հայեացքը, որ զմայլուած հետեւում է այդ հանդարտ վերափոխումին:

Օհ, կանգ առնեմ սակայն մի պահ, չանապարեմ տակաւին, մի փոքր էլ բաժանման այդ ծանր պահը հեռացնեմ՝ առիթ տալու համար մեզ հետ մէկ անգամ անդրադառնալու մոտ, թէ ով եղաւ եւ ով էր Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, որին՝ բոլորի համար հաւասարազօր աստուածաշիր այդ օրէնքը՝ մահը, անողոքաբար խլում է մեզից:

Սակայն, որքան էլ որ այն լինի անողոք, պիտի չյաջողի Աստուծոյ ընտրեալ եւ մուրհեալ ծառայի ու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ քաջ հովուապետի յիշատակը պոկել մեր սրտերից, որովհետեւ մա իր կեանքով ու գործով արդէն իսկ յաղթել է մեռելութեանը: «Այլ յորժամ մահկանացւս այս զգեցցի զամառութիւն, եւ ապականութիւնս՝ զանապականութիւն, յայնժամ եղիցի բանն, որ գրեցաւ, եթէ ընկաւ մահ ի յաղութիւն: Ո՛ր է, մահ յաղութիւն քո, ո՛ր է դժոխք, խաթոց քո» (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 54-55).

Այն՝ կեանքից յաւիտեանականութեանը,

զինուորեալ Եկեղեցւոյց յաղթական եկեղեցւուն անցնող Գարեգին Ա. Կաթողիկոսը, աշխարհի տուայտանքների միջից ամուր ու հաստատուն քայլուած քով ընթանալով, պատերազմեց իր բարոյք պատերազմը եւ այն շահեց: Մահեց իր հաւատացեալ հօտի համար, լուսն խորան աստուածակերտ Ս. Էջմիածնի համար, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ համար, հայ ժողովրդի համար եւ... իր հոգւոյ փրկութեան համար:

«Քաջալերեցարու՜մ զի ես յաղթեցի աշխարհի»:

67 տարի առաջ երբ սիրելի Վեհափառը առաջին քիչի հետ իր աշխարհ լոյսին քացեց, ճախրեմամբութիւնը օրինեց մեր եկեղեցւուն: Երկնքի իսկ ճախսահմամարմա նրազ ու լոյս դարձրեց Աստուծոյ պարգեւ այդ կեանքը՝ վասն բարօրութեան եկեղեցւոյ եւ ազգի: Աստուած օրինեց նրան եւ առատօրէն օծոնց բոլոր հմարաւոր շնորհներով, որ մարդկային բնութեան սահմանները ունակ են կրելու:

Ու տակաւ, ահելով ու գործնալով Ս. Հոգւոյ շնորհների մէջ՝ ի սպասաւորութիւն կոչուեց Տիրոջից՝ իր անձի շնորհաշատ անօթը բոլորամուկը ընծայելով Աստուծոյ եւ ազգի գոհաբերութեան Սուրբ Սեղանին:

Համգամանքների բերումով՝ Եկեղեցւում իր ծառայական գործունեութիւնը Նորին Սրբութիւնն սկսեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան սահմանների մէջ արագաթռիչ վերելով բարձրանալով աթոռի ամենաբարձր պաշտօնի աստիճանին: Եղաւ գերազանց մակարդակի եւ որակի ուսուսիչ, դաստիարակ, քաղաքիչ, հովիւ, առաջնորդ: Այդ հանգամանքներից իւրաքանչիւրին փայլ հաղորդեց իր անձով: Ծանաչուեց եւ հեղինակութիւն դարձաւ որպէս եկեղեցական, ազգային եւ միջեկեղեցական գործիչ: Ամենուր ճանաչեցրեց Հայ Եկեղեցին ու ժողովուրդը: Ի մասնաւորի

եղաւ մշակոյթի, գիտութեան եւ դպրութեան նուիրեալ: Դարձաւ եւ հոչակեց աստուածաբանական գիտութիւնների հմուտ հեղինակութիւն:

Ամմանցորդ նուիրումն ու գործունէութիւնը, միացած քացառիկ անձնաւորութեան հետ, իր մէջ կերտեցին այն գերազանց վիճակը, որը իր մարմինը կազմող միւրի ընդմիջից ճանաչել տուեց մարդու էութեան նաեւ աստուածային սկիզբը՝ հոգին, որն այդ էութեան մէջ մերթափանցուած, իրենով համակած այն, պատռելով միւրի աւէն տեսակ կաշկանդումները, իր ազնիւ արտայայտութիւնն էր գտնում ի գործ մղելով նրան: Նա երբեք չիմացաւ թէ ինչ են անգործութիւնն ու կրատրականութիւնը:

Իր համրային եւ եկեղեցական ողջ գործունէութեան ընթացքում աշխոյժ ու ստեղծագործող այդ էութիւնը Վեհափառին քարձրացրեց, եւ չէր կարող չքարձրացնել այն սրբազան քեմահարթակին, որ իմքը ընկերութիւնն է: Ու նա շնորհներով պայմանաւորուած գործունէութեան մերթափամբ իր կնիքը տպաւորեց նոյն այդ ընկերութեան վրայ: Սթափ ու զգօմ պահելով նրան՝ խանգարեց ու թոյլ չտուեց ընդարմանալու: Յարատեւ շարժման մէջ դնելով առաջադիմութեան մղեց նրան: Նմանութիւն բերելով իր մերշնչարան Արարչին՝ մասնակից ու դերակատար դարձաւ այդ ընկերութեան մտաւոր ու հոգեկան վերելքին ու թռիչքին:

Ու երբ հասել էր ուժերի ու շնորհների քացայայտման գագաթնակէտին, դարձեալ ի վերուստ տնօրինութեամբ եւ կամօքն ազգի, քարձրացաւ Հայաստանեայց եկեղեցու նուիրապետութեան քարձրագոյն աստիճանին եւ պատուին արժանաւոր կերպով, որպէս առաջին սպասաւոր, բազմելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գահին՝ ի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

Էջմիածին: Նուիրական անուն: Այդ

ոգեղէն տեսլականը Հայոց Հայրապետը ի տղայ տիեզեր կրում իր հոգու մէջ արդէն: Ս. Էջմիածնի ու Հայ եկեղեցու հանդէպ սէրը, շաղախուած ու միախառնուած ժողովրդի ու հայրենիքի սիրոյ հետ, նա՝ որպէս ձեռք մանին ամբողջովն դրած մշակ ու գիտակից՝ Աւետարանի քարոզութեան իր առաքելութեանն ու կարողութեանը, Արքայութեան պատկերը հոգիների մէջ դրոշմելու ամբողջական վճռականութեամբ, այլեւս ետ չնայեց: Մարգարէաշունչ հայեացքը հորիզոնին յառած՝ առաջացաւ, առաջացաւ հայրենի անդաստանի մէջ լայնահուն ու քերքի ակօսմեր քաց անելով:

Դարձեալ իր գործունէութեան ուղղութիւնները եղան, այս անգամ աւելի մեծ չափերով. մանաւանդ անկախ պետականութիւն կերտած հայրենիքի լայն հնարաւորութիւններով եւ հարագատ իշխանութիւնների անվերապահ գործակցութեան ու իր հանդէպ ժողովրդի տածած անսահմանափակ սիրոյ պայմաններում, կրթութիւնը, դաստիարակութիւնը, գիրքն ու գրականութիւնը, շինարարութիւնը, որոնք մկատակադրեցին ու արդիւնաւորեցին մեր եկեղեցու վերելքը:

Մանաւանդ Բանին Կենաց քարոզութիւնը դարձաւ իր գէմքերից հզօրագոյնը, որով նա ուսուցանեց, հաղորդեց ու խրատեց իր բանաւոր հօտը: Շիկացեալ կրակը, որ Աստուած նրա շուրթերին էր հպել որպէս նրա էութիւնը մշտապէս քորքոռող հուր, մագնիսական հաղորդականութիւն էր փոխանցում ու իւրաքանչիւր ունկնդրի հոգում արծարծում ու քորքոռում էր կեանքի ու ճշմարտութեան այդ կրակը՝ հզօր թափով:

Այո՛, նա կարողացաւ հզօր խօսքով յուզել, համոզել ու դարձի բերել դէպի ճշմարտութեան ճանապարհ Հայաստանեայց եկեղեցու գաւթում համախմբուած իր մեծ լսարանն ու հօտը, որը միանգամայն

հանդիսանում էին Հայրենիքն ու Սփիւտը: Նա ընդելուզուեց եւ միաժողովեց Ս. Էջմիածնի Աթոռի կեանքին, աշխատանքին ու երազներին:

Ու երբ բազում էին այդ երազները ու իրագործման վնասակարությունը՝ մեծ, ահա ամսպասելի պատահականութեամբ ընդհատուում է այս մեծ կեանքի թելը՝ անաւարտ թողնելով բազմաթիւ իրականացումներ:

«Եւ դադարեաց Յակոբի պատուիրելոյ որդւոցն իւրոց, եւ առեալ զոտս իւր անդրէն ի մահիճսն՝ պակասեաց, եւ յաւելաւ առ ժողովուրդ իւր» (Մննդ., 49-53):

Այո՛, կորուստը ծանր է եւ մեծ: Անչափելի են վիշտը, ցաւն ու փստսամբը, սակայն խոնարհելով մեր գլուխը Աստուծոյ կամքի եւ Վեհափառի մեծութեան առաջ՝ յոյսի մեր հայեացքն ենք ուղղում առ քարին Աստուած՝ ակնկալելով Նրա մեծ ողորմութիւնը: Եւ չենք սխալուում: Այն Տէրը, որն օժտեց այժմ այլեւս համգուցեալ Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Հայրապետին Ս. Հոգու բոլոր շնորհներով, պիտի չզլանայ նրան պարգեւելու հիմա՛, շնորհների աւեմանեծը՝ Աստուծոյ ողորմութեան եւ փրկութեան շնորհը: Հրաւիրում եմ միաձայն աղօթելու եւ ասելու, «Լուսաւորեա՛, Տէ՛ր, զհոգի Հայրապետի եւ հօրն մերոյ, Տեառն Գարեգնի Առաջնոյ, եւ հաւնդ զի ի լոյս երեսաց աստուածութեան քն»:

Շարունակելով աղօթի՝ ասեմք մանեւ. «Ողորմիր եւ մեզ, Տէ՛ր, պարգեւելով Գո մխիթարութիւնը եւ շարունակելով օրհնել եւ Գո Աչի գորութեան տակ պահպանել, պահել եւ առաջնորդել Հայ եկեղեցին եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը:

Այդ մխիթարութիւնը եւ շարունակելու կամքը ստամայումն օգնում է մեզ ման իմքը՝ Վեհափառ Հայրապետը: Յարատեւօրէն իմքն իրեն հաւատարիմ՝ շարունակում է տակաւին այս քեմից,

անգամ անշնչացեալ իր մարմնի միջոցով պատգամել մեզ: Կարծէ՛ք դարձեալ նրա ախորժալուր ծայնն է հոսում մեր ակամջների մէջ թելադրելով եւ պահանջելով հաւատարիմ մնալ այդ պատգամներին: Եւ ինչպէս միշտ, անձամբ օրինակ է դառնում բոլորիս:

«Եւ ինձ պարտ է գործել զգործս այնորիկ, որ առաքեացն զիս, մինչ աւուր կայ. գայ զիշեր, յորժամ ոչ ոք կարէ գործել: Մինչդեռ յաշխարհի եմ, լոյս եմ աշխարհի» (Յովհ. Թ. 4-5):

Այո՛, Վեհափառ, ունկնդիր ենք այդ ծայնին ու պատգամին եւ խոստանում ենք ահա Ձերդ Սրբութեան առաջ, որ ակնկալելով երկնային բարձունքից Ձեր աղօթքները եւ Աստուծոյ օրհնութիւնը՝ պիտի շարունակենք Ձեր ուղեւշած ճանապարհով առաջ ընթանալ:

Դու՛ք այժմ կենդանի աղօթք դարձած Ս. Էջմիածնի բարձունքից հրաւեր էք կարդում աշխարհի չորս ծագերին սփռուած Հայաստանեայց եկեղեցու Ձեր գաւակներին՝ ասելով. հաւատացէ՛ք, գործեցէ՛ք եւ համախմբուե՛ք Հայրենիքի ու Մայր Աթոռի շուրջ եւ այնտեղ պիտի գտնէ՛ք աւեմ ինչ, որ հնարաւոր է ակնկալել «զքարին, զպիտոյսն եւ զօգտակարն»:

Ձեր մեծութիւնը, Վեհափառ, արդէն կայանում էր մանեւ նրանում, որ Ձեր յիշատակն անգամ բոլորին պիտի մղի՝ ի գործ:

Արդ, այս բոլորից յետոյ հանգիստ խղճով կարելի է ասել. «Վեհափառ, դու՛ք կեանքում եւ այժմ երջանիկ էք մահուան մէջ, որովհետեւ այդ սիրոյ ու միաբանութեան վնասակարութեամբ Ձեզ եմ շրջապատել բոլոր Ձեր սիրելիները եւ խոստանում եմ կատարել Ձեր բոլոր պատգամները:

Հուսկ, յայտնում ենք ցաւակցութիւններ ամբողջ մեր ազգին եւ Վեհափառի հարազատներին:

Երջանիկ Հայրապետ, խունկ եւ աղօթք յիշատակիդ:

## ՄԵՄԻ ՏԱՆՆ ԿԻՆԿԻՈՅ ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՕՍՔԸ (Նոտացումով)

Հայ ժողովուրդի պատմահայր՝ Մովսես Խորենացին խօսելով հայութեան ու Հայաստանի մասին, թուղթին կը յամձնէ դարերէն եկող ու դարերուն գացող նշարտութիւն մը՝

«Թէեւ եւ եմք ածու փոքր ու թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ ... սակայն քաղումք գործք արութեան գտանին եւ ի մերումս աշխարհի եւ արժանի գրոց յիշատակի»:

Ժողովուրդներ կ'ապրին ու կը յանձնան «արութեան գործերով» միայն: Հայրենիքներ կը գոյատեւեն ու կը հզօրանան «արութեան գործերով» միայն:

Ու «արութեան գործը» սոսկ արեան վկայութիւն չէ «վասն հաւատոյ ու վասն հայրենեաց», այլ նաեւ մարդոջական ու յամձնառու ինքնընծայում է հոգեմտաւոր ստեղծագործութեան, հաւատքի առաքելութեան ու անամձնական ծառայութեան նամբով՝ Աստուծոյ, ազգին, հայրենիքին ու եկեղեցւոյ:

Արդ, հաւատով լեցուն, յոյսով թրծուած ու տեսիլով շողախուած «արութեան գործն» է աղբիւրը գօրութեան, երաշխիքը յանձնութեան: Եւ «արութեան գործին» ետին կեցողը՝ հաւատքի՝ մարդն է, յամձնառու ու արի մարդն է: Այլ խօսով՝ գործը կեանքի վերածողը մարդն է, գործին զսպանակը մարդն է՝ «մարդն է որ գործէ երկիր», կը հաստատէ Աստուածաշունչը:

Գարեգին Վեհափառին անձին հմայքը, ուսուցիչի տիպարն ու անոր հոգեմտաւոր արժանիքները առատօրէն նառագայթեցին իր պատրաստած սերունդներուն վրայ:

Գարեգին Վեհափառը եղաւ ու մնաց

մտաւորական՝ քառին լիիրաւ հասկացողութեամբ: Ինծի համար ան մտաւորական էր ոչ այնքան իր հեղինակած քաղմաքիւ ու քաղմալեզուեան հատորներով ու յօդուածներով, իր ունեցած պատմա-եկեղեցական լայն ծանօթութիւններով եւ կամ իր գեղեցիկ քեմքասացութեամբ, որքան պրպտելու իր անսպառ կորովով, կարդալու իր գօրեղ կիրքով ու մտածելու իր իւրայատուկ ռեզով ու մանաւանդ իր լայն աշխարհայեացքով:

Գիրքը եղաւ իր ամենէն մտերիմ ու հաւատարիմ քարեկամը: Միայն գիրքին ներքողը չհիւսեց: Միայն գիրք չտպեց: Պաշտամունքի հասնող յարգանք ու սէր ունեցաւ գիրքին նկատմամբ: Ապրեցաւ, կազմաւորուեցաւ ու հարստացաւ գիրքն ու գիրքին ամփջական մտերմութեան մէջ: Իր գրասեղանին վրայ, իր ննջասենեակին մէջ, իր ճամբորդական պայուսակին մէջ միշտ ներկայ եղաւ գիրքը: Միշտ կարդաց ու միշտ գրեց: Եւ հակառակ իր առաքելութեան պարտադրանքով զինք շրջապատող վարչական տաղտուկներուն ու իր սպառնիչ ժամանակացոյցին, գրիչը, թուղթը ու գիրքը իրեն համար միշտ մնացին մնայուն ու սիրելի ներկայութիւն:

Արդարեւ, իր ողջ կեանքը «արութեան գործերով» լեցուց եւ արժեւորեց մեր բոլորին սիրելի Վեհափառ Հայրապետը՝ երջանկայիշատակ Տ. Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Իր բովանդակ կեանքը եղաւ հաւատքի առաքելութիւն՝ ծառայական ոգիով, վառ տեսիլով ու անխոնջ աշխատանքով զսպանակուած:

Ու սա տխուր պահուն, խօսիլ Գարեգին Վեհափառի մասին, գէթ ինծի



համար, սոսկ «յաւուր պատշանի» դամբանական խօսիլ մը չէ, այլ էապէս վկայել է այն կենդանի վկայութեան մասին, որ իրը՝ Գարեգին Վեհափառինը եղաւ այն յանձնառու վկայութեան մասին, որուն ականատեսը, հետեւողը, հիացողը, այլ խօսքով՝ վկան եղայ եւ շուրջ 40 երկար տարիներ:

Գարեգին Վեհափառին մէջ առաջին հերթին եւ նաւցյալ ուսուցիչը: Սովորական ուսուցիչ չեղաւ ան՝ գիտելիք ջամբելու հիգով հետամուտ: Ոգի մերարկողը, հաւատք մերշմելող, հայուն մէջ մարդը, հայը եւ իրիստունեան կերտող առաքելատիպ ուսուցիչ եղաւ ու մնաց իր ողջ կեանքին ընթացքին, Սարկաւագութենէն մինչեւ Կաթողիկոսութիւն:

Արդարեւ, պատմութիւն չդասաւանդեց ան, որպէս անցած դէպքերու ու դէմքերու մէկ ամրոցութիւն մը այլ որպէս շարունակուող կենդանի իրականութիւն: Աստուածաբանութիւն չդասաւանդեց ան, որպէս փիլիսոփայական յղանգներու տրամաբանական դասաւորում մը, այլ՝ Աստուծոյ ու մարդու միջեւ հաւատքի փոխ յարաբերութիւն մը:

Մարդու պատրաստութիւնը Գարեգին Վեհափառին համար դարձաւ իր հոգեւորականի կեանքին ամենէն կենսական տարածքներէն ու իր սրբազան կոչումին ամենէն վաւերական արտայայտութիւններէն մէկը: Հաւատաց մարդու արժէքին: Հաւատաց մարդու աստուածատուր կոչումին: Հաւատաց մարդու վիճակուած վնասկան մերկայութեան եկեղեցւոյ ու ընկերութեան կեանքին մէջ: Ո՛հ այս անխախտ հաւատէն մեկնելով, ան ա՛յ միայն քարոզեց, խօսեցաւ ու գրեց մարդկայնութեան ու հայակերպութեան մասին, այլեւ այս մուրակն ու հրամայական գործին համար գոհեց նիւթ ու ժամանակ, շունչ ու համգիտս:

Հետեւաբար, «տիպար ուսուցիչ»

բացատրութիւնը պատիկ կու գայ մեր պատմութեան մտքի ու հոգիի հսկաներում հոգեմտաւոր աշխարհը, յոյզերն ու մաքառումները, տեսիլներն ու ձգտումները այնքան վաւերականօրէն ու կենդանիօրէն հայ աշակերտին փոխանցած այս մեծ ուսուցիչին համար: Իրեն աշակերտած իւրաքանչիւր ուսանող իրմէ անընչելի բան մը ունի, ոչ որպէս լոկ յիշատակ, այլ՝ հոգեկան ապրում, իւրայատուկ մտածելակերպ, կարողաւ ու պրպտելու:

Գարեգին Վեհափառին հոգեւոր սպասաւորութեան ամենէն ցայտուն երեսներէն մին եղաւ իր միջեկեղեցական գործունէութիւնը: Էփիմէիզմ անունով ծանօթ միջազգային միջեկեղեցական այս շարժումը իր ճշդորոշիչ դերը ունեցաւ Վեհափառին հոգեմտաւոր կազմաւորման մէջ՝ անընչելի կնիք ձգելով իր մտածելակերպին ու աշխարհայեացքին վրայ:

Իր արեղայութեան երիտասարդ տարիքէն սկսեալ անընդմիջաբար, կազմակերպ հետեւողականութեամբ, մտաւորական լրջութեամբ ու խոր հաւատով իր գործունէ մասնակցութիւնը բերաւ այս շարժումին թէ՛ տեղական, թէ՛ շրջանային եւ թէ՛ միջազգային մակարդակներու վրայ: Դարձաւ անդամ քազմաթիւ յանձնախումբերու ու նոյնիսկ պատասխանատու պաշտօններ ստանձնեց շարք մը մարմիններէ ներս: Էփիմէիզմ շարժումին մէջ Գարեգին Վեհափառը սոսկ դիտողի կամ հետեւողի կրաւորական դերին մէջ չեղաւ, այլ՝ մասնակցողի ու առաջնորդողի դիրքին վրայ: Խորապէս հաւատաց մամուսնող հայ եկեղեցւոյ համար այս շարժումին ունեցած կենսական կարեւորութեան: Յարգեց օտարը ու օտարինը՝ առանց դառնալու սակայն օտարամոլ: Ամբօրէն կապուած մնաց մեր եկեղեցւոյ դարաւոր հաւատքին, իմքնուրոյն նկարագրին ու իւրայատուկ աւանդութիւններուն եւ զանոնք օտարներում առջեւ

բացող ու մեկնաբանող ՁՕրդ դարու մեր եկեղեցւոյ պատմութեան ամենէն գորեղ դեպքանքներէն մին դարձաւ միջազգային գետնի վրայ:

Գարեգին Վեհափառին կեանքին ու գործին, իր իսկ նախասիրած քաջատրութեամբ «ծառայական այս կերպերը», այլ խօսքով՝ յանձնառու ուսուցիչը, իրաւ մտաւորական ու հաւատաւոր էֆիմէնիսթը նոյնացան իր անձին հետ ու անշեղօրէն փայեցին իր ծառայական կեանքին հետ: Սակայն, այս բոլորէն առաջ ու վեր Գարեգին Վեհափառը եղաւ ու մնաց Աստուծոյ, ժողովուրդին ու եկեղեցւոյ նուիրեալ ծառան, Քրիստոսի «քանաւոր հօտին» անձնորդի հովիւը:

Աւելի քան 40 տարիներ ան ծառայեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, ստանձնելով վանական ու թեմական կարեւոր պաշտօններ եւ ապա դառնալով անոր մեծագոյն հայրապետներէն մէկը: Իր կաթողիկոսական շրջանին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ապրեցաւ հոգեւոր ու մշակութային զարթոյն: Մեր Ս. Աթոռին միաբանութիւնը աճեցաւ, Դպրեվանքը զօրացաւ, կազմակերպուեցաւ, մշակութային կեանքը ծաղկեցաւ, թեմերը կազմակերպուեցան, միջեկեղեցական յարաբերութիւնները ծաւալեցան: Արդարեւ, մեր Ս. Աթոռին վերջին շուրջ կէս դարու պատմութեան մէջ իր անջնջելի կնիքն է ձգած Գարեգին Վեհափառը:

Զորս տարիներ առաջ, երբ Աստուծոյ ձայնը զինքը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնէն կանչեց, որպէս Ամենայն Հայոց Հայրապետ աւելի լայն պատասխանատուութիւններով ծառայելու մեր եկեղեցւոյ ու ժողովուրդին, Գարեգին Վեհափառը վերանորոգ հաւատքով ու տեսիլքով շարունակեց իր հաւատքի նոյն առաքելութիւնը այս անգամ հայրենի հողին վրայ:

Հոգեւոր վերանորոգութեան նոր շունչ մը քերաւ ան Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռէն ներս: Գերեզեան ձեւաբանի վերակազմակերպում, կրօնական դաստիարակութեան կեդրոնի հիմնում, հրատարակչական աշխատանքներու ծաւալում, հովուապետական այցելութիւններու իրագործում ու միջեկեղեցական յարաբերութիւններու զարգացում եւ այլ կարեւոր նախաձեռնութիւններ ու իրագործումներ կազմեցին առանցքը Գարեգին Վեհափառին կարճ գահակալութեան:

Ահա՛ ամփոփ գիծերով Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, այնպէս ինչպէս որ եւ զինք մանչցայ իր վարդապետութենէն մինչեւ կաթողիկոսութիւն:

Ահա՛ Գարեգին Վեհափառը, այնպէս ինչպէս որ ինքզինք եղաւ ու ինքզինք իրագործեց մեր եկեղեցւոյ ու ժողովուրդին հաւաքական կեանքէն ներս՝ բարձրագոյն աստիճանի նուիրութեամբ, սրբազան նախանձախնդրութեամբ ու գիտակից յանձնառութեամբ:

Ահա՛ իր կեանքը «արութեան գործերով» հարստացուցած ու մեր ազգին կեանքին անդաստանը «արութեան գործերով» պտղաւորած՝ Աւետարանի այս նուիրեալ ֆարոգիչը, Մեսրոպ Մաշտոցի այս քանիքուն աշակերտը, էֆիմէնիզմի այս անխոնջ նուիրեալը, Լուսաւորիչներու ու Շնորհալիներու այս արժանաւոր յաջորդը:

Սիրելի՛ Վեհափառ, Անցնող շուրջ 40 տարիներուն մեմք միասին եղանք միշտ: Դու առաջնորդեցիր իմ ֆայերս Հայց. Եկեղեցւոյ ծառայութեան դաշտէն ներս՝ աշակերտութենէն մինչեւ սարկաւագութիւն ու սարկաւագութենէն մինչեւ կաթողիկոսութիւն: Մեմք միասին ծրագրեցինք, միասին տալանապահեցինք,

միասին պայքարեցանք, միասին ծառայեցինք ու միասին ֆայեցինք հայ եկեղեցւոյ ծառայութեան ճամբով դէպի հայ ժողովուրդի պայծառ ապագան:

Ինչ որ ըսիք քու մասին, Սիրելի՛ Վեհափառ, որպէս անձնական վկայութիւն, ոչի՛նչ է այն մեծ անձին համար, որ դու եղար, այն մեծ ծառայութեան դիմաց, որ դու կատարեցիր մեր եկեղեցւոյ ու մեր ժողովուրդին:

Քիչ յետոյ քեզմէ հողին պիտի յանձնենք այն ինչ որ հողին կը պատկանի: Սակայն դու վեր պիտի մնաս գերեզմանի փոսէն: Պիտի մնաս մեր մէջ յաւերժօրէն քու ամուր հաւատով, վառ յոյսով ու պայծառ տեսիլով: Պիտի դառնաս ոգեղէն ու ոգեղինող ներկայութիւն: Պիտի դառնաս ճանապարհ եկեղեցաշէն ու ազգանուէր ծառայութեան եւ հրաւէր ազգային միասնութեան:

Քու ետիդ կը ձգես սերունդ մը, քու շունչովդ, ոգիովդ ու հաւատովդ պատրաստած սերունդ մը, որ վնաս է քեզի հաւատի առաքելութեան, ազգին ու հայրենիքին ծառայութեան նոյն ճանապարհին:

Քու ետիդ մամաւանդ կը թողու, Վեհափառ, նուիրական կտակ մը՝

- Վառ պահել կանթեղը Լուսաւորչի հայ ժողովուրդի կեանքէն ներս.

- Պայծառ պահել առաքելաւորման ու Լուսաւորչաշէն եկեղեցին Հայաստանեայց իր լոյսի եւ յոյսի առաքելութեամբ.

- Ամուր պահել հայրենիք մեր՝ իր պետականութեամբ ու ժողովուրդով:

- Զօրեղ պահել Ղարաբաղը մեր՝ իր ազատագրական պայքարով ու արդար իրաւունքներով.

- Միակամ ու ամբողջական պահել ժողովուրդը մեր՝ իր Հայրենիքով, Ղարաբաղով ու Սփիւռքով:

Օրինէ՛ մեզ, Կիլիկեան դարաւոր Ս. Աթոռին մեծագործ Վեհափառ ու վերանկախացեալ հայրենիքին առաջին ընտրեալ Վեհափառ: Օրինէ՛ մեզ, երբ կը պատրաստուինք որպէս մէկ եկեղեցի ու մէկ ազգ 1700ամեակը տօնելու մեր ազգին քրիստոնէացման, հայրենի աշխարհի պայծառակերպման:

Վստահ եղիր, սիրելի Վեհափառ, որ մենք Հայց. Եկեղեցւոյ ճամբով, Աստուծոյ, ազգին ու հայրենիքին ծառայութեան լծուած հոգեւոր սպասաւորներս, քու կտակին ու մեր պատմութեան ճայնին հաւատարմութեամբ, վերանորոգ կամով ու տեսիլով պիտի շարունակենք մեր հաւատի ու լոյսի առաքելութիւնը՝ վասն շինութեան հայրենեաց մերոյ ու վասն յաւերժութեան ազգիս մերոյ:

Թող Աստուած հաստատ ու պայծառ պահէ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը:

Թող Աստուած ամուր ու զօրեղ պահէ մեր բոլորին սիրելի հայրենիքը:

Թող Աստուած անսասան ու անվթար պահէ մեր ազգը ի Հայաստան, Ղարաբաղ եւ ի Սփիւռք աշխարհի:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԽՕՍՔԸ

Իբրև Պատրիարք Երուսաղեմի, ես կը բերեմ ցաւի կսկիծը, անխառն հիացմունքը, և Քրիստոսի յոյսն ու ապաւենը յուշող խոստումը, Սուրբ Երկրի Քրիստոսակոխ սրբավայրերու, և Հայ Պատրիարքութեան Սրբոց Յակոբեանց զինուորեալ Միաբանութեան, և Հայ ժողովուրդի զաւակներուն, որոնք ծուարած են, և ապաւեն գտած են, Իսրայէլի, Յորդանանի և Պաղեստինի պետական իշխանութեանց հովանիին ներքև:

Ես կը բերեմ նաև Երուսաղեմի բոլոր քրիստոնեայ համայնքներու և Միաբանութեանց պետերու, ցաւակցական արտայայտութեանց կողքին, անոնց զնահատական հիացմունքի և անձնական յիշատակներու շարանը՝ Գարեգին Սարգիսեան հայ հոգևորականէն: Անոնք կը յիշեն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հարազատ զաւակին, հոգևոր սպասաւորին, նուիրեալ ճարտարաբանին հետ, և Քրիստոսի Ընդհանրական Եկեղեցիին Քրիստոսակեդրոն առաքելութեան անվարան ջատագովին հետ, իրենց ունեցած եղբայրական յարաբերութեանց, համատեղ ծրագրումներուն և գործակցութեանց ամոռանալի փորձառութիւնները:

Սեր բոլորին ցաւի կսկիծն այն էր, որ ֆիզիքական մարմինին տոկոսութիւնը քայքայող «զաղտնի խլիրդը» յաջողեցաւ այնքան շուտ իր սպունգային ճիրաններուն մէջ խեղդել առատահունչ ծայրն ու խօսքը պերճաբան Հայրապետին, հակառակ լաւագոյն բժիշկներու ճիգերուն, հակառակ մանաւանդ իրեն բարեկամ ու հոգատար երկու հայ բժիշկներու խնամքին և անմիջական հոգածութեան:

Ո՛վ կրնար մտածել, և ո՛վ կրնար «Կեանքի Գիրքը կարդալ», յայտնելու համար, որ կորովի Հայրապետը, միայն չորս տարի ունէր, իր ուխտի կեանքին, և իր ուխտաւորի ճանապարհորդութեան երկրային վախճանին հասնելու:

Ես կը հաւատամ որ միայն ինք ունէր այդ ինքնեկ ներհայեցողութիւնը և կանխագագումը:

Այլապէս ինչպէ՞ս բացատրել, ժամանակի այդ կարճ տևողութեան և հասակի հակադրաբար, իր լեռնադէզ իրագործումները, (ինչպէս որ, Սայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարանի պատասխանատու վարիչը կը յայտնէր), 310 փոքր ու մեծ ծաւալով իրատարակութիւններուն. և ինչպէս որ, իր կենսագրական էջերուն մէջ յիշատակուած կը կարդանք, հոգևոր դաստիարակութեան նուիրուած, ազգային, կրթական, գիտական, և մշակութային նախաձեռնութեանց սատարող իր անխոնջ պատրաստակամութիւնը:

Նախախնամական պէտք է նկատել նաև մի այլ երևոյթ:

Սինչ մեր մարդկային կարճատես նկատումներով, մենք կը փորձուէինք ստորագնահատել Ամենայն Հայոց Հայրապետին Սայր Աթոռն դուրս հովուապետական այցելութիւնները (մենք զնեզ աւելի իմաստուն և նախանձախնդիր համարելով), այժմ կ'անդրադառնանք, որ

նախախնամական ներհայեցողութեան և կանխազգացումի ներքին ծայր մը զինք կը մղէր, (բացի Հայաստանի մեր թեմերուն իր տուած այցելութիւններէն), «Լուսոյ Խորան Սուրբ Էջմիածնի» անլուծելի ղօղանջը հնչեցնելու, և անսպառելի օրհնութիւնը բաշխելու աշխարհացոյի մեր գաւակներուն:

Ինչպէ՛ս նախախնամական չնկատել ներքին այդ մղումը, որ զինքը տարաւ վեց աշխարհամասերու մէջ հաստատուած, քսանէ աւելի թեմերու այցելութեան, և առաւել՝ Կոստանդնուպոլսոյ Հայ Պատրիարքութեան, և Անթիլիասի մէջ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ նորընտիր Կաթողիկոսին՝ Նորին Սրբութիւն Արամ Առաջին Հայրապետին օծման արարողութեան, ամեն տեղ և անձամբոյթ պատգամելով, թէ՛ անբաժանելի է Հայոց Հայրենիքը իր ներկայ անկախացեալ պետականութեամբ. թէ՛ անբաժանելի է Հայոց Առաքելահաստատ Մայր Եկեղեցին իր ժողովուրդով, թէ՛ պատմական և հայրենական իր հողերուն կառչած. և թէ՛ սփիւրջեան անդաստաններուն մէջ իր ինքնութիւնը անխորտակ պահելու մարտահրաւիրով զինուած:

Եւ իբրեւ համաքրիստոնեական գործակցութեան հաւատարիմ բերանախօս, Հայոց Հայրապետը իր եղբայրական յարաբերութիւնը շարունակեց պահել բոլոր Եկեղեցիներու Կեդրոններուն և Սրբազան պետերուն հետ:

Եւ ի՛նչ խանդավառութեամբ կը սպասէինք, Քրիստոսի Ծննդեան 2000-ամեակին առիթով, Բեղեհեմի և Երուսաղէմի Հայկական և Համաքրիստոնեական Սրբավայրերու մէջ, տօնախմբելու նաև Հայ ժողովուրդի անմրցելի դափնեպսակը, 301 թուականին Քրիստոնէութիւնը Հայաստան Աշխարհի «պետական-կրօնը» յայտարարելու աստուածապարզ և շնորհին, Նուիրապետական մեր Աթոռներուն Գահակալներուն, և Անկախացեալ մեր Հայրենիքի Հանրապետութեան նախագահին մասնակցութեամբ:

Կը հաւատանք որ 1700-ամեակի բոլոր ծրագիրներուն խանդավառօրէն նուիրեալ մեր Հայրապետին հոգին մեզի հետ պիտի խնդակցի:

Եւ այժմ, ո՛վ անձնուէր և Վեհափառ Հայրապետ, կ'աղօթենք, որ Տէրը ընդունի Քու ընծայաբերած ցորեանի դէգերը և շտեմարանները, և զանոնք նաշիհի և հաղորդութեան հացի փոխակերպէ, հոգեպէս զինելու և զօրացնելու համար մեր ժողովուրդն համայն, մեր օրերու Վարդանանց պատերազմը պատերազմելու, «վասն հայրենեաց եւ վասն հաւատի», իբրեւ քաջամարտիկ զինուորները Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Քրիստոսահաստատ հաւատքի վեմին:

Հայաստան աշխարհի և պետութեան, և Ղարապաղեան Արցախի հայրենական հողերու նուիրական պաշտպանութեան. և իբրեւ ռաիվիրաներ Սփիւռքի և Հայրենիքի անսասան միասնութեան:

Ուխտագնաց և Վեհափառ Հայրապետ. հոգիիդ ուխտը ընդունական, և դէպի յաւերժութիւն ճանապարհդ լուսառատ Քու ուղին մնայ միշտ, լսելով կոչը Քրիստոսի. «Եկայք, օրհնեալքք Հօր իմոյ. ժառանգեցէք զպատրաստեալն ձեզ զարքայութիւն»:

## Կ. ՊՈԼՍՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐԺ. ՄՈՒԹԱՖԵԱՆԻ ԽՕՍԲԸ

«Զգուշ կացէք անձանց եւ ամենայն  
հասիւղ, յորում ետ գտեալ Հոգիին Սուրբ  
տեսուչս, հովուիւ զժողովուրդը Տառն,  
զոր ապրեցոյց արեամբ իւրով»  
(Գործք Ի. 28)

Ահաւասիկ Սուրբ Պօղոս Առաքեալի  
սոյն խօսքերը կը յիշեմք այս պահուն, երբ  
կը պատրաստուինք Վեհափառ Տիրոջ  
անկենդան մարմինը հողին յանձնել  
Միածնաէջ սրբավայրի կողքին: Պօղոս  
երբք լման տարիներ, Եփեսոսի մէջ եւ  
շրջակայքը, Քրիստոսի Աւետարանը  
հարողելէ ետք, Միլետոսի մէջ հաւաքեց  
շրջանի եպիսկոպոսները եւ ըսաւ անոնց.

«Դուք անձամբ գիտէք, թէ առաջին  
օրէն ի վեր ինչպէս վարուեցաւ ձեզի հետ:  
Ամենայն խոնարհութեամբ եւ յամախ  
արցունեմով ծառայեցի Տիրոջ,  
փորձութիւններ կրելով: Գիտէք, թէ քնաւ  
չքաշուեցայ ձեզմէ, օգտակար քաներու  
մասին խօսեցայ եւ սորվեցուցի ձեզի,  
հրապարակաւ ըլլայ թէ տուններու մէջ:  
Բոլորին տուի միեւնոյն վկայութիւնը եւ  
պատգամը՝ ապաշխարութեամբ Աստուծոյ  
դառնալու մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի  
հաւատալու:

«Հիմա, ահաւասիկ... կ'երթամ:  
...Այսուհետեւ պիտի չտեսնէք զիս: Եկայ  
Ձեզի բոլորիդ, շրջեցայ եւ Աստուծոյ  
Արքայութիւնը հարողեցի, եւ ահաւասիկ  
կը յայտարարեմ այսօր՝ թէ խիղճս հանդարտ  
է, որովհետեւ առանց քաշուելու յայտնեցի  
ձեզի Աստուծոյ կամքը:

«Հսկեցէ՛ք ձեր անձներուն եւ ձեր  
ամբողջ հօտին, որուն տեսուչ կարգեց ձեզ  
Սուրբ Հոգին:

«Հովուեցէ՛ք Տիրոջ Եկեղեցին, որ Ան  
իր արեամբ գնեց:

«...Արթուն եղէ՛ք, յիշեցէ՛ք թէ ինչպէս

...անդադար, գիշեր ու ցերեկ, արցունեմով  
խրատեցի իւրաքանչիւրդ: Եւ հիմա ձեզ կը  
յանձնեմ Աստուծոյ եւ իր շնորհքի  
Աւետարանին, որ կրնայ ձեզ հոգեւորապէս  
անեցնել եւ իր բոլոր սուրբերուն  
ժառանգակից դարձնել»:

Կիլիկեցի Առաքեալի հրածելտի  
խօսքերը կարծես այսօր արձագանգ կը  
գտնեն Գարեգին Ա. Կիլիկեցի Հայրապետէն,  
երբ բոլորս կը մորմոխիմք անոր համար,  
որ այլեւս զինք պիտի չտեսնեմք, պիտի  
չկրնամք ունկնդրել իր մեղրածորան  
պատգամները, տեսնել իր քաղցր ժպիտը  
եւ վայելել իր հայրական մտերմութիւնը:

Պոլսահայութիւնը երբեք պիտի  
չմոռնայ Ամենայն Հայոց Գարեգին Ա.  
Հայրապետին շնորհաբեր այցելութիւնը  
1996ի գարնան, երբ Սուրբ Լուսաւորչի  
181րդ յաջորդը՝ առիմքնեց աւանդապահ  
ժողովուրդը որպէս ոսկեբերան հարողիչ  
եւ հայրախնամ հոգեւոր պետ, որ եկած էր  
իրենները գտնելու:

Համազգային սուգի այս պահուն,  
յանուն մեր Պատրիարքական Աթոռոյն  
միաբան հայրերուն, հոգեւոր դասուն,  
վարչական մարմիններուն ու մերազն  
հաւատացեալ ժողովուրդին, կը յայտնեմք  
մեր խորազգած վշտակցութիւնը Մայր  
Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մեր միաբանակից  
հայրերուն եւ եղբայրներուն, համգուցեալ  
Հայրապետի սիրեցեալ հարազատներուն  
եւ հայրենի մեր ժողովուրդին:

Ամալյալօրէն կը կիսեմք մեր սուրբ  
հայրերուն հաւատքը, քանի որ «Քրիստոսի



միանալով մկրտուեցանք» և «մկրտութեամբ Անդր մահուան հաղորդակից դարձանք»։ Առյուծապետ Գրիգորը փառքով յարութիւն առաւ մեռելներէն, առյուծապետ ալ մենք պիտի ապրինք մոռցուած կեանքով» (Հռոմ. 6.3-4)։

Գրեթէ Ա. Ամենայն Հայոց Հայրա-

պետը թէն մեռած է այժմ ըստ մարմնի, սակայն ան կենդանի է՝ Աստուծոյ համար, մեր Տիրոջ Յիսուսի Քրիստոսի միջոցաւ։

Հանգիստ իր տառապեալ հոգիին, որ իբրեւ անուշաբոյր խումկ կը միանայ մեր լուսահոգի հայրերու փաղանգին։

Խումկ և օրհնութիւն իր ամսահ յիշատակին։

## ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀ ՌՈՐԵՐՏ ՔՈԶԱՐԵԱՆԻ ԽՕՍԲԸ

Սիրելի հայրենակիցներ,

Մեծաբոյլ հիւրեր։

Այսօր սգում է հայ ժողովուրդը։ Մենք մայր հողին ենք յանձնուած Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հովուապետ, Ամենայն Հայոց Թեմայի Կաթողիկոս Գրեթէ Առաջինի մարմինը, իսկ նրա լուսաւոր հոգին երկնային խաղաղութեան և ամսահոգեան ճանապարհին է։ Վեհափառ Հայրապետը մեր այն քաջադիկ բարտաւոր կաթողիկոսներից մէկն էր որ երկարածիգ դարերի ընդմիջումից յետոյ Գրիգոր Լուսաւորչի գահին բազմեց հայկական անկախ պետականութեան պայմաններում։ Այդ սրբազան առաքելութեանը մա լծուեց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան գահակալի 18 տարուայ հարուստ փորձով, միջազգային լայն ճանաչմամբ և բարձր հեղինակութեամբ։

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում նրա հովուապետութեան տարիները թէն կարճատեւ եղան, բայց այդ կարճ ժամանակաշրջանի իւրաքանչիւր օրը եղաւ արգասաբեր։ Վեհափառ Հայրապետը մեծ իմաստութեամբ և ամսացորդ մոկրումով հովուեց Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցին մեր երկրի համար պատմական ու պատասխանատու ժամանակահատուածում։ Նա համոզուած էր որ քաղաքական

անկախութեանը պէտք է յաջորդի հայ ժողովուրդի հոգեւոր վերակենտրոնումը։

Նա իր անսպառ եռանդը և ջանքերը ուղղեց հայ մարդու մէջ սիրոյ, յոյսի և հաւատի վերահաստատմանը և մեր երկրի հզօրացման համար մեծ նշանակութիւն ունեցող հոգեւոր գարթօմբին։ Հայրապետը ձեռնամուխ եղաւ այդ նպատակի իրագործմանը իմաստունի համբերատարութեամբ և հետեւողականութեամբ։ Վերաշխուծացաւ հոգեւոր ճեմարանների գործունեութիւնը, վերանորոգուեցին բազմաթիւ եկեղեցիներ ու վանքեր, կառուցուեցին նորերը, վերաբացուեցին մեր թեմեր։ Հովուապետական իր այցելութիւնների ժամանակ Վեհափառը մխիթարում էր օրհնութիւն քաջիկեց սպիւռճահայ մեր հաւատացեալ եղբայրներին աշխարհի ամենատարբեր անկիւններում գտնուող բոլոր թեմերում և մայր հայրենիքում։

Վեհափառ Հայրապետն իր մեծ հեղինակութեամբ մեր թափ հաղորդեց Ս. Էջմիածնի Էկումենիկ գործունեութեանը և ամրապնդեց կապերը Բոյր Եկեղեցիների, ինչպէս նաեւ եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի հետ։ Վեհափառ Հայրապետի հայագիտական, աստուածաբանական, փիլիսոփայական, քաղաքագիտական ուսումնասիրութիւնները, հայերէն և օտար

լեզուներով հրատարակուած քաղաքա-  
գրքերը, գրական ստեղծագործութիւնները  
ժամանակակից հայ հոգեւոր մշակոյթի  
ամրաժանելի մասն են կազմում եւ մեր  
հոգեւոր հայրենիքի մնայուն արժէքներն  
են: Ի գնահատումն նրա հոգեւոր եւ  
գիտական քաջադիկ ծառայութիւնների,  
որպէս միջազգային հեղինակութիւն վայելող  
խոշոր մտաւորականի, աշխարհի քաղաքա-  
համայնարանների, կրօնական ու գիտական  
հաստատութիւններ նրան շնորհել են  
պատուաւոր դոկտորի կոչում:

Վեհափառն իր գործունէութեան ողջ  
ընթացքում միջազգային ամենահեղինա-  
կաւոր ատենաներում պաշտպանեց իր  
ժողովրդի ազգային եւ մարդկային

իրաւունքները եւ ոչինչ չխնայեց նրա  
իղձերն ու նպատակներն իրականացած  
տեսնելու ճանապարհին:

Վրօնական եւ ազգային գործիչ, որ  
պատմական արդարութեան ճժարին դրեց  
իր կեանքի խօսքը եւ գործը: Վեհափառ  
Հայրապետը Հայ Առաքելական Եկեղեցու  
պաշտօնական հիմնադրման 1700ամեակը  
գիտում էր իրբեւ ողջ հայութեան մէջ եւ  
յատկապէս՝ Հայաստանի Հանրապետութիւ-  
նում քրիստոնէական աւանդոյթի վերանո-  
րոգման եզակի հնարաւորութիւն: Նորին  
Սրբութիւն Գարեգին առաջին կաթողիկոսի՝  
մեծ գիտնականի, աստուածաբանի,  
հայրենասէրի քարձր նկարագիրը յաւերժ  
կը մնայ հայ ժողովրդի յիշողութեան մէջ:

## ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ-ՊԱՏՐԻԱՐԻ ԻԼՅԱ Բ.Ի ՆՕՍԻՐ

Զերդ գերագանցութիւն Հայաստանի  
Նախագահ պարոն Ռոբերտ Քոչարեան,  
Հայ Առաքելական Եկեղեցու քարձրաշնորհ  
հայրեր, եղբայրներ եւ բոյրեր:

Մենք ժամանել ենք Վրաստանից,  
որպէս զի կիսնեմ հայ ժողովուրդի մեծ  
վիշտը՝ Նորին Սրբութիւն Մայրագոյն  
Պատրիարք, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս  
Գարեգին Ա-ի մահուան կապակցութեամբ:  
Դուք գրկուել էք իմաստուն հայրապետից  
եւ հոգեւոր հօրից, իսկ Վրաստանը եւ  
ամձամբ ես գրկուել ենք ընկերոջից եւ  
իմաստուն եղբորից:

Անցնելի ու անհասանելի է Աստու-  
ծոյ կամքը: Ես ուրախալի առիթ եմ  
ունեցել քաղմիցս հանդիպելու Նորին  
Սրբութիւն Գարեգին Ա-ին այն ժամանակ,  
երբ մեր երկրները դեռեւս գտնուում էին  
Խորհրդային Միութեան կազմում: Այն  
ժամանակ նա եռանդուն անդամ էր եւ  
ապա նաեւ կաթողիկոսը Մեծի Տանն  
Կիլիկիոյ հայոց կաթողիկոսութեան:  
Միջազգային տարբեր ժողովներին եւ

հաւաքներին նա միշտ հանդէս էր գալիս  
ի պաշտպանութիւն ողջ հայ ժողովրդի  
իրաւունքների: Աւելի քան քսան տարի նա  
կրեց ծանր խաչը՝ սկզբում որպէս Մեծի  
Տանն Կիլիկիոյ, ապա որպէս Ամենայն  
Հայոց կաթողիկոս: Նա լաւ գիտէր  
Վրաստանի պատմութիւնը եւ մեր  
մշակոյթը, միշտ աշխատում էր մեզ հետ  
քարեկամական յարաբերութիւններ  
պահպանել: Արժանայիշատակ է հետեւեալ  
օրինակը: Երբ Գարեգին Ա-ն ընտրուեց  
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, իր առաջին  
արտասահմանեան ուղեւորութիւնը  
կատարեց Վրաստան: Նրա այցը Վրաստան  
եւ իմ այցը Հայաստան շատ մերձեցրին  
մեզ ու մեր ժողովուրդներին: Մենք կրկին  
զգացինք, որ միմեանց աւելի մօտ  
ժողովուրդներ չկան, ինչպէս հայ եւ վրաց  
ժողովուրդները: Մենք կրկին գիտակցե-  
ցինք, որ եւ փորձութիւնների, եւ  
ուրախութիւնների պահին մենք միշտ եղել  
ենք եւ կը լինենք միմեանց կողմին:  
Բնաւ պատահական չէ, որ մեր

ժողովուրդների հնագույն ժամանակագրութիւնները ասում են, որ մեր նախնիները՝ Հայտը եւ Գարթուը, եղբայրներ էին: Անմոռանալի կը մնայ մեր հանդիպումն անցեալ տարի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում: Նա այնտեղ արդէն քուժում էր եւ իմանալով ԱՄՆ կատարած իմ այցի մասին՝ ցանկութիւն յայտնեց հանդիպելու ինձ: Մենք կլոր սեղան կազմակերպեցինք եւ ՄԱԿ-ի ներկայացուցիչների ներկայութեամբ գրուցեցինք այն հարցերի շուրջ, որոնք հետաքրքրում էին եւ Հայաստանին, եւ Վրաստանին: Մեր հանդիպումը կրկին փաստեց մեր հայեացքների միասնութիւնը:

Նորին Սրբութիւն Գարեգին Ա. Կաթողիկոս արժանաւոր յաջորդն էր մեծ կաթողիկոսներ Գեորգ Զ-ի, Վազգէն Ա-ի եւ այլոց: Նորին Սրբութիւն Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի գործերն ու սիրամանկներն արժանաւորապէս կը գնահատուեն հայ ժողովրդի կողմից եւ քոյր նրանց, ովքեր անձամբ ճանաչում էին իրեն:

Մենք կրկին անգամ բերում ենք մեր անկեղծ ցաւակցութիւնները ողջ հայ ժողովրդին:

Մենք վեր ենք առաւում մեր աղօթքները, որպէս զի Տէրը հանգստութիւն պարգեւի նրա հոգուն՝ այնտեղ, որտեղ գտնուում են Հայ Առաքելական Եկեղեցու մեծ եւ փոքրամեծ Հայրապետները:

## ՆՈՒԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

**Վաճական մը, իր հեզահամբոյր բարեպաշտութեամբ, կարճ ժամանակի մէջ նուաճեց հոգեւոր իշխանութեան բոլոր աստիճանները եւ եղաւ թեմակալ առաջնորդ նահանգի մը:**

**Ուրիշ բարեպաշտ վաճական մը, նկատելով իր միաբանակցին այս արագաւազ վերելքը եւ ամէն աստիճանի տուչութենէ ետք կրած նկարագրի փոփոխութիւնը, գրեց հետեւեալ երկտողը, այսպէս սկսելով.**

**- Հոգեւոր եղբօրս Տ. Գարեգինին, բոցավառ սարկաւագին, ջերմեռանդ աբեղային, երախտամոռաց վարդապետին, անորամադիր եպիսկոպոսին եւ սառնարիւն արքեպիսկոպոսին եւ շահադէտ առաջնորդին:**

«Մանրավէպեր»  
Էջ 68

ՎԱՊԻԱՆ Ա. ՔԶՆՅ. ՏԻՒԼԿԵՐԵԱՆ

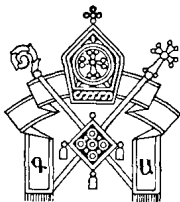
## ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՍ. ԷՋՄԻԱՇԵՆ



SUPREME PATRIARCH

CATHOLICOS

OF ALL ARMENIANS

MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN

587

19 Մայիսի 1999

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ

Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՈՑ ԵՐՈՒՍԱԳԷՄԻ

ԵՐՈՒՍԱԳԷՄ

Սիրելի Պատրիարք Եղբայր,

Յուլիսի 2-4-ը ինչպես գիտեք, Հայաստան և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին պիտի այցելի Հռոմի Սրբազան Քահանայապետ Նորին Սրբութիւն Յովհաննէս-Պօղոս Բ Պապը՝ Մեր և Հայաստանի Հանրապետութեան Վսեմաշուք Նախագահ Տիար Ռոբերտ Քոչարեանի հրաւերով:

Նորին Սրբութեան՝ նախադէպը չունեցող այցելութիւնը Հայաստան՝ Կաթողիկէ եկեղեցու հովուապետի խորին յարգանքի մատուցումն է 2000-ամեայ քրիստոնէական կեանք ապրած մեր ժողովրդին և նրա Առաքելահաստատ եկեղեցուն, ի մասնաւորի՝ նրա հաւատքի պնտականօրէն ճանաչման 1700-ամեակի նախաշեմին: Այն ճշմանակալի իրադարձութիւն է նաև ողջ քրիստոնեայ աշխարհի համար՝ Էկլիմենիկ ոգու իր արտայայտութեամբ:

Սիրելի Պատրիարք, Պապի Հայաստան և Սուրբ Էջմիածին այցելութեան կապակցութեամբ, հրաւիրում ենք Ձեզ՝ ի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ընկերակցութեամբ Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռէն մէկ եպիսկոպոսի:

Մեր հանապազօրեայ աղօթքով առ Աստուած հայցում ենք, որ Տէրը շարունակաբար պահի Ձեզ կորովամիտ և եռանդաշատ Երուսաղէմի Պատրիարքական գահին՝ զօրացնալ բազմամղտ միարարմութեամբ և ժողովրդով մեր հաւատացեալ: Անանձնական, բոլորանուէր Ձեր սպասաւորութեան մէջ մաղթում ենք եկեղեցաշէն ձեռնարկումների հաջողութիւններ և երջանկութեան բազում առիթներ:

Եղբայրական սիրտ ողջունիւ,

Աղօթարար՝

ԳԱՐԵԳԻՆ Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

**ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՊՕՂՈՍ Բ. ՊԱՊԸ 1999Թ. ՅՈՒԼԻՍԻ Զ-ԻՑ 4-Ը  
ՆՈՐԻՆ ՍՐ. ՕՇՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ  
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀՐԱԻԷՐՈՎ ԿՆՑՑԵԼԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ**

Վատիկանը եւ Ս. Էջմիածինը հայնոյն ունեն յայտարարելու Նորին Սրբութիւն Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապի Հայաստանի Հանրապետութիւն կատարելիք այցելութեան մասին:

Պապը կը ժամանի Հայաստան Ուրբաթ, Յուլիսի Զ-ին: Հայաստանում մա կը հիւրընկալուի Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնում Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու գլխաւոր սրբավայրում: Շօրեայ այցի ընթացքում Պապը կ'այցելի Նոբան եւ աղետալ գօտի՝ Գիւմրի եւ Աշոց: Հոռի Պապը կը մեկնի Հայաստանից Կիրակի՝ Յուլիսի 4ի երեկոյեան:

Պապը Հայաստանում է ժամանում Նորին Սուրբ Օծուիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս եւ Մայրաքոյն Պատրիարք Գարեգին Առաջինի՝ աշխարհասփիւռ հայութեան հագետր առջնորդի հրաւերով: Ամենայն Հայոց Գարեգին Ա. Կաթողիկոսը, որ մշմակալից գործունէութիւն է ծաւալել միջազգային եկումնեկի շրջա-մակնեքում, մախկնում՝ 1996թ. Մարտին, տարբեր առիթներով մոյմպէս այցելել է Պապին՝ Վատիկան:

Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցին մէկն է Արեւելեան Ուղղափառ եկեղեցիներից: Այս առումով Հայաստանը երկրորդ ոչ կաթոլիկ ուղղափառ երկիրն է, ուր այցելում է Հոռի Պապը: Առաջին այդելիսի այցը Հոռի Պապը կատարեց սոյն թուականի Մայիսին՝ Ռումանիա:

Զնայած Հոռի Կաթոլիկ եւ Հայոց եկեղեցիներին միջեւ 1500-ամեայ յարաբերութիւններին, Պապի այցը, որպէս Հոռի քահանայապետի առաջին այցելութիւն դէպի Հայաստան, պատմական է: Այցը ունի քաջադիկ առիթ եւ մախորդում

է երկու դարակազմիկ իրադարձութիւններին՝ Քրիստոսի ծննդեան 2000-ամեակին եւ Հայաստանի՝ դէպի քրիստոնէութեան դարձի 1700-ամեակին:

Քրիստոսի ծննդից յետոյ 301 թուականին Հայաստանը դարձաւ աշխարհի առաջին Քրիստոնէայ ազգը: Այս իրադարձութիւնը մարդոջ աշխարհում կը մշուի 2001 յոբինական թուականին: Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապը, որ մախկնում մշել է Հայաստանի եզակի դերը քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ, իր այցելութեան ընթացքում կը մեծարի այդ յոբեկեանը:

Որպէս ուխտագնաց Հոռի Պապը կ'այցելի մաեւ Հայոց եղեռնի զոհերի յուշահամալիր (ի ոգեկոյումն 1-5 միլիոն հայերի, որոնք 1915 թուականին մահատակուեցին Թուրքիայում՝ հայերի ցեղասպանութեան ընթացքում):

Այցելութեան ընթացքում Պապը կը հանդիպի Հայաստանի Հանրապետութեան մախագահ Ռոբերտ Քոչարեանին հետ: Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի հետ Սրբազան Պապը կը մախագահի աղօթքի արարողութեանը Սուրբ Էջմիածնում, կ'այցելի Աշոցի հիւանդանոց, որը կառուցուել է 1988թ. երկրաշարժից յետոյ, Վատիկանի մուիրատուութիւններով:

**ՄԱՄՆՈՅ ԴԻԻԱՆ ՄԱՅՐ ԱՌՈՒԹԻ**

7 Յունիս, 1999

Ամենապատիւ  
Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեան  
Պատրիարք Երուսաղէմի

Սիրելի Սրբազան Եղբայր  
Յայտնում ենք Ձեզ, որ Վեհափառ Հայրապետի որոշմամբ Հոռոմի Կաթողիկ եկեղեցու պետ  
Նորին Սրբութիւն Յովհաննէս – Պօղոս Բ Պապի այցը Հայաստան յետաձգում է՝ մինչև նոր  
տնօրինութիւն:

Վեհափառ Հայրապետը այս որոշումը կայացրել է նկատի առնելով բուժող բժիշկներին  
յանձնարարականը, որով Նորին Սրբութեանը խորհուրդը չի տրւում ծանրաքեռնուած աշխատել:  
Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը արտայայտել է համանման կարծիք Յունիսի 4ին Մայր Աթոռ  
Սրբ. Էջմիածնում գումարուած նիստում:

Վեհափառ Հայրապետի սոյն որոշման մասին Վատիկանին ծանուցել է Գերշ. Տ. Խաժակ  
Արք. Պարսամեանը:

Սիրելի Սրբազան, մեր եղբայրական սէրը եւ ջերմագին քարեմադրամեքները յղելով Ձեզ  
եւ պատրիարքութեանը քարեպաշտ հաւատացեալներին, խնդրում ենք Ձեր համապագօրեայ  
աղօթքներով Ամենակալ Տիրոջից շարունակել հայցել քարի ապաքինում եւ լիակատար առ  
ողորութիւն Վեհափառ Հայրապետին:

Աղօթակից  
Գարեգին Արք. Ներսիսեան  
Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ

14 Յունիս, 1999

Ամենապատիւ  
Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեան  
Պատրիարք Երուսաղէմի

Սիրելի Պատրիարք Սրբազան Հայր,  
Ի գիտութիւն տեղեկացնում եմ, որ Նորին Սրբազնութիւն Յովհաննէս–Պօղոս Բ. Պապը  
Լեհաստանից Հոռոմ վերադարձի մանապարհին ս. ք. Յունիսի 18ին մի քանի ժամով զուտ  
անձնական, ոչ պաշտօնական այցելութիւն պիտի կատարի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս  
Գարեգին Ա. Վեհափառ Հայրապետին որպէս եղբայրական սիրոյ արտայայտութիւն  
Վեհափառի ծանր հիւանդութեան առիթով:

Նկատի առնելով, որ Պապի Հայաստան սոյն այցը չի փոխարինում Վեհափառ  
հայրապետի առողջութեան պատճառով յետաձգուած պաշտօնական այցին, հրապարակային–  
պաշտօնական բոլոր ընդունելութիւններն ու միջոցառումները չեն կայանալու:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանութիւնը, Հայաստանի Թեմական առաջնորդները,  
Հանրապետութեան նախագահի հետ Նորին Սրբութեանը դիմաւորելու են օդանավակայանում  
եւ ուղեկցելու Սուրբ Էջմիածին, Վեհափառ Հայրապետի մօտ՝ մտերմիկ գրոյցի: Զրոյցից յետոյ՝  
Յովհաննէս–Պօղոս Բ. Պապը կ'առաջնորդուի Մայր Տաճար, մեկնումից առաջ իր աղօթքը առ  
Աստուած կատարելու:

Սիրելի Պատրիարք Սրբազան Հայր,  
Ընդունեցէ՛ք ջերմ քարեմադրամեքներս կենաց արեւշատութեան եւ գործոց յաջողութիւնների:

Աղօթակից՝  
Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսիսեան  
Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ

29 Յունիս 1999

Ամենապատիւ  
Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեան  
Պատրիարք Երուսաղէմի

Սիրելի Սրբազան Պատրիարք,

Խոր վշտով յայտնում ենք, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Վեհաբանութեան Յունիսի 29ին, Երեւանի օրը, ժամը 17.50ին անժամանակ, կեանքի 67րդ տարում հանգեաւ ի Տէր Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ երկարատեւ եւ ծանր հիւանդութիւնից յետոյ:

Ազգացեալ մեր եկեղեցու ողջ հոգեւոր դասի եւ մեր քաղաքաշէտ ժողովրդի աղօթքներով հայցում ենք, որ Որդւմածն Աստուած զբայ երանաշնորհ սիրելի մեր Հայրապետին, եւ իր անխոնջ ծառայի հոգին ընդունի երկնային նուիրական հանգստարաններում: Մեր աղօթքն է նաեւ որ Տէրը պարգեւի մեր ժողովրդին եւ մեզ ամենիս Ա. Հոգու մխիթարութիւնը:

Սիրելի Սրբազան Պատրիարք, խնդրում ենք տեղեկացնել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին Զեք շուտափոյթ ծաւանման մասին:

Վշտակից,

Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսիսեան  
Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ

### ԲԺԻՇԿՆԵՐՈՒ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

#### ՍՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՎԱԽՃԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի Առողջապահութեան Նախարարի 80 Յունիսի հրամանաւ ստեղծուած մասնագիտական յանձնաժողովը, ներկայացուցած է մասնագիտական եզրակացութիւն մը՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի վախճանման մասին: Յանձնաժողովը, որում մաս կը կազմեն՝ Առողջապահութեան փոխ-նախարար՝ Ա. Աթաբեկեան (Նախագահ), մասնագէտ-բժիշկներ՝ Ս. Տիլանեան, Փրօֆ. Հ. Գալուստեան, Տօչ. Գ. Անժէլով, Փրօֆ. Ն. Վարդապարեան, Մ. Գալուստեան, Մ. Յարութիւնեան, Գարեգին Ա. Վեհափառ Հայրապետի անձնական բժիշկ Ռ. Յովհաննիսեան յայտարարեցին հետեւեալը. «Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը 1998էն ի վեր կը տառապէր լեզուի չարորակ նորագոյացութենէ: Ախտորոշումէն ետք, Ամենայն Հայոց Վեհափառը վիրահատուած եւ ճառագայթային դարմանումներ ստացած է Նիւ Եորքի ռուռուցքաբանական հիդիմակաւոր կեդրոններէն մէկուն մէջ:

Դարմանումէն ետք, Վեհափառ Հայրապետը միշտ գտնուած է բժիշկներու հսկողութեան ներքեւ:

Կաթողիկոսը կը տառապէր սրտի իշէմիկ հիւանդութենէ եւ շաքարախտէ: Վերջին երեք տարիներուն ընթացքին, հակառակ ձեռնարկուած միջոցներում, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի առողջական վիճակը վատթարացաւ: 29 Յունիս 1999-ին ժամը 17.50ին, 67 տարեկան հասակին մէջ Գարեգին Ա. Վեհափառ Հայրապետը վախճանեցաւ՝ լեզուի չարորակ նորագոյացութեան հետեւեւումէն վախճանեցաւ ինտոքսիկացիայի (թունաւորման) եւ սիրտ-անոթային համակարգի անբաւարարութեան պատճառաւ»:

Յանձնաժողովի անդամներ՝

Ա. Աթաբեկեան (նախագահ), Ա. Սարգսեան, Ս. Տիլանեան, Հ. Գալուստեան, Գ. Անժէլով, Մ. Դուլուսեան, Մ. Յարութիւնեան, Ռ. Յովհաննիսեան (Անձնական Բժիշկ)

## ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՍԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

1999 Յուլիս 4, Կիրակի երեկոյեան ժամը 8ին Ս. Էջմիածնի Վեհարանի շէնքին մէջ տեղի ունեցաւ, հանգուցեալ Գարեգին Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսի Յունիս 29ին վախճանման պատճառաւ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսաց եւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի չորս աշխարհական անդամոց համագումարը, ընտրելու համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Տեղապահը: Հրաւիրուած էին եպիսկոպոսաց դասու 49 եւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի աշխարհական չորս անդամներ: Ներկայ

էին 82 սրբազաններ եւ չորս աշխարհականներ:

Գաղտնի քուէարկութեամբ եւ երեք քուէախոյզներու ստուգումով Կաթողիկոսական Տեղապահ ընտրուեցաւ Գեր. Տ. Ներսէս Արք. Պօղոսեան 24 քուէով: Մնացեալ քուէները բաժնուած էին ըստ հետեւեալիմ.- Գեր. Տ. Գարեգին Արք. Ներսիսեան 10 քուէ, Գեր. Տ. Վիգէն Եպս. Այվազեան մէկ քուէ, եւ մէկ քուէ ձեռնադրուած:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ  
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ԱԲ. ԷՋՄԻԱՇՆՈՒՄ

Յուլիսի 9ին Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնում գումարուեց եպիսկոպոսական ժողովի հերթական նիստ՝ նախագահութեամբ Կաթողիկոսական Տեղապահ Տ. Ներսէս Արք. Պօղոսեանի, ատենապետութեամբ Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքների: Նիստի սկզբում ընտրուեց եպիսկոպոսական ժողովի նոր դիւան: Ի պաշտօնէ դիւանը նախագահում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կամ Կաթողիկոսական Տեղապահը, ատենապետում Երուսաղէմի

եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքները: Ատենապետներ ընտրուեցին Տ. Եզնիկ Եպս. Պետրոսեանը եւ Տ. Արքահաւ Եպս. Մկրտչեանը: Ժողովն ընտրեց նաեւ եպիսկոպոսական ժողովի օրակարգը կարգաւորող յանձնախումբ, որի կազմում ընդգրկուեցին Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Տ. Զաւէն Արք. Զինչիմեանը, Գերմանիայի հայոց Առաջնորդ Տ. Գարեգին Արք. Բեֆչեանը եւ Լիոնի եպիսկոպոս Տ. Նորվան Զափարեանը: Ժողովը քննարկեց Հայ Եկեղեցւոյ առջեւ դրուած մի շարք հարցեր:

ՄԱՄԼՈՅ ԴԻՒԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ



**ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ  
ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀԻ, ԱԺ ՆԱԽԱԳԱՀԻ  
ԵՒ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻ ՄՕՏ**

Յուլիսի 9-ին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եպիսկոպոսաց դասի ուղեկցությամբ, մախագահ Ռոբերտ Քոչարեանին այցելեցին Կաթողիկոսական Տեղապահ Տ. Ներսես Արքեպիսկոպոս Պողոսյանը, Յուսանդեմի Պատրիարք Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեանը, Կոստանդնուպոլսի Պատրիարք Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Մուրաֆեանը: Նրանք շնորհակալություն յայտնեցին համրապետության մախագահին՝ այս տխուր օրերին եկեղեցուն սատարելու համար:

Կարեւորելով եկեղեցու դերը՝ Ռոբերտ Քոչարեանը նշեց. «Դարեր շարունակ չունենալով սեփական պետականություն՝ հայ ժողովուրդն ապաւինել է եկեղեցուն: Եկեղեցին պետութեան հիմնական մեղուկն է, ազգային այն կառոյցը, որը միաւորում է համայն հայութեանը Հայաստանում եւ Սփիւռքում»: Նրա խօսքերով՝ մեր պետութեան ու եկեղեցու համար սկսուել է շատ պատասխանատու ժամանակահատուած: Նոր հազարամեակի եւ Բրիտանոնեւրօնը Հայաստանում որպէս պետական կրօն հռչակելու 1700ամեակի մախաշնին պէտք է կարողանանք ըստ արժանւոյն դիմաւորել այդ նշանակալից իրադարձութիւնները: Նախագահը ցանկութիւն յայտնեց, որ մեր կաթողիկոսի ընտրութեամբ մենք աւելի միասնական դառնանք: Կաթողիկոսական Տեղապահ Տ. Ներսես Արքեպիսկոպոս Պողոսյանը շեշտեց, որ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Հայ եկեղեցու կապը միշտ էլ սերտ ու համերաշխ է եղել, իսկ ապագայում պէտք է աւելի ամրամալ յամուռ հայրենի պետականութեան ամրապնդման եւ Հայ

եկեղեցու շէնքամաս: Նախագահի առաջարկով՝ քարճաստիճան հոգեւորականներն իրենց նկատառումներն ու տեսակետները ներկայացրին պետութիւն-եկեղեցի փոխյարաբերութիւնների վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ անդրադարձան կաթողիկոսական ընտրութիւնների հետ կապուած Կազմակերպչական հարցերի: Ռոբերտ Քոչարեանը նշեց, որ մշտապէս հետաքրքրուել է Հայ եկեղեցու գործերով՝ քացարձակ չմիջամտելու տրամադրութեամբ:

Նոյն օրը Ս. Էջմիածնի պատուիրակութիւնը, գլխաւորութեամբ Կաթողիկոսական Տեղապահ Ներսես Արք. Պողոսյանի, այցելեց ՀՀ ԱԺ մախագահ Կարէն Դեմիրճեանին:

Մէկ ամբաս եւս ցաւակցելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Առաջինի մահուան կապակցութեամբ՝ ԱԺ Նախագահը յոյս յայտնեց, որ մրան կը փոխարինի Հայ եկեղեցուն ու ժողովրդին արժանի հովուապետ:

Կարէն Դեմիրճեանն այնուհետեւ անդրադարձան Հայաստանի ներկայ իրադրութեանը՝ որպէս քաղաքական կարեւորագոյն իրադարձութիւն գնահատելով խորհրդարանական ընտրութիւնները: Նա ներկայացրեց օրէնսդիր մարմնում քաղաքական ուժերի յարաբերակցութիւնը, առաջիկայ անելիքները:

Առանձնացնելով եկեղեցու նշանակութիւնը երկրի եւ ժողովրդի կեանքում՝ Պրմ. Դեմիրճեանն ամիսածէշ համարեց մրա գործունէութեան ակտիւացումը, ընդգծեց մրա դերը հայեցի դաստիարակութեան, ազգապահպանութեան,

սփիւտահայութեան համախմբման գործում:

Նոյն օրը վարչապետ Վազգէն Սարգսեանն ընդունեց եպիսկոպոսաց դասի ներկայացուցիչներին:

Անկեղծ մթնոլորտում տեղի ունեցած գրոյցի ընթացքում կաթողիկոսական Տեղապահ Տ. Ներսէս Արք. մէկ անգամ եւս անդրադարձաւ վերջին օրերին, եւ ասաց. «Վեհափառ Հայրապետի կորստեան առիթով մեր վեշտը խորն էր, սակայն այն կիսուեց՝ պետութեան բարձր իշխանութեան կողմից դրսևորած մեծագոյն օժանդակութեան շնորհիւ»:

Այնուհետեւ տեղապահը շնորհաւորեց Վազգէն Սարգսեանին՝ վարչապետի պաշտօնը ստանձնելու առնչութեամբ,

մաղթեց նրան ուժ ու կարողութիւն:

Իր պատասխան խօսքում Վազգէն Սարգսեանը մէկ անգամ եւս ցաւակցութիւն յայտնեց միաբաններին՝ անդառնալի կորստի առիթով եւ հաւաստիացրեց, որ Հայ Եկեղեցին այսուհետեւ եւս կը շարունակուի ոգեղենացնել հայոց կեանքը, իսկ կառավարութիւնն իր ուժերը ներածի չափով կ'աջակցի Եկեղեցուն, որպէս զի հայրենիքում տիրի ոգեղենութեան եւ ծաղկումի մթնոլորտ. «Եւ տնտեսութեան զարգացումը կարող է տեղի ունենալ միմիայն այդպիսի մթնոլորտում», – ասաց վարչապետը:

Հանդիպման ընթացքում կողմերը խօսեցին նաեւ ապագայ համագործակցութեան ծրագրերի եւ այլ խնդիրների մասին:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

### ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԿԸ ԳՆԱԼԸԻ ՄԷՋ ՀԻՒՐԸՆԿԱԼՈՒԵՑԱԻ

Երէկ պատմական օր մը ապրեցաւ Գնալը Կղզին: Իր կարն, բայց թանկագին ներկայութեամբ անջնջելի հետք մը թողուց Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Ա. Արք. Մանուկեան: Իր ազդեցիկ խօսքերով, ոգեւոր ռնով, դիրքահաղորդ քննադրութեամբ, տեղին թելադրանքներով Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը առիժնեց շուրջիները: Այս անմոռանալի այցելութիւնը տակաւին երկար պիտի խօսուի եւ պիտի դրոշմուի Գնալը Կղզիի համալիրին ներս:

Ինչպէս հաղորդած էինք, իր Աթոռը վերադարձի ճամբու վրայ, երէկ, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Ա. Արք. Մանուկեան հանդիպեցաւ քաղաք, իր կողքին ունենալով Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան Տնօրէն

Ժողովի Ատենապետ Գերշ. Տ. Սեւան Ս. Եպսկ. Ղարիպեանը: Ան, Եշիգիւղի Աթաթիւրք օգակայանի պատուոյ սրահին մէջ դիմաւորուեցաւ Պատկանելի Կրօնական Ժողովի Ատենապետ Հոգշ. Տ. Արամ Ծ. Վրդ. Աթէշեանի, Հոգշ. Տ. Զաքէոս Արքեպ. Օհանեանի, Պատրիարքարանի Դիւանապետ Արժ. Տ. Գրիգոր Ա. Գինյ. Տաւատեանի, «Լրաբեր»ի խմբագիր Արժ. Տ. Տրդատ Գինյ. Ուզունեանի, Իրկ. Ուրարակիր Դպիր Վաղարշակ Սերովքեանի, Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի Բ. Ատենապետ Մելքոն Գարաբէտէի եւ Աթոռանիստ Մայր Եկեղեցւոյ Թաղային Խորհուրդէն Գեորգ Օգնուի, Պատրիարքարանի բանբեր Իրաւագետ Լուիզ Պաֆարի կողմէ: Ապա Նորին Ամենապատուութիւնը համայնքիս համակրելի դէմքերէն Թանիա Շիրինօղլուի

գրօսամատով հասա Գնալը Կղզի: Այս առթիւ յուզումնալի պահեր ապրեցան կղզեցիները: Քարափին վրայ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր ժամանման կը սպասէին Գերշ. Տ. Շահան Ս. Արք. Սվանեան, Կղզեաց Հոգեւոր Տեսուչ Հոգշ. Տ. Սահակ Արեղայ Մաշալեան, Կղզեաց Թաղային Խորհուրդը, գլխատրութեամբ Ատեմապետ Լեւոն Գուգիւօղլուի, Կազդուրման Կայանի վարիչները, տղաքը, գլխատրութեամբ Խմամատար Մարմին Ատեմապետ Միհրան Ուլիկեանի, Ս. Խաչ Դպրեվանքի Խմամակալութեան Ատեմապետ Մկրտիչ Թիմուրեւոսլու, մտաւորականներ եւ կղզեբնակ հայութիւնը:

Ապա Նորին Ամենապատուութիւնը առաջնորդուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցի, ուր զանգակներու զուարթ ղողանջին ներքեւ Կազդուրման Կայանի երկսեռ պատանիները ծաղկեփունջով մը զինքն դիմաւորեցին: Տեղի ունեցաւ կարճ աղօթասացութիւն:

Այս առթիւ, Գերշ. Տ. Շահան Ս. Արք. Սվանեան քարի գալուստ մաղթեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր ու ըսաւ. «Ձեր Աթոռին վրայ երկար տարիներ կը մաղթեմ: Դու՛ր մեր ամենէն քանիքում հոգեւորականներէն մին է: Վերջին տասը տարիներում Նրուսաղէմի Աթոռը ունեցաւ արժեւոր գուլի մը եւ առաւել ծաղկեցաւ ամէն մարդէ մերս»: Սրբազան Հայրը շնչոնց, թէ այս մէկը եղբայրական հանդիպում մըն է, որ մեծ հրճումով պատճառած է Իսթանպուլահայութեան:

Աւելի վերջ արտայայտուեցաւ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը, որ ըսաւ, թէ չսպասուած այցելութիւն մըն էր այս մէկը: «Նրանաշնորհ Գրեգորի Ա. Հայրապետի մահուան առթիւ ուզեցինք ամենակարճ ժամանակի մէջ հասնիլ Ս. Էջմիածին: Այս առթիւ ընտրեցինք Իսթանպուլի վրայով Մեսրոպ Սրբազան Պատրիարք Հօր հետ միասին անցնիլ Նրեսուն», ըսաւ

Ամեն. Տ. Թորգոմ Ս. Արք. Մանուկեան ու անդրադարձաւ Վեհ. Հայրապետի մահուան: «Սպասուած մահ մըն էր: Այս անողորմ հիւանդութենէն ծագած լինէր անկարելի էր: Ան արժամապէս ծառայեց մեր եկեղեցւոյ: Իբրեւ քանիքում գրող եւ խօսող հոգեւորական, միջեկեղեցական սերտ կապերով ըրաւ իր կարելի մեր եկեղեցւոյ եւ հայրենիքին, ըսաւ Սրբազան Պատրիարք Հայրը եւ քացատրեց Սփիւտ քառը ու անդրադարձաւ Պոլսահայութեան: «Քանի որ հայրենիքէն հեռու կ'ապրինք մենք ալ սփիւտի ճիւղերն ենք եւ պէտք է առողջ ըլլանք, որպէս զի արմատն ալ հաստատ մնայ: Պոլիսը եղած է միշտ քարճր եւ լաւագոյն մակարդակի վրայ: Ձեզի կը մնայ ծաղկուն պահել զանոնք: Նրք կը խօսինք Պոլսահայերու մասին, կը խօսինք լաւագոյնը: Ես երբք անգամ ես եղած եմ հոս: 1953, 1960 եւ 1972 թուականներում: Վայելած եմ ժողովուրդն ու Գնալը Կղզին իբրեւ ամբարնոց», ըսաւ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը: Ընդգծեց, թէ իրեն ծանօթ էր Սահակ Հայր Սուրբը, բանի որ երբք տարի եղած էր Նրուսաղէմ: Ան յոյս յայտնեց, թէ Հայր Սուրբը հետաքրքրութեամբ պիտի զբաղի ժողովուրդին, մամաւանդ փոքրիկներում հետ: «Անոմք մեր հսկայ հարստութիւնն են», ըսաւ Նորին Ամենապատուութիւնը ու անդրադարձաւ մեր հարուստ մշակութիւն եւ թելադրեց այս հարստութեամբ ապրիլ հարուստի պէս: Իր խօսքերու վերջաւորութեան Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը ուրախութիւն յայտնեց այս քարեղէյ առիթին համար:

Կարճ աղօթէն վերջ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը միջոց մը հանգիստ առաւ թաղային խորհուրդի սեմեակին մէջ, ուր ստորագրեց խաչքար մը: Աւելի վերջ մերկայ հոգեւորական դասը, համայնքային մերկայացուցիչները, մտաւորականները մէկտեղուեցան եկեղեցւոյ

դարաւանդին վրայ պատրաստուած ճաշասեղանին շուրջ, որ սարժուած էր ի պատիւ Նորին Ամենապատուութեան: Եկեղեցւոյ Տիկնանց Կազմին կողմէ անթերիօրէն պատրաստուած ճաշին ընթացքին եղաւ հանելի գրոյց եւ ներկաները աւելի մօտէն վայելցեցին Քանկագին հիւրը: Այս առթիւ արտայայտուեցաւ Հոգշ. Տ. Սահակ Արեղայ Մաշալեան, որ Պատրիարք Հօր ներկայութիւնը որակեց Աստուծոյ նուէրը: Ան ըսաւ, թէ ինք ներկաներէն աւելի լաւ կը ճանչնար Պատրիարք Հայրը, քանի որ երեք տարի եղած էր իր մօտը: «Իր ամսին մէջ ճանչցայ այն հոգեւորականը, որ օրինակ կ'ըլլայ երիտասարդներուն: Մտաւ կանոնի կ'ելլէ եւ ուշ կը պառկի: Ես հիացած եմ իր կորովին: Իր ամսին մէջ կը տեսնեմ այն երիտասարդ եկեղեցականը, որ երբեք չի ծերամար», ըսաւ Հոգշ. Հայր Սուրբը, ու անդրադարձաւ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան Տնօրէն Ժողովի Ատենապետ Սեւան Եպս. Դարիպեանի ներկայութեան: Պատմեց անոնց տարած հերոսական աշխատանքը Ս. Քաղաքին մէջ եւ շնորհակալութիւն յայտնեց իրենց: Ան խօսեցաւ նաեւ Սփիւռքի մէջ գոյութեան պայքարի մասին ու մէքեքեք Արիսթոտէլի «Մարդը շարժման անցընող ամենէն մեծ ուժը հանդիմն է» խօսքը եւ ընդգծեց, թէ մենք ալ հանդիմն ունինք հոս հայ ապրելու եւ շարունակելու:

Աւելի վերջ խօսք առաւ Կղզեաց Թաղային Խորհուրդի Ատենապետ Լեւոն Գուրգիօղլու, որ քարի գալուստ մաղթեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր եւ ներկաներուն ու անդրադարձաւ եկեղեցւոյ երդիքին տակ տարուած աշխատանքներուն, նաեւ պատմականը ըրաւ Գնալըի Ներսէսեան վարժարանին, որու շարունակութիւնը կը համարէին ներկայ Ներսէսեան Դպրաց Դասը ու ամէն ջանք կը թափէին այդ անունը ապրեցնելու համար: Ան իր

խօսքերուն վերջաւորութեան շնորհաւորեց Ամեն. Տ. Թորգոմ Ս. Արք. Մանուկեանի ծննդեան տօնը, որ մեծ զուգահէտութիւն մըն էր: Թաղային Խորհուրդը յուշանուէր մը յանձնեց Նորին Ամենապատուութեան, նաեւ Գերշ. Տ. Սեւան Եպսկ. Դարիպեանի:

Աւելի վերջ սեղանակիցները հաճոյքն ու բախտն ունեցան ունկնդրելու Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը, որ արտայայտուեցաւ խօսելու մասին: «Ոտքի ելլել քանի մը խօսք ընելը քաջութիւն է: Մեր զգացումները պատշաճօրէն ըսելը լաւ է եւ օգտակար: Մեր գաւակները կը տեսնեն ու այդ օրինակին կը հետեւին», ըսաւ Երուսաղէմի Գահակալը ու գոհունակութիւն յայտնեց Գնալը Կղզիի վրայ ըլլալուն եւ եկեղեցւոյ համալիրը նախկին տարիներուն քաղաքամասը քարեգարդուած տեսնելուն համար: Պատրիարք Հայրը պատգամեց մեր նոր սերունդին համար աշխատիլ եւ անոնց տալ միշտ աւելի լաւ ու ըսաւ. «Քանի որ այս երդիքին տակ տղաքը կրնան ըլլալ միայն ամրան շրջանին, անոնց պէտք է տալ ամենալաւը, որպէս զի անոնք յոյս ունենան, թէ յառաջիկայ տարին եւս պիտի ըլլայ նոյնը: Պէտք է այս շարքը ապահովողները յարատեւ աշխատին»: Իր խօսքերուն ընթացքին Պատրիարք Հայրը շեշտեց, թէ Իսթանպուլահայերը աւանդապահ եւ աւանդապաշտ են: Բայց, ըսաւ ան, ոչ թէ պէտք է պահեմք, այլ պէտք է նոխացնեմք: Ամեն. Ս. պատրիարք Հայրը շատ գեղեցկօրէն վերլուծեց ազգապահպանման իմաստը: «Պահածոները շատ համեղ են, սակայն շուկայէն գնել ու եփել պէտք է համը առնելու համար: Ազգային արժէքներն ալ ոչ թէ պահել, այլ յայտարարել, տարածել պէտք է: Այս մէկը աւելի դժուար է, քան թէ պահելը: Մեր արժէքներուն տարածողը պէտք է ըլլամք, անշուշտ եթէ կը հաւատամք մեր արժէքներուն», ըսաւ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքը եւ ընդգծեց, թէ

Իսթանպուլահայությունը հաստատ գետնի վրայ է, ոչ թե կը պահէ, այլ կը զարգացնէ արժէքները:

Ուրախառիթ համարեց եկեղեցական դասուն ներկայությունը, քայց թելադրեց, որ անոնք նոր ուժերով եւս գործնան: «Եկեղեցին ժողովուրդն է՝ մենք ենք: Առանց ժողովուրդի եկեղեցի չըլլար: Եթէ կը խորհիմ, թէ եկեղեցին եկեղեցականն է, կը սխալիմ: Հայ եկեղեցին ունի հրաշալի ժառանգություններ, որոնց մասին կրնամք խօսիլ, մտածել, զարգացնել, տարածել», ըսաւ Սրբազան Պատրիարք Հայրը ու իր խօսքերուն վերջ տուաւ փառաբանելով մեր մայրենին ու զայն սորվեցնելու պարտաւորությունը նոր սերունդին:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ երդիքին տակ մեծարուել վերջ, Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը առաջնորդուեցաւ Կազդուրման Կայան: Ան վարիչներուն հետ շրջեցաւ կայանի քոյր քաժինները, քացատրություններ առաւ պատասխանատուններէն: Այս առթիւ խօսք առին Կազդուրման Կայանի Տնօրէն Շահին Չընար, իր կողմէն ունենալով Հերմիէն Չընարը եւ Խնամատար Մարմնի Ատենապետ Միհրան Ուլիկեան: Անոնք մանրամասն տեղեկություններ տուին Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր եւ իրեն յանձնեցին ծննդեան առթիւ յուշանուէր մը, ձեռամբ Միհրան Ուլիկեանի: Արտասանեցին երկու

սանուհիներ: Նորին Ամենապատուութիւնը ստորագրեց պատուոյ տոմարը եւ արտայայտուեցաւ կայան քառի իմաստին մասին: Աւելի վերջ Նորին Ամենապատուութիւնը անցաւ Ճամպագեան խաղավայր, ուր մանուկներու հետ թէ գրուեց եւ թէ խաղաց:

Ապա Ամեն. Ս. Թորգոմ Ս. Արք. Մանուկեան հրաժեշտ առաւ կղզիէն, դարձեալ Թանիա Շիրիմօղլուի գրասանաւով շրջեցաւ Վոսփորի ափը: Երեկոյեան հիւրասիրուեցաւ Նշիլգիւղի Ս. Ստեփանոս Եկեղեցւոյ երդիքին ներքեւ, տեղւոյն թաղային խորհուրդին կողմէ, զիստորութեամբ ատենապետ Յովհաննէս Կարապետեանի:

Այս պատմական մի քանի ժամերէն վերջ, Ամեն. Ս. պատրիարք Հայրը հասաւ Նշիլգիւղի օդակայանը, մեկնելու համար Ս. Բաղաթ, իր Աթոռը: Իրեն ողջերթ մաղթեցին Պատկառելի Կրօնական Ժողովի Ատենապետ Հոգշ. Տ. Արամ Ծ. Վրդ. Աթէշեան եւ Հոգշ. Տ. Զաքէոս Արեղայ Օհանեան:

Երէկի վայելքը անմոռանալի պիտի մնայ յիշողութիւններու մէջ եւ Իսթանպուլահայությունը պիտի ունենայ միշտ քանաստեղծ Ս. Պատրիարք Հայրը դարձեալ եւ երկար ատեն վայելելու սպասումը...:

ԺԱՄԱՆԱԿ

## ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻՆ ՇՆՈՐՀԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Ինչպես յայտնի է, անցեալները Գնալըի մէջ քանի մը ժամուան համար հիւրասիրուած էր Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեան, որ Երեսմէն Երուսաղէմ կը վերադառնար: Նորին Ամենապատուութիւնը հետեւեալ շնորհակալութեան նամակը ուղարկած է Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք Ամեն. Տ. Մեսրոպ Արք. Մութաֆեանին:

Ամենապատիւ Տ. Մեսրոպ Արք. Մութաֆեան  
Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց  
Իսթանպուլ

Սիրելի Սրբազան Եղբայր,

Կ'ուզեմք մեր շնորհակալութիւնը յայտնել Ձեզի, բոլոր այն կարգադրութեանց համար, զորս հանեցաք կատարել եւ կատարել տալ, թէ 2 Յուլիսին եւ թէ 13 Յուլիսին, Երուսաղէմէն Պոլիս Երեսմ ոգնաւային երթեւեկութեան կապակցութեամբ, Ամենայն Հայոց հանգուցեալ Հայրապետին թաղման կարգադրութեան առիթով, երբ միասին պարտաւոր էինք Ս. Էջմիածին գտնուիլ: Տխուր եւ անապարտ եւ միօրեայ անցքը Պոլիսէն լեցուն եղաւ յիշատակելի պահերով, ապրումներով եւ հանդիպումներով:

Հանեցէք մեր եւ Մեւան Սրբազանի գնահատմանի զգացումները յայտնել Պատրիարքարանի, Եշիլգիւղի եւ Գնալը Կղզիի եւ Կազդուրման Կայանի Հոգեւորական եւ Թաղային Խորհուրդի պատասխանատու անդամներուն, մաղթելով որ Աստուած իրենց նուիրեալ եւ եռանդուն գործունէութիւնը աշխուժացնէ: Մասնատրապէս յիշատակելի են Տիկին Թանիա Շիրինեանը եւ իր հայրը՝ Պրմ. Կարայիս Էգմեանը, որոնք ազնուօրէն տրամադրեցին իրենց ընտանեկան նաւը, թէ փոխադրութեան եւ թէ ծովային շրջապտոյտի նպատակով:

Աստուած Ձեզ օգնական լինի, ձեր բոլոր գործոց յաջողութեան մէջ:

23 Յուլիս 1999  
Երուսաղէմ

Սիրոյ Ողջունիւ  
ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԿ

ՄԱՐՄԱՐԱ

## *May we rediscover our full communion*

Text of the Holy Father's Message to the late Armenian Patriarch-Catholicos Karekin I

*Funeral services for His Holiness Karekin I, Catholicos and Supreme Patriarch of All Armenians, were held in Echmiadzin, Armenia, on Thursday, 8 July. The Holy See was represented by a delegation consisting of Cardinal Edward Idris Cassidy, President of the Pontifical Council for Promoting Christian Unity, Bishop Walter Kasper, Secretary of the same Council, Archbishop Peter Stephan Zurbriggen, Apostolic Nuncio in Armenia, and Mons. Claudio Gugerotti, Under secretary of the Congregation for the Oriental Churches. On 29 June the Holy Father had sent a Message to the Patriarch, expressing his esteem for the Armenian Church and his hopes for the restoration of full communion with the Catholic Church. Here is the English text of his Message.*



To His Holiness Karekin I  
Catholicos - Supreme Patriarch  
of All Armenians

1. Since my official visit to Armenia and to the Armenian Apostolic Church has had to be postponed and circumstances prevented me from meeting Your Holiness at the close of my pastoral visit to Poland, I am writing to assure you of my spiritual closeness at this difficult time of ill health, as you offer a moving witness to the suffering Christ.

I am entrusting this message to Cardinal Edward Idris Cassidy, President of the Pontifical Council for Promoting Christian Unity, who will personally convey to Your Holiness my sentiments of profound esteem and fraternal affection. I recall with gratitude the two visits which, as Catholicos and Supreme Patriarch of All Armenians, you made to me in Rome, and I cordially greet all the members of the Holy Synod and the entire Armenian Apostolic Church, to which I extend my very best wishes.

2. I have greatly desired to visit Armenia, where in the shadow of Mount Ararat the Christian faith has taken deep root and flourished. Brought by the Apostles Bartholomew and Thaddeus, and nourished also by the contribution of the Churches of Cappadocia, Edessa and Antioch, the Christian faith has shaped Armenian culture, just as Armenian culture has contributed to enriching the understanding of the Christian faith in new and unique ways. In these days, the Armenian liturgy is celebrating the memory of the holy translators, Sahak and Mashtots. The creation of a national alphabet by the monk Mashtots was a significant, step towards the formation of a new Christian culture in Armenia.

A few months ago I had the honour of joining Your Holiness in the Vatican to inaugurate an exhibition devoted to Armenian history and culture. What a magnificent heritage it is, so imbued with Christian spirituality! Those peoples who follow the teaching of Christ have no need to give up their own identity. On the contrary, Baptism provides them with a new source of sustenance for their genius as a nation. I look forward eagerly,

Your Holiness, to being able when circumstances permit to experience at first hand the remarkable creativity which has characterized and shaped the Armenian people down the centuries.

Living in the shadow of Mount Ararat, Armenians have always been a "frontier" people. Throughout their history, this geographical situation has left a profound mark on them. In fact, drawing on the missionary, spiritual, liturgical and cultural heritage of the entire Christian "*oikoumene*", the Armenian Apostolic Church developed its own identity in a spirit of great openness to the different ecclesial traditions around it. Over the centuries, it engaged in direct and fruitful exchanges with the Syriac, Byzantine and Latin traditions.

The same spirit of openness enabled it to help and support the neighbouring Churches when they had to face moments of trial and adversity. The Armenian Apostolic Church's present contribution to the ecumenical movement is part of a long tradition of openness and fraternal exchange.

3. Within Christianity, East and West have never been completely isolated from each other; there have always been moments of interaction and areas of mutual enrichment between them. Your Holiness, I join you in praying that the theological and spiritual heritage of our respective traditions will continue to enrich us mutually. May we be enabled to live in fidelity to St Paul's teaching: "There is a variety of gifts, but the same Spirit; and there are varieties of service, but the same Lord; and there are all kinds of works, but it is the same God who inspires them all in every one" (1 Cor 12:4-6).

While many ecumenical efforts down the centuries failed to produce results, the spirit and principles which inspired them have lost none of their value. How can we fail to recall here the efforts made by Catholicos Nerses Schnorhali to promote communion between the Armenian and Byzantine Churches? His letters to the Byzantine Emperor remain an ecumenical witness of the first rank, still able to inspire us as we move towards the establishment of full communion between the Catholic Church and the Armenian Apostolic Church. The one condition necessary for union, as Catholicos Nerses Schnorhali declared in one of his letters, is *the truth of faith in charity*. May we come to rediscover our full communion precisely in *the truth of faith in charity*!

Your Holiness, this is my desire and the desire of the entire Catholic Church. The visit of Cardinal Cassidy in my name, to bring you this message, is meant to be a confirmation of this hope.

4. Since the Second Vatican Council the Catholic Church and the Armenian Apostolic Church have fostered new and deeper bonds of communion. When Pope Paul VI and Catholicos Vazken I exchanged the kiss of peace, they sealed a new relationship between our Churches. That was on 9 May 1970". And since that memorable day, how many happy meetings and exchanges have brought us closer together! I wish to thank you in particular, Your Holiness, for all that you have done and are doing to ensure that the desire of Christians for full unity is realized. From the time that you took part as an observer in the Second Vatican Council, you have constantly worked for a fuller communion between our Churches. When you visited Rome in December 1996, we were able to sign a Joint Declaration in which we noted with joy that "the recent development of ecumenical relations and the theological discussions carried out in a spirit of Christian love and fellowship have dispelled many misunderstandings inherited from the controversies and dissensions of the past". May these happy developments inspire us to continue to seek the best ways to restore full communion between our Churches, so that we may be able to witness together to the love of God.



5. A crucial question on the path towards full communion concerns the ministry of the Bishop of Rome. Since my election to the See of Peter, I have sought to exercise this ministry as an effective service to the communion of all the Churches. Inspired by the mission of Peter, I have striven to be the servant of unity, and I shall continue to do so. But the exercise of this service of unity concerns us all. That is why, in my Encyclical Letter *Ut unum sint*, I asked the Holy Spirit "to shine his light upon us, enlightening all the Pastors and theologians of our Churches, that we may seek — together, of course — the forms in which this ministry may accomplish a service of love recognized by all concerned" (n. 95).

May the Holy Spirit help us now to concentrate our efforts so that, with the greatest tact, patience and love, we may restore the fabric of the undivided Church. Where we cannot at the present time find a way forward, the future will surely show us new paths. In view of this, it is desirable that there be a commitment to establish new forms of pastoral cooperation between the Armenian Apostolic Church and the Catholic Church. This cooperation could help us to find fresh ways of growing closer, and gradually lead to overcoming any remaining sources of tension.

6. Your Holiness, following the great social and political changes which Armenia has experienced in the last 10 years, you too have before you a vast field for the renewal of the Church.

The Armenian Apostolic Church is not alone in facing this great challenge.

The building in the centre of Yerevan of a new cathedral dedicated to St Gregory the Illuminator is a powerful symbol of the new energy which your Church is experiencing. May the Lord bless the many initiatives of the Armenian Apostolic Church and enable you to benefit from that solidarity of all the Churches urged by St Paul: "Bear one another's burdens, and so fulfil the law of Christ" (Gal 6:2).

7. On a number of occasions Your Holiness has spoken of fortitude and a spirit of endurance as special characteristics of the Armenian people and the Armenian Apostolic Church. It is most significant that everywhere in Armenia one finds "khatchkar", those massive stones representing the glorious Cross of the Saviour. Throughout your history they have been carved and placed wherever Armenians wished to acclaim or invoke their Redeemer. These "khatchkar" have become a special symbol of the trials and humiliations which the Armenian people have had to suffer. And how much they had to suffer, especially at the beginning of this century!

The Cross of Christ has been your daily experience. But like the Virgin Mary at the foot of the Cross, the Armenian people have remained faithful in the face of every adversity. The Cross of Christ has been your glory and your strength. I pray that throughout Armenia the dawn of a new day will give fresh meaning to the glorious symbols of the "khatchkar", making the peaceful and solemn power of the Redeemer shine forth ever more brightly. May the Virgin Mary, Mother of Christ and Mother of the Church, sustain all the faithful in their trust in God and in their commitment to Christian witness.

Your Holiness, I remain close to you in prayer and with you I give glory and praise to him who never ceases to gather his own into unity: our one Lord and Saviour Jesus Christ!

From Rome, 29 June 1999.

Solemnity of the Apostles Peter and Paul.

*Joannes Paulus II*

## ԽՈՐՀԷ՛ ԵՒ ՄՏԻՐ ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Շաբաթ օր մըն էր, այրող Օգոստոսի յետմիջօրէ մը: Գիւղը մոր կ'արթննար կէսօրուան թմրիւրէն: Զով ու բարակ հով մը սկսած էր լռիկ մնչիկ սահիլ պատուհաններէն ներս, երթալ հալի ու զգացնել ծառին եւ տերեւներուն իրենց կենդանութիւնը:

Հայրս ամենէն յարմար ժամանակն էր դատած արդեօք, չգիտեմ: Բայց յայտնապէս «կը փնտռուէի»...: Կուգէր հետս խօսիլ, առանձին: Դէմքին սովորական լրջութիւնը շեշտ գիծեր էր առեր, յայտնապէս մտատանջութեան մը պրկող ճնշումին տակ: Մտասեւեռումի վայրկեանները կ'երկարէին այդ պահուն, երբ պատշգամբին վրայ անհամգիստ նստած կը դիտէր հանդիպակաց դպրոցն ու կեկոյններն եւ անոնց մէջտեղէն բացուող հորիզոնի ծուկներ, որ աչքերը կ'ուղղէր աւելի հեռուն դէպի գիւղին դաշտերն ու այգիները:

– Եկուր հոս նստիր – ըսաւ զգացնելով որ շատ կարեւոր ըսելիք մ'ունէր ինծի: – Ի՞նչ է, կը լսեմ որ չես ուզեր յաջորդ տարի դպրոց երթալ. ի՞նչ կայ:

Տասնըջորս տարեկան պատանի մըն էի, մեր գիւղին Ուսումնասիրաց Միացեալ Վարժարանի նախակրթարանը աւարտած եւ միջնակարգի ալ առաջին տարին բոլորած: Դպրոցին մէջ շատ լաւ էի. դասերուն մէջ յաջող, ուսուցիչներէն սիրուած: Բայց... որոշքեր էի վերջնակաւնորէն թողուլ դպրոցը եւ արհեստի հետեւիլ: Արդէն իսկ վերջին երկու ամառները, շուրջ երեք ամիսներու արձակուրդի մեծ մասը անցուցեր էի գիւղի վարպետ դերձակին՝ գիւղացիներէն «Պապայիկիտ» անուամբ վերամկրտուած Սերոբ Այանեանի

խանութքը, այսպէս դպրոցին փայլուն աշակերտութիւնս վերածելով արհեստային աշակերտութեան...:

– Հայրիկ, ի՞նչ ընեմ, այս դպրոցը երկու տարիէն աւարտելու ետք ի՞նչ ընեմ ստացած ուսումս. այստեղ այդ ուսումը ի՞նչ կ'արծէ: Դպրոցն ալ սկսած է թուլնալ: Դպրոցի եւ գիւղի տղաքը ահա մէկ-մէկ Պէյրութ կ'երթան: Ես ալ, մտածեցի, արհեստ կը սորվիմ եւ գոնէ ապագային գործ մը կ'ունենամ:

Անկեղծ չէի: Հայրս, փորձառու մարդ, անմիջապէս նկատեց, որ ուրիշ բան մը կար մտքիս մէջ թաքնուած:

– Մէյ մը դուն սա դպրոցը աւարտէ, յետոյ կը նայիմք, – ըսաւ կտրուկ կերպով:

– Մի՛ պնդեր, անկարելի է որ ես դպրոց երթամ:

Հայրս անգործ էր: Հողամշակութիւն չէր ըրած կեանքին մէջ: Ակումբին՝ «գրադիսամա»ին սպասարկութիւնը ըրած էր եւ ապա թողած: Պատերազմի տարիներուն թողած էր գիւղը եւ Թրիփոլի կողմերը գացած՝ անգլիական բանակին մէջ շտեմարաններու պահակութեան գործով: Այդ ալ վերջ գտած էր պատերազմին հետ եւ հիմա գիւղին մէջ անգործութենէ կը տառապէր: Ընտանիքի տնտեսական կացութիւնը օրէ օր կը վատթարանար: Ինք չէր ուզեր զգացնել, բայց գիւղացի յատուկ արժանապատուութեամբ սուր զգայարանով եւ պատանիի յատուկ զգայնութեամբ կը զգայի որ կը տագնապէր: Սուրբն ու սիկարէթը, իրենց յաճախութեամբ, այնքան թափանցիկ կը դարձնէին իր ներքին տագնապը...: Կարճ խնդովս, կը կարծէի որ գիւղին մէջ արհեստ սորվելով եւ շաբաթը մէկ-երկու ոսկի շահելով պիտի յաջողէի ընտանիքին օգնել

և հորս բեռը թեթեւցնել:

– Նայէ՛, տղա՛ս, գիտեմ՝ թէ ինչու չես ուզեր դպրոց երթալ: Ճիշդ է, որ այս օրերում կացութիւննիս լաւ չէ: Կը զգամ որ կը զգաս ատիկա եւ ելերես ուսումդ կ'ուզես կեցնել ինձի օգնելու համար: Աստուծոյ սիրոյն, գիտաւելի մի տա՝ ռապեցնե՛ր...: Ուսումդ ինձի մէկ դրուշ չ'արժե՛ր: Դասարանիդ եւ դպրոցիդ առաջինն ես, աստոր համար այ դպրոցը ինձ քնք ցուէր կ'ընէ կրթաթոշակդ, գնահատելով յառաջդէմ աշակերտ ըլլալդ: Այ ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ: Դպրոցականդ իմ վրաս չէ. դուն զայն կը շահիս արդէն: Աստուծոյ սիրոյն, վա՛գ անցիր արհեստի այդ հաւաստդ, դպրոցդ շարունակէ եւ սա ծանր քարն ալ վերցուր սրտիս վրայէն:

Միտես հաստատ էր, կապարի պէս մտածե՛ ուղեղիս մէջ: Իմաստ չէի տեսներ դպրոցական ուսումն շարունակելուն մէջ: Ճամբայ մըն էր, որուն ծայրը երբ հասնէի՝ հորիզոն մը չէր քացուեր աչքերուս դիմաց ապագայ հեռանկարի մը յոյսով: Տեսակ մը կոյր, աննկ ուրի մըն էր, որուն աւարտին երբ մարդ հասնի, հարց կու տայ թէ ինչո՞ւ հասաւ հոն, ո՞ր պիտի երթայ անկէ անդին: Հողի՞ն, պարտէզի՞ն, արհեստի՞ն: Կ'արժէ՞ր ասոնց հասնելու համար ուրք տարի քաջի դպրոցական դասարաններու մէջէն: Քիչ մը հողամշակութիւն, պարտէզի եւ անուի մէջ աշխատանք, քիչ մըն ալ գերձակութեան գործ – ահա՛ պարունակը կեանքիս, կը խորհէի: Աւելի լաւ էր ասոնց մէջ վարպետանալ քան դպրոցական ուսումի աւարտէն ետքը ինքզինքն անհարակ եւ անհաս զգալ կեանքի ա՛յդ շրջագծին մէջ յաջողելու համար:

Ամառները, օդափոխութեան համար գիւղ կու գային շատեր, մանաւանդ Լաթափայէն, Հալէպէն, Եգիպտոսէն, երբեմն ալ՝ Պէյրութէն: Լաւ հագուած զարգացած մարդիկ էին: Բայց անոնք

ֆաղափէն կու գային...: Այստեղ մեր գիւղին մէջ ուսումը ի՞նչ կ'արժէր: Կրնայի՞մք մեմք գիւղացիներս մամնիլ եւ հասնիլ անոնց: Ճակատագիր էր: Բնական բերումով, առանց յատուկ միտքի նիգ կատարելու, հաշտուած էի գուղացի տղու պայմաններու: Գիրքը շատ կը սիրէի, քայց գիրքով կեանքս չէի կրնար շահիլ: Հողն ու արհեստն էին որ կեանքիս կեդրոնը պիտի գրաւէին: Շատ հող չունէիմք արդէն: Քանի մը փոքր կտոր այգի-պարտէզներ՝ հոս-հոն մնտուած: Մէկ-երկու կտոր առնէ՛ քանդերանոցի սահմաններում մէջ պարփակուած եւ ջուրի կարօտութենէն տառապող: Արհեստ մըն ալ եթէ ձեռք ձգէի, կը խորհէի, որ գիւղի ապագաս ապահոված կ'ըլլայ:

Բայց այս բոլորը տրամաբանուած, կշռադատուած մտածում մը ըլլալէ աւելի – այժմ՝ կ'անդրադառնամ – օրումն ու միջավայրի թելադրական ազդեցութիւնն էր պատանի հոգիիս վրայ: Հայրս չէր սխալած: Անմիջական պատճառը կը մնար օր առաջ դրամ վաստակելու եւ ընտանիքի գօրավիգ կանգնելու պատանեկան մախանձախնդրութիւնս: Զէի անդրադարձած, սակայն, որ այսպիսի մտածումն իսկ կրնար հորս արժանապատուութեան վրայ այդպիսի վերք քանալ եւ արդէն իսկ զինք կրծող իր մեքիմ տագնապին վրայ մոր սրտանեղութիւն եւ մտատանջութիւն առաջացնել: Եւ անդադար կը պնդէի որոշումիս վրայ...:

Ճիշդ այդ պահում, միջն մեմք, հայր եւ որդի, տա՛մ ու դառն խօսակցութեան մէջ տարուած էինք, յանկարծ գիւղի ֆահանման՝ Տէր Մովսէսը անցաւ մեր տան պատշգամբ ու եկեղեցին իրարմէ անջատող մեղ ու քարախառն փտորցին մէջէն: Սիրուած եկեղեցական էր: Շատ մօտիկ՝ մեր ընտանիքին: Հայրս կանոնաւոր ու յանախակի եկեղեցի գացողներէն չէր. քայց բարեկամ էր Տէր Հօր: Կը սիրէր տան

մէջ լսել շարականները, մանաւանդ «Առաւօտ Լուսոյ»ն եւ եկեղեցւոյ մէջ առաւօտ եւ երեկոյ երգողող շարականները: Տունին դրացնութիւնը եկեղեցիին՝ կարծես թուցուցեր էր եկեղեցի յաճախելու գաղափարը: Բայց եւ, մօրս ամենօրեայ ֆաշայերամքով հօրս պարտականութիւնն ալ կը կատարէի...: Եկեղեցւոյ մէջ «փոխ կարդայ»ը, բուրվառ ընելը, շարական երգելը այնքան հաճելի էին ինծի, որ Տերհայրը յատուկ սէր եւ գուրգուրանք ցոյց կու տար ինծի հանդէպ: Ի վերջոյ, եկեղեցւոյ մէջ իր միակնութիւնը կը մեղմացնէի եւ գործն ալ կը դիրքացնէի...:

Կարծես, ալ յուսահատ զիս համոզելու իր վերջին ճիգին մէջ, հայրս յանկարծ երկինքէն «արագահաս Սուրբ Սարգիս»ի պէս հասնող Տերհօրը ձայն տուաւ պատշգամբէն:

– Տերհայր, վայրկեան մը եկուր, սուրճ մը առ:

Տերհայրը վեր բարձրացաւ: Հագիւ նստած՝ նշմարեց դէմքիս վրայ նստած տխրութեան ստուերը:

– Ի՞նչ կայ, Նշան, նեղուած ես, քա՞ն մը ռնկիս:

Լուռ մնացի: Ի՞նչ ըսէի մարդուն: «Հօրս հետ կը կոտի՞մք»: Ամօթ էր: Նախընտրելի էր լուռ մնալ, մանաւանդ հօրս ներկայութեան: Կը նախազգայի նաեւ, որ եթէ յայտնէի խօսակցութեան բովանդակութիւնը, Տերհայրը անպայման հօրս կողմը պիտի բռնէր:

Հայրս, դաշնակից մը ճարած ըլլալու գոհումակութեամբ, խօսք բացաւ.

– Տերպապ, սա տղուն խօսք մը հասկցուր: Որոշեր է յառաջիկայ տարի դպրոցը ձգել եւ «պապայիկիտ»ին ինքնուրուշակութիւն սորվիլ: Ըլլալիք քա՞ն է սա:

– Ի՞նչ է խնդիրը, Նշան, գո՞հ չես դպրոցէն. ուսումը ալ սրտիդ չի՞ խօսիր. ես ա՛լ կը զարմանամ այս տարօրինակ որոշումիդ վրայ: Լա՛ւ գիտցիր, դպրոցդ

անգամ կը նեղուի եթէ նման քան մը ընես:

Միտքիս բոլոր թելերը բացառիկ ճիգով մը հաւաքեցի եւ սկսայ փաստարանական, լաւ կառուցուած, պատճառարանաւ պատասխաններ տալ ամէն գնով արդարացնելու համար որոշումս: «Վասն ինչի՞, Տերհայր, – ըսի, – ի՞նչ նպատակի համար շարունակեմ ուսումս: Դուք լաւ գիտէք մեր գիւղի պայմանները: Դասընկերներէս ոմանք կը թողուն կ'երթան միջնի Պէյրութ եւ լաւ պայմաններու տակ արհեստներու տէր կը դառնան: Ես միջոց չունիմ երթալու: Գիւղն է իմ կեանքը եւ գիւղին մէջ ալ կարելի չէ ուսումնական դառնալ ապրուստ շահելու համար: Ուսուցիչներուս կացութիւնը դուք լաւ գիտէք: Ի՞նչ ընեմ ես դպրոցական կրթութիւնը երբ գիտեմ թէ թեւատ թոշունի մը պիտի նմանի ան: Խնդրեմ, Տերհայր, հօրս քացատրէ, թող չնեղուի, չտագնապի, իր սրդողումը զիս ալ կը տանջէ»:

Տերհայրը պահ մը ձեռքը մօրուքին տարաւ, մտածկոտ կերպար մը հագաւ եւ գիւտ մը ըրած ըլլալու ուրախութեամբ, հաստատ, համոզիչ շեշտով ըսաւ.

– Լաւ, քանի որ այս դպրոցը չես ուզեր շարունակել, ուրիշ դպրոց մը չընտրեմք քեզի:

– Ո՞ր, – ըսի փութկոտութեամբ:

– Անթիլիաս:

– Ո՞ր է Անթիլիասը:

– Պէյրութի մօտ տեղ մը:

– Ի՞նչ պիտի ուսանիմ:

– Լաւ ուսում կ'առնես, – ըսաւ, եւ անմիջապէս աւելցուց չփախցնելու համար յանկարծական հետաքրքրաշարժութեանս այդ առիթը – ուսում առնելէ ետք, եթէ ուզես՝ վարդապետ կ'ըլլաս, եթէ չ'ուզես ուսուցիչ, մտաւորական կը դառնաս եւ քարձր դպրոցներու մէջ ալ ապագային կը պաշտօնավարես:

– Լաւ, կ'երթամ, – ըսի ու անմիջապէս

մայեցայ հորս, որուն դէմքին գիծերը յամկարծ փոխուեցան եւ քիչ անգամ տեսնուող ժպիտը վերագարձաւ, զուլալ ջուր խմած մարդու գոհունակութեան զգացումը արեւու լոյսին պէս տարածելով ողջ մարմնին վրայ:

Ու մինչեւ այսօր չգիտցայ թէ «Լաւ, կ'երթա՞ւ» բառերը միտքէս ծնան թէ ներքին զգայարանէ մը, մտածումի, տրամաբանութեան ոյժէն աւելի խոր ու զօրաւոր, որ երբեմն մարդուն մէջ կը յայտնուի տեսակ մը համադարձ ու մեղմ հոսող աղբիւրէն յանկարծ դուրս եկող ուղիւի մը նման...:

Եւ հաւաքողապէս, պատահականութեան մէկ դարձումածէն՝ վ, նախախնամութեան խորհրդալի գրուագտ՝ մը – չեմ կրնար գիտնալ – թողուցի Գէսապ հայրենի գիւղս եւ եկայ Անթիլիաս...:

Դպրեկամբի շէմքի ճակտին, շատերու պէս ես ալ կարդացի մարմարին վրայ ոսկիի մման փայլող «ԽՈՐՀէ ԵՒ ՄՏԻՐ» բառերը:

Մտայ:

Բայց... չխորհեցայ:

Կրնայի՞ այդ տարիքին խորհիլ, այնպէս ինչպէս յետոյ, տարիներու ընթացքին սորվեցայ իմաստն այդ բառին. կրնայի՞ իմանալ թէ ի՞նչ կը սպասուէր ինձմէ եւ թէ ես ի՞նչ կը սպասէի ինձմէ ու Դպրեկամբէն:

Բայց՝ մտայ...:

Տարիները սահեցան: Տարուէ տարի աճող պայծառատեսութեամբ զգացի որ վեց ուսումնական տարեշրջաններու ուսանողական կեանքս վերածնունդ մը եղաւ ինձի համար: Մթնոլորտ մըն էր Դպրեկամբը, կեանքի եղանակ մը, աշխատելու ձև մը, հաղորդութեան ընթացք մը, ներքին լիցեաւորումի եւ հասունացումի կենսալի միջոց մը, ուր Աստուած, Դրիստոս, Աստուածաշունչ, Անտարան, շարական, սաղմոս, գրաբար,

աշխարհաբար, այլ լեզուներ, հայութիւն՝ գրականութեան ու պատմութեան էջերէն եւ արուեստի եւ մշակութի փարոսներէն լուսաբացուող, աստուածաբանութիւն, իմաստասիրութիւն իրենց այլազան միւլաւորումներով, աղօթք ու սերտողութիւն, մարգամբ ու աշխատանք, փորձ ու վարժութիւն եւ դեռ այս բոլորին աղբյուրած այլ իմացական եւ հոգեւոր գործօնութիւններ եկան, հոսեցան անձիս մէջ, բռնեցին գրաւեցին ողջ կեանքս եւ գիւղի տղան՝ մնալով իմ գիւղէ՞ մը խաւեր կապեց իր հոգեշառնութեան, դարձաւ հանդիսարան մըր տարածքներու, բացուեցաւ մըր ու լայն հորիզոններու եւ ուզեց որ այդ բոլորը առուակուին իր ժողովուրդի կեանքին մէջ գանձնէ ունեցողներու նորայրութեան՝ Կիլիկեան Միաբանութեան ուխտակիցներուն հետ միասին եւ զանոնք մուսգ ունեցողներու հարստացման ի խնդիր:

Արհեստի ցանկութիւնը ալ անգայտացաւ, վերածուեցաւ քաղցր յիշատակի...:

Գիւղին ածուն ու այգին մնացին իմ մէջ, բայց տարբեր ձեւ, տարողութիւն եւ տարածք զգեցան: Ածուն վերածուեցաւ հայոց «փոքր ածուն»ին: Այգին դարձաւ «հայրատունկ այգի», որոնց սպասաւորելը մշակի դերին մէջ, անձնական մեղ շրջանակէն վեր՝ անդրանձնական, համայնանձնական իմաստ ստացաւ, անձնական երջանկութեան որակը անհունօրէն բարձրացնելով:

Դպրեկամբը եղաւ – ու մնաց ողջ կեանքիս մէջ մինչեւ այսօր – մշակութեան արուեստի դպրոցը եւ հոգեւոր, եւ ազգային, եւ կրթական, եւ մշակութային, եւ ընկերային, անդաստաններուն մէջ: Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանի ռզնշնող անձնաւորութեան հմայքին տակ, Դերենիկ Շալսկապոսի մեթոդիկ աշխատանքի թելադրիչ «դասամեղութեամբ»,

Բիւզանդ եղիպեանի քազմահուտ ուսուցչութեան ներքեւ, Շահան Պէրպէրեանի առինձնող եւ վեհացնող գրաւորութեամբը, Սիմոն Սիմոնեանի մատենագրական սիրոյն խանդավառիչ ազդեցութեամբը եւ դեռ ուրիշ հոգեւորական եւ աշխարհական դասախօսներու եւ իմացական մենտորներու առաջնորդութեամբը գրաւուեցայ այնպիսի աշխարհով մը, որուն սպասաւորը ըլլալու գոյակերպս զգացի, ըմբռնեցի: Եւ նկատեցի կեանքիս իմաստն ու երջանկութեան աղբիւրը:

Եւ, ի վերջոյ, վեց տարիներու կրօնական, մտաւորական, նկարագրային եւ միանգամայն արժեքական կազմաւորումի հանգրուանին, «նորափետուր գարդարեալ» նոր անունով մը, նուիրականագոյն անունի մը կտակ-ժառանգութեամբը, մտայ եկեղեցական սպասաւորութեան դաշտին մէջ այս անգամ... խորհեցով:

Այ այդ օրէն ասդին, հոգեւորականի կեանքիս երեսուներկու լայն բաժինը ընծայուեցաւ Դպրեվանքին: Եղայ Հսկիչ, ուսանողներու, Տեսչի օգնական, Տեսուչ, դասախօս, ապրումներու, մտածումներու, հաւաքածու հմտութեան, ժամանակ-հարստութեան, մարդ-կարողութեան, ուսումնասիրական աշխատանքիս, դասախօսական, վարչական-կազմակերպչական գործունէութեան կարեւորագոյն մէկ մասը յատկացուեցաւ Դպրեվանքին:

Այդ բոլորը մասամբ արտայայտութիւն գտան նաեւ գիրի ճամբով:

Արեղայութեան սկզբնական օրերէն մինչեւ կաթողիկոսական այս ծանր լուծին օրերը, որոնք կ'անցնին ամենադժուարին պայմաններուն ներքեւ Լիբանանեան տասնամեայ տագնապի այս շրջանին, յաճախակի առիթներով եւ գիրի ճամբով արտայայտեցի զգացումներս, մտածումներս, ըմբռնումներս, սպասումներս,

հեռանկարներս, տեսիլներս Դպրեվանքի ոգիին, նկարագրին, նպատակին ու առաքելութեան մասին: Ըլլա՛յ հայ մամուլին մէջ հրատարակուած յօդուածներով, ըլլա՛յ Դպրեվանքի դպրոցական տարեշրջաններու րացման եւ փական հանդիսութիւններուն խօսածս «բան»երով, տեղեկագրական զեկոյցներուն վրայ աւելցուցածս խորհրդածութիւններով, ըլլա՛յ Դպրեվանքի ժառանգաւոր եւ սարկաւազ ուսանողներուն ուղղածս մտերմիկ զրոյցներով, ըլլա՛յ տօնական օրերուն եւ ձնոնադրութեանց ու վանական աւանդական հանդիսութեանց ընթացքին արտասանածս խօսքերով, ըլլա՛յ, մանաւանդ այս վերջերս, Դպրեվանքի Յիսմամեակին առիթով, տուածս բանախօսութիւններով եւ հրապարակային արտայայտութիւններով ջանացի լայն արտայայտութիւն տալ Դպրեվանքի մասին իմ հայեցողութեանս եւ անոր հանդէպ նախանձախնդրութեանս:

Այդ բոլորին մէջէն «աւուր պատշաճի» խօսքերու սահմաններէն շատ անդին տարածուեցաւ մտածումներուս եւ մտահոգութիւններուս հորիզոնը: Անոնց մէջէն կեդրոնական թելի նման անցնող գլխաւորագոյն եւ տիրական գիծը մարդու պատրաստութեան հարցն է, որով տագնապած եմ եւ ճգնած կեանքիս եւ գործիս լայնագոյն երեսներով եւ շեշտագոյն տարրերով: Ինձի համար, Աստուծոյ, եկեղեցիին, ազգին դպրոցին ու մշակոյթին սպասաւորութեան կոչուած անձներու-հոգեւորական թէ աշխարհական-կազմաւորման հարցը առաջնահերթ հարցն է հայութեան, մանաւանդ Սփիւռքի պայմաններուն մէջ: Աշխարհի բոլոր յառաջադէմ եկեղեցիներու եւ պետութիւններու, երկիրներու եւ համայնքներու մօտ կեդրոնական տեղ կը գրաւէ ղեկավար դասակարգի պատրաստութիւնը (leadership training): Աստուածաբանական ճեմարանները, համալսարաններու մաս

կազմող Աստուածաբանական Ուսմանց Բաժանմունքները, աշխարհիկ համալսարանները, արուեստներու, գիտութեանց եւ ճարտարագիտական գործնական հիմնարկները իրենց այնքան այլազան եւ հետաքննելի աշխարհը եւ քաղաքացիական գործնական քննադատութիւններով (disciplines) եւ այլ մասնաշաղկապ հաստատութիւններն ու կազմակերպութիւնները որոնք հսկայական գումարներ, հիմնադրամներ եւ սխտեմաքիթ ջանքեր ի սպաս կը դնեն երկրասարդներու առողջ եւ տոկուն կազմակերպման ի խնդիր:

Տարբեր չի կրնար ըլլալ հայութեան ճամբան:

Դպրեվանքէ Սփիւռքի հայութեան կեանքին մէջ գլխաւորագոյններէն մէկն է այն հաստատութիւններուն եւ համայնական գործունէութիւններուն, որոնց հիմնական ուղեգիծը, վախճանական մպատակն է պատրաստել մոր դեկավարութիւն մը, որ ի վիճակի ըլլայ առաջնորդելու եւ լեցնելու հայ կեանքին այնպիսի ուղղութիւններով, գործունէութիւններով եւ արժէքներով, որոնք հայ ժողովուրդը յառաջ տանին արդի մարդկային ընկերութեան եւ քաղաքակրթութեան տուեալներու համընթաց եւ միանգամայն զօրացնեն հայակերտութեան շարունակական կենսընթացը Հայ ազգի իմֆօրմէն եւ կենսունակ պահպանումին եւ զարգացումին մոտիակայն եւ հրաշալիական պարտաւորութեան ճամբուն վրայ:

Հետեալը, այս հատորին բովանդակութիւնն ու մպատակը Դպրեվանքի սահմաններուն մէջ չեն պարփակուիր: Այնտեղ հարցերը դրուած են Դպրեվանքի առիթով. բայց արտայայտուած գաղափարները, մտահոգութիւնները, խորհրդածութիւնները, քննադատութիւնները, արժեւորումները, մտանաշումները կ'անդրանցնին Դպրեվանքի պարունակը: Անոնք ուղղուած են բոլոր այն հաւատարմ, մախմախները եւ յանձնառութեան ապրումով իրենց

կեանքը արժեւորող անձներուն, որոնք գիտեն իրենց միտքերը սեւեռել խորագնդին եւ տեսլապաշտ հայեացքով հայութեան ներկային եւ ապագային վրայ: Եւ մանաւանդ հայ երիտասարդ սերունդին:

Դպրեվանքի Յիսմամեակին առիթով ի մի հաւաքուած գրութիւններու այս համադրոյթը Դպրեվանքով շնչող մթնոլորտ մը ունի անշուշտ: Բայց Դպրեվանքի անմիջական ու մասնակի տարողութենէն անդին անցնելով՝ ան ամէն մէկ գիտակից եւ շահագրգիռ հայու համար մարտահրաւէր մըն է (challenge) լրջօրէն եւ հետեւողականօրէն խորհելու հանգուցային եւ որոշադրիչ նկարագիր եւ իմաստ ունեցող այն հարցին մասին, որ մեր գոյատեւման, վերապրումի, մաքառումի, ստեղծագործականութեան եւ յաղթանակի կամֆին հետ է առընչուած գոյութեան կամօրէն:

Բնականօրէն, սահուն, հետեւողական, միաշունչ ընթերցումի համար յղացուած եւ հեղինակուած հատոր մը չէ աս: Զայն քաղցրեցող գրութիւնները մասնաւոր ծրագրով ու դասաւորումով, պատճառաբանալ շարայարութեամբ կեանքի կոչուած կտորներ չեն: Տարբեր-տարբեր ժամանակներու եւ պարագաներու տակ խօսուած եւ գրուած տողեր են անոնք, որոնց մէջ վստահաբար կան որոշ գաղափարներու կրկնութիւններ կամ մամողութիւններ եւ յարակցութիւններ: Մեր սպասումն է, որ երբեմն երբեմն ընթերցողները բանալ գայն եւ կարգան մէկ երկու կտորներ, խորհրդածեն անոնց բովանդակութեան մասին եւ մանաւանդ խորհին թէ ի՞նչ կրնան ընել որ աւելի լոյս, առանձն սեւեռում, յաւելեալ շնչաւ ստանալ մարդու պատրաստութեան գործը հայ կեանքին մէջ ներկայ եւ գալիք ժամանակներուն...:

Կը հրաւիրենք զիրենք Դպրեվանքի մուտքի արձանագրութեան քառերուն – «Խորհէ՛ եւ Մտի՛ր» – կարգը շրջելով եւ ըսելով՝

«Մտի՛ր եւ Խորհէ՛...»

## ՏԱՐՕՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԿՐՏԻՉ Վ. ԽՐԻՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ՝

ՊԻՈՍ Թ. ՊԱՊԻ ՀՐԱԽԵՐԻՆ ԱՌԹԻԻ

Պերապատի Սրբազան Տէր, Պործակից Եղբայր Ի Քրիստոս,

Ձեր եղբայրութենէն նամակ մը ստացայ Արժանապատիւ Հայր Մաղաքիոսին ձեռքով: Նամակին մէջ ներփակ կար Հոռոմի Սրբազան Քաճանայապետին Հրաւիրագիրը: Երկուքն ալ մեծ ուրախութեամբ կարդացի, լաւ հասկցայ, և համաձայն մեր քրիստոնէական պարտականութեան և աշխարհի քաղաքավարական օրէնքներուն ահա պատասխանը կը գրեմ Ձեզի:

Գերապատիւ Տէր, Դուք կը յայտնէք թէ այս նամակը ի պաշտօնէ գրելով կը ղրկէք մեզի, որպէս կամակատարը Ձեր գերագոյն Հեղինակութեան՝ Հոռոմի Սրբազան Քաճանայապետին, և համաձայն Պոլիս գտնուող Ձեր Գերերջանիկ Պատրիարքին: Իսկ մենք, ձեզի պէս, մեր ձեռքին մէջ չունինք այդ իրաւունքը՝ ո՛չ էջմիածնայ Ընդհանուր Հայրապետէն և ո՛չ ալ Կ. Պոլսոյ Սրբազան Պատրիարքէն՝ Հոռոմի Սրբազան Քաճանայապետին հրաւերը ընդունելու կամ չընդունելու: Հետեւաբար, այս պատասխանը պիտի նկատէք միայն իմ կողմէ, իբրեւ մեր ազատ սկզբունքը, և ոչ իբր պաշտօնական գիր մը, զոր թէպէտ քիչ մը համառօտութեան սահմանէն անցուցի բաղդատած ձեր հակիրճ գրութեան, սակայն մեր ընդարձակ պատասխանը մասամբ աւելի հրաւիրագրին իմաստին և նպատակին կը պատկանի, որով այսքանը առ այժմ բաւ համարեցէք. իսկ կէտ առ կէտ պատասխանը կը թողում ուրիշ անգամի:

Մենք վստահ ըլլալով բնաւ չէինք կարծեր թէ Հոռոմի Աթոռին Գահակալը Արևելքի եպիսկոպոսներէն ամենուն և առանց խտրականութեան հրաւեր ուղղելով բոլոր վատիկանի ընդարձակագոյն դահլիճը կը հրաւիրէ: Թէպէտ անշուշտ Հոռոմի Եպիսկոպոսապետը ինքն իր կողմէն, Հայրական պարտք համարելով, ամէնը առհասարակ կը հրաւիրէ, սակայն ո՞վ չի կրնար ուղիղ կերպով մտածել թէ այս ձևի հրաւեր մը իւրաքանչիւր ազգային եկեղեցւոյ նախնիքներու կանոններուն և սահմանադրութեան օրինագիծէն դուրս է և չեղում: Ու այս չեղումը պարզ և ակամայ սխալ մը չէ. հարկաւ թաքուն նպատակ մը ունի իր մէջ զոր այժմ պատշաճ չեմ համարեր Հոս նշել:

Քրիստոսի առաքեալներուն վիճակուած ամէն մէկ երկիր իր յատուկ առաքելաւ ունի և իւրաքանչիւր առաքելալ իր յաջորդը: Սուրբ Պետրոսի յաջորդն է Պիոս Թ., Սուրբ Թադէոսի յաջորդն է Տ. Գէորգ Դ.: Եթէ Պիոս Թ.ին նպատակն է միայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ և աշխարհին հետ նոր դաշնագիր մը կնքել, այն ատեն կը բաւէր իր հրաւիրագիրը միայն Հայոց Հայրապետին ուղղել: Իսկ եթէ ինք իր և իր կարտինալներուն խորհուրդովը միայն յայտարարութիւն կը ղրկէ Արևելքի բոլոր եպիսկոպոսներուն գալ տիեզերական ժողովի, ո՞վ կը լսէ և կը հաւատայ թէ սոսկ ձայն մը Հոռոմի Հայրապետէն կարող է ի մի բերել Արևելք, Հիւսիս և Հարաւ, այդ իրար հակառակ համոզումներն ու տարբերութիւնները: Այս երեք անկիւնի կողմերը այնքան հեռու են Հոռոմէն՝ որ թերեւ Գաբրիէլի հանդերձալ փողը նոյնիսկ չկարենայ իր ահաւոր ձայնը հասցնել:

Առաքեալներու քարոզութենէն ցայսօր թերեւ միայն երեք անգամ տիեզերական ժողով գումարուած է: Միթէ միայն Հայրապետի մը ձեռնարկութեամբ եղած են այս ժողովները, ո՛չ բնաւ: Եկեղեցւոյ պատմութիւնը մեզի կ'ըսէ թէ ինչպէս, և ինչ զօրաւոր Հեղինակութեամբ 318 Հայրապետները Նիկիա հաւաքուած են::



Յառաջ բերած այս խօսքերովս կ'ուզեմ ըսել թէ Պիոս Թ.ի տիեզերական ժողով մը գումարելու հրաւիրագիրը ո'չ մէկ Հեղինակութիւն ունի, քանի ան Սիոնի Վերնատան միութենէն բխած չէ՝, այսինքն՝ գէթ մի քանի առաքելական յաջորդներու միախորհուրդը և միաձայն որոշումէն:

Ուրեմն ինչպէ՞ս կարելի է և ի՞նչ է օրինաւոր ձևը տիեզերական ժողով մը կազմելու: Այդ խնդիրը, եթէ Հռոմ բարեհաճի մեզի հարցնել, նոյնիսկ եկեղեցւոյ ամենատղջմիտ եպիսկոպոսներն անգամ այս պատասխանը կու տան – Բրիտանոս, Երուսաղէմ, Սիոն Լեռ և Վերնատուն – ահա ասոնք են եկեղեցւոյ միութեան ճշմարիտ խորհրդատուն և միակ կեդրոնը ընդհանուր աշխարհի համատարած քրիստոնէական շրջանակին:

Ուրեմն, եթէ իսկապէս, Սուրբ Պետրոսի յաջորդը կը սիրէ եկեղեցւոյ միութիւնը, թող ան ելլէ Վատիկանի պալատէն, Յունաց Ընդհանուր Հայրապետը՝ Պոյսոյ Ֆէնէրի Պատրիարքարանէն, Սուրբ Թադէոսի յաջորդը՝ էջմիածնի Վեհարանէն, մէկդի թողլով քաղաքական նկատառումները, առաքելական մախառով և Բրիտանոսի խոնարհութեամբ երթան Երուսաղէմ, հաւաքուին աշխարհամուտ Տաճարին մէջ, ա՛յն գերեզմանաքարին մօտ, որ Միա՛կ Տիեզերական Եկեղեցւոյ Վէմն ու Անկիւնաքարն է:

Որչա՛փ ցանկալի պիտի ըլլար որ այս քարին առաջ ուխտէին ու միանային առաքելական յաջորդները և Հոն խմբագրէին տիեզերական ժողովի հրաւիրագիրը: Այս մեծ ու հոգևոր ձեռնարկին կէտը, անշուշտ եթէ Մեծն Կոստանդինոսի կամ Թէոդոսի ոգիով է – քանի աշխարհի վեհապետներու կամքն ալ ձուլումի միութեան գաղափարով են – այսինքն, Ռաշի գաւազանին Հետ սուրբ իշխանութեան գաւազանն ևս զուգաձայն հրամայէ, այն ատեն ո՞վ չի հաւատար թէ Տիեզերական Ժողովի գործը կատարեալ կ'ըլլայ:

Նոյնիսկ եթէ այնպէս համարենք որ Պիոս Թ.ի հրաւիրագիրը մեզի եկած է Երուսաղէմի գերագոյն Հեղինակութենէն, մենք նկատելով մեր խոնարհ վիճակը միթէ կարո՞ղ ենք երթալ այդ մեծ ժողովին: Ձեզի և բոլոր աշխարհին քաջ թաղտիւն է թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին – որուն գլուխը կը հանդիսանայ Սուրբ Թադէոսի և Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդը՝ էջմիածնալ կաթողիկոսը, որուն ենթարկուած են Հայաստանի բոլոր վիճակաւոր եպիսկոպոսները – նոյն ինքնազատ կառավարութիւնը ունի, ինչպէս ուրիշ եկեղեցիները: Անոնցմէ ո՞վ իրաւունք ունի, առանց օրինաւոր Սինոդի, առանց եկեղեցւոյ համաձայնութեան և հաւանութեան, ինքնազուիս երթալ Տիեզերական Ժողովի: Արդեօք կարելի՞ է իրրեւ պատգամաւոր ներկայանալ Հոն առանց պաշտօնական իրաւասութիւն մը ունենալու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Համագումար Ժողովի ատենանէն: Եթէ այսպէս է, ուրեմն պէտք է սպասել և տեսնել թէ Արարարտեան Եկեղեցւոյ Մայրաքոյնն ատենալը որքան կարևորութիւն պիտի տայ Հռոմի հրաւերին, անոր կարծիքը ի՞նչ է և ի՞նչ պիտի որոշէ: Մենք ահա այս որոշման և վճիռին ազատակամ հպատակող պաշտօնեաներ ենք:

Առաւել, մենք գմբզ նկատելով Սուրբ Աւետարանի նպատակին ազատ աշակերտ մը, նկատելով իրը նոյն սուրբ գիտութեամբ քարոզող եկեղեցւոյ վարդապետ, ու նաև գմբզ նկատելով Հայաստանեայց սուրբ, ուղղափառ, առաքելական և աւանդապահ եկեղեցւոյ անձնուէր անդամ, երկու տեսակի զխաւոր պարականութիւն կը զգանք մեր Հոգիին մէջ: Նախ՝ ընդհանուր եկեղեցւոյ վերաբերող ամէն խնդիր Աւետարանի սուրբ սկզբունքներուն և մեր երանելի սուրբ Հայրերու աւանդած վարդապետութեան Հետ համեմատել, այո՛ն՝ այո, և ոչ՛ը՛ ոչ, ընդունիլ կամ չընդունիլ: Այս մէկը հաւասարապէս եկեղեցւոյ բոլոր վարդապետներուն իրաւունքն է ու բաժինը: Բայց անշուշտ իւրաքանչիւրը իր

ընդունած չնորհներուն ձիւրքովն ու գիտութեան չափովը կարող է վարդապետել, դասել և որոշել: Երկրորդ, իբրև Հարազատ զաւակը այն սուրբ Հայրերուն՝ Գրիգորի, Ներսէսի և Սահակի, որոնք զիս ի Քրիստոս ծնան ու դաստիարակեցին, իմ այս հոգեւոր Հայրերուն ամենամեծ իրաւունքը՝ զոր Յիսուս տուաւ Թաղէտի, Թաղէտի՝ Գրիգորի, Գրիգոր իր բոլոր յաջորդներուն, այդ իրաւունքը՝ իբրև քաղաք մը բարձրացած է Մասիսի գագաթին վրայ:

Այո՛, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ քաղաքը բարձր է իր ամէն իրաւունքներովը, անոր Հիմը Հաստատած է Յիսուս՝ Սանդարամետին գլխուն վրայ: Անոր պարիսպները աղամանդեայ են: Անոր դուռը բաց է ու ազատ. ով որ մտնէ՝ կ'ընդունի, և ով որ ելլել ուզէ չ'արգիլեն: Անոր շինուածքին բոլոր քարերը Արտաղի դաշտի սուրբ նահատակներն են: Այս քաղաքը անպահապան չէ: Անոր պարիսպներուն վրայ անքուն կը հսկեն երկու Առաքեալ և մէկ Հայրապետ. Թաղէտի ձեռքին մէջ՝ Աւետարան, Բարթողիմէոսի ձեռքը՝ Տիրամօր կենդանագիր պատկերը, իսկ Գրիգորի ձեռքը՝ Նիկիոյ Սուրբ Ժողովին Հանգանակը: Ուրեմն թող ո'չ ոք փորձէ այս քաղաքը գրաւել կամ տիրապետել: Ինչ կը կարծեն Արեւմտեան Եկեղեցիները: Այս քաղաքին բանալին որո՞ւ յանձնուած է. Աւետարանի ճշմարտութիւնն ու մեր նախնիքներու անսխալական աւանդութիւնները ցոյց կու տան թէ ան յանձնուած է Հայաստանի Առաքեալ Թաղէտի: Հիմա, տասնամէկերորդ դարէն ցայսօր աշխարհալուր վէճ մը յարուցուած է Աւետարանի գործակից երկու եղբայրներու՝ Սուրբ Պետրոսի և Թաղէտի միջև. մէկը Աւետարանի խօսքը առնելով կը փաստաբանէ թէ Յիսուս միայն իրեն տուած է այդ մեծ բանալին, որպէսզի բոլոր ազգերուն դէմ միայն ինք կարողանայ բանալ երկնքի դուռը: Իսկ միւսը՝ Հազար և մէկ ճշմարիտ վկաներ մէջբերելով կը հաստատէ թէ նոյն մեր Քաղաքապետը, Յիսուս, իրեն ալ տուած է Պետրոսի բանալիին յար և նման բանալի մը, անոր բանալիին մեծութեամբ, զօրութեամբ և իրաւասութեամբ: Ան այդ բանալին Երուսաղէմէն առնելով եկած է Հայաստան, ու բացած երկնքի արքայութեան դուռը խաւարի մէջ նստող ու Անահիտ պալատող մարդոց դէմ:

Ուրհեցէ՛ք. Գերապայծառ Տէր, լուրջ և զգաստ խօսելով: Եթէ Սուրբ Պետրոսի յաջորդ Պիոս Թ. Հոռնի Հայրապետը իր ներկայ Հրաիրազրով, Տիեզերական Ժողով կազմելով դարձեալ բանալիներու խնդիր պիտի յարուցանէ, ու նոյն բանալին պիտի պահանջէ Սուրբ Թաղէտի յաջորդէն, զայն իր առանձնաշնորհումը նկատելով, և կամ ալ ըսէ, «տո՛ւր» և կամ «Իմ Հրամանովս բաց ու փակէ՛», ճշմարիտ կ'ըսեմ, ի զուր և պարապ է գիշերային այս վաստակն ու յոգնութիւնը, որովհետեւ ի վերջոյ իր նախորդին՝ Զկնորս Պետրոսին նման գանձատեղով պիտի ըսէ, «Տէ՛ր, գամենայն գիշեր աշխատեցաք և ոչինչ կալաք»: Եթէ ինք կը կարծէ թէ զօրաւոր է Պետրոս՝ Մաղքոսի ականջը կտրող սուրով, ես կ'ըսեմ առաւել քաջակորով է Թաղէտս՝ ճշմարտութեան անկալարտելի գէնքով: Բնաւ կարելի պիտի չըլլայ այդ բանալին կորզել անոր ձեռքէն և տանել մինչև աշխարհի վերջը:

Հետեւաբար ի՞նչ է ճարը որ այս երկու տարանջատ եղբայրները արդարադատօրէն իրարու հետ Հաշտուին: Ասոր միակ ճարը Պետրոսի ձեռքն է, որ պէտք է մէկդի դնէ իր յամառ սկզբունքը և միշտ բանալիներու խնդիր չհանէ. թող Աւետարանի սիրով Հաշտութեան ձեռք երկարէ իր խռովեալ եղբոր Թաղէտի, ուխտէ յանուն Սատուծոյ այլեւ բնաւ չարտաբերել այդ անունը՝ որ Աւետարանի յիշած Անուս և Յիմար անուանելէն աւելի ծանր է. ա'յն անունը՝ որ Թաղէտի և իր Հիմնած եկեղեցւոյ դէմ անհուն թշնամանք է. ա'յն անունը՝ որ Ուշեալ Աստուծոյ կողը մխուած սայրասուր գեղարդէն աւելի ուժեղ կը խոցէ Հայաստանի զաւակներու սիրտերը, որոնց անունները Յիսուսի սուրբ անունով

կնքուած են և օծուած՝ երկնքի Հօր որդիներ կոչուելով, ու աւագանի Սրբարանէն սորվելով, մշտամրմունջ այսպէս կ'աղօթեն. «Հայր մեր, որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի անուն քո ի վերայ մեր»:

Օն ուրեմն, եթէ Հռոմի Պետրոսը կը ձայնէ Հայաստանի Թաղէոսին, և պաղատելով եկեղեցւոյ խաղաղութիւն և միութիւն կ'ուզէ, թող ուշքի գայ ուրեմն և նախ թող իր նորահնար տոմարին մէջէն ջնջէ իր արձանագրած անհանդուրժելի անունը, երկրորդ՝ թող իր եղբօրմէն՝ Թաղէոսէն, բնաւ չխնդրէ անոր իրաւունքներուն քանային:

Ահա՛ այս է միակ միջոցը խաղաղութեան և միութեան, որ անխզելի սիրով Հռոմը կը կապէ Հայաստանին և Պետրոսը Թաղէոսի Հետ, մէկ խօսքով, Արեւմուտքը՝ Արեւելքին Հետ: Ահա Տիեզերական ժողովին կատարումն ու վախճանը, որ առանց Հռոմ երթալու կը վերջանայ:

Այս բարեղէպ օրուան սրտի բոլոր գօրութեամբը ցանկացող, իբրև «Նոր Մեսիայի գալստեան»:

Մ. Վ. ԽՐԻՄԵԱՆ  
Եպիսկոպոս Տարօնոյ

Առաջնորդարան Հայոց Կարնոյ  
1869 Յունուար 18

## ԱՊԵՐԱԽՏՈՒԹԻՒՆ

Ապերախտութիւն...

Դու՛ երախտիքի անխախտ թշնամի,

Դու՛ սատանայի սիրած յատկութիւն...

Գթութիւն հայցող խղճուկ հայեացքով

Շատերի գութն ես շարժում դէպի քեզ,

Որ նրանք գթան...

Բայց երբ գթում են,

Մտքով խորհում ես, փնտռել մէկ առիթ՝

Նրանցից իսկոյն վրէժդ առնել...

Քո «որդեգրած» յատկանիշներն են՝

Կեղծատրութիւնն ու խաբէութիւնը,

Կեղծ բարութիւնն ու անգթութիւնը,

Դրսից սիրտ շահող մեղմ բարութիւնը,

Ներսից՝ թրատող ատելութիւնը...

Անդարձ սրտերի դու «քաղաքացի»,

Ուրիշ տենչ չունես խայթելուց բացի...

ՄԻՇԱ ՍՎԱՐԵԱՆ

## ԻԳՆԱՏԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ

ԳԼԴԼԻՍ ԺԴ

1. - Շաբաթ օր մը, Յիսուս ճաշի մտաւ Փարիսեցիներուն պետերէն մէկուն տունը. ասոնք կ'սպասէին զինք: Ահա ջրգող մարդ մը կեցած էր Յիսուսի դիմաց: Թէն տեղ տեղ կը հիւրասիրէին զինք, սակայն ոչ կատարեալ սիրով: Ինչպէս Աիմոն որ կ'աղաչեր որպէսզի իր հետ ճաշէ և անոր տան մէջ մեղաւոր կնոջ արտօնեց իր ոտքերուն մօտենալ, գայթակղեցաւ Աիմոն:

Դարձեալ միւս փարիսեցիին որ հրաւիրեց զինք և չմկրտուեցաւ, կը տկարանար և որուն յանդիմանեց. այսպէս պատահեցաւ նաև այստեղ: Բարեկամաբար կը հրաւիրեն, բայց կ'սպասեն հակառակութեան պատճառ գտնելու: Որովհետև մարդը ջրգողեալ էր և գիտէին որ աղքատներու և ախտաժէտներու հանդէպ բարեկամեցողութիւն ունի, անտես չըբաւ այդ հիւանդին. ուրեմն կ'սպասէին: Օրինակ երբոր գօսացեալ ձեռքով մարդը բերին բժշկուելու համար շաբաթ օր մը, որպէսզի չարախօսեն: Այլ նա որ կանխաւ գիտէր անոնց նենգ խորհուրդները, կը կարկէ անոնց լեզուները: Ինչպէս այնտեղ, այս պարագային ալ անոնց անգթութեան համար կ'ըսէ. - Ի՞նչ պէտք է ընել շաբաթ օրը, բարի՞ք գործել թէ չարիք. հոգի մը ապրեցնել թէ կորուստնել: Երբոր անպատասխան թողուց զանոնք, ապա ախտացեալին առողջութիւն շնորհեց: Նոյնն ալ այստեղ կ'ընէ: Զկրցան պատասխանել որովհետև երբ վերին իմաստութիւնը խօսի, մարդկային իմաստութիւնը կը խափանուի: Ապա մարդը կ'ազատէ իր ախտէն: Այս ընելու համար ոչ ժամանակի կարօտացաւ ոչ ալ դեղերու, այլ խօսքով միայն առողջութիւն տուաւ և արձակեց որ մեկնի: Նախապէս ախտով ծանրացեալ կը գծուարանար մեկնելու: Փարիսեցիները չկրցան խօսիլ որովհետև նախապէս հարցնելով լռեցուց զանոնք: Թէն լռեցին, բայց Յիսուս, որպէսզի անոնք մտածմամբ ալ ըսելիք մը չունենան, անոնց գործելակերպէն օրինակ կը բերէ ըսելով. - Ո՞վ փութ ինկած իր եղբ կամ էջը, մեծ ճիգերով շաբաթ օրը փոսէն չհանէր: Իսկ Յիսուս առանց աշխատելու, միայն խօսքով բժշկեց. ասոր համար է որ սաղմոսին մէջ գրուած է. - "Ըսաւ և եղաւ. հրամայեց և հաստատուեցաւ":

7. - Տեսնելով թէ ի՞նչպէս կոչուեցի ժամանակ առաջին տեղերը կը գրաւեն, ըսաւ անոնց առակով. - Երբոր հարսանիքի կամ կոչուեցի հրաւիրուիս, առաջին տեղը մի բազմիւր, թերևս քեզմէ աւելի կարևոր անձանորութիւն մը հրաւիրուած է, քեզ և զայն հրաւիրողը գալով կրնայ ըսել - տեղդ ասոր տո՛ւր: Այն ատեն դուն ամօթաճար պիտի երթաս ու գրաւես վերջին տեղը: Օգտակար խրատներ կուտայ, ինչպէս օրինակ երբ ըսաւ - իրաւախօհ եղիւր հակառակորդդ հետ որպէսզի զերծանիս անկէ, մի գուցէ դատարան չտանի քեզ, դատաւորն ալ դաճիճին:

10. - Երբ Հրաւիրուիս, գնա՛, նստէ վերջին տեղը, որպէսզի քեզ Հրաւիրողը երբ գայ, ըսէ քեզի, բարեկամ անելի վեր անցիր: Այն ատեն բոլոր Հրաւիրեալներուն առջև պատուընտած պիտի ըլլաս: Խոնարհութիւն կը սորվեցնէ ունայնամիտներուն ու փառասէրներուն: Ամբարտաւանութենէ, ռիակալութենէ, փառասիրութենէ և նախանձէ մղուածները չար են, կը վարակեն Հոգիները: Թէև ուրիշ յանցանքներ Հոգիներու ապականիչ են, սակայն քիչ թէ շատ զգայութիւնները կը հեշտացնեն: Իսկ յիշեալները Հոգիներն ալ մարմիններն ալ կը հաշմեն և ամէնքին ատելի կը դարձնեն: Նոյն պատճառաւ ալ Տէրը երանի կուտայ Հոգւով աղքատներուն ու հեղբերուն, սգաւորներուն, զի ասոնք այնպիսի ախտերէն զերծ են և խաղաղ, շատերուն սիրելի և ամէնքէն բարեբախուած: Իսկ փառասէրները և ամբարտաւանները ամէնքէն ատուած և Աստուծոյ առջև ալ անարգ ու յետին, կրակի ու խաւարի ժառանգաւոր: Այս խօսքերը քննել պէտք է, որովհետև սկիզբը ըսաւ թէ առակ է, իսկ այսպէս պարզ և յստակ խօսքեր են: Ուրեմն պէտք է հասկնալ թէ Յիսուս նոյն ինքն է կոչնատէրը իբրև փեսայ, մաքուր և անախտ Հարսանիքի ուրախութեան: Հաւատքի միջոցաւ մեզ Հրաւիրեց ճանապարհներէն և Հրապարակներէն, առաքեալներու բարձրաձայն քարոզութեամբ, խրատելով որ կարևորագոյն տեղը չգրաւենք պարսաւեալներուն նման, այլ մնալ և սպասել որ Հրաւիրողը ճանչնայ մեզ, այն որ անյայտը կը տեսնէ, որպէսզի կոչողին պատուասիրութիւնը փառքով ըլլայ: Այսպէս խոնարհները պատուով կը բարձրանան անկապուտ բարձրութեան: Իսկ անոնք որ կը ջանան իրենց անձերը յարգել տալ, այն ահեղ ատեանին առջև յետին պիտի ըլլան, կորանալով պիտի ամչնան զի սնոտին փնտռեցին և Աստուածայիները անտեսեցին:

12.- Յիսուս ըսաւ զինք Հրաւիրողին. - “Երբ ճաշ կամ ընթրիք տաս, մի Հրաւիրեր ոչ բարեկամներդ ոչ ալ Հարուստ Հարեաններդ, որպէսզի փոխարէն անոնք ալ քեզ Հրաւիրեն և Հատուցում ըլլայ քեզի: Այնպէս ինչպէս մեղաւորները մեղաւորներուն փոխ կուտան: Երբ խնջոք սարքես, Հրաւիրէ աղքատները, Հաշմանգամները, որոնք չեն կրնար Հատուցանել, այն ատեն երանելի ես, զի Աստուած ունիս պարտապան որ պիտի Հատուցանէ քեզ բազմապատիկ:

15.- Այս խօսքերը լսելով, բազմականներէն մէկը ըսաւ Յիսուսի. - “Երանի անոր որ ճաշ պիտի ուտէ Աստուծոյ արքայութեան մէջ”: Այս մարդը արդարներուն ըլլալիք Հատուցումը մարմնական կը կարծէր: Ինչպէս Սաղուկեցիները երբ Հարցուցին ի յարութեան, անոնցմէ ո՞ր մէկուն կինը պիտի ըլլայ: Նոյնպիսի ցանկութեամբ բռնուած այս մարդը, մարմինը հեշտացնող կերակուր կարծելով, երանի ըսաւ անոր որ ճաշ պիտի ուտէ Աստուծոյ արքայութեան մէջ: Յիսուս չի սաստեց, որովհետև տգիտութեամբ և ոչ թէ չարութեամբ խօսեցաւ: Առակի միջոցաւ, անոնց երանական կեանքէն դուրս մնալը կը բացատրէ:

Որովհետև զանոնք մարգարէներու և առաքեալներու միջոցաւ հրաւիրեց բազում խնամակալութեամբ. իսկ անոնք ծուլացեալ, աշխարհի ցանկութեամբ կապուած, հրաւիրողի կոչունքին չգային, այլ իւրաքանչիւրը իր մեղքերուն համաձայն պատճառաբանութիւն մը գտաւ: Մէկը ագարակ, միւսը Հինգ եզներու լուծ մը գնեցի ըսաւ, այսինքն բոլոր Հինգ զգայարանքներով շաղախուած կը մեղանչէր: Ուրիշ մը տակաւին կանանց սիրով տարուած, ամէնքն ալ չուզեցին անսալ հրաւէրին: Տակաւին ուրիշներ շատ չարացան անհաստատութեամբ. անարգանք, վէրքեր, անհնարին տանջանքներ նոյնիսկ մահ պատճառեցին անոնց որոնք Աստուծոյ արքայութեան ու փառքին հրաւիրեցին զիրենք: Յետոյ ի՞նչ: Անբարկանալի բնութիւնը կը բարկանայ, կը մերժէ հրեաները, կը հրամայէ հրաւիրել Հեթանոսները. արդարութեան ճանապարհներուն կաղացեալները, Աստուծոյ գիտութեան լոյսէն կուրացեալները, հայրենի փառաց Ս. Հոգւոյն շնորհներէն աղքատացեալները, հրապարակներէն, փողոցներէն, ամբարիշտներու քաղաքներէն ժողովելով զանոնք բոլորը: Հեթանոսները անսպին հրաւէրին: Ինչու որ Հեթանոսները իրենց անձերը Աստուծոյ նուիրեցին, խոտորեալ Յակոբի տան փոխարէն, Հեթանոսները, աշխարհի չորս կողմերէն գալով լեցուցին Աստուծոյ արքայութիւնը: Իր հետ ընթացող ժողովուրդի շայնով Յիսուս ըսաւ. -

26.- Եթէ մէկը ուզէ ինծի գալ, առանց ատելու իր ծնողքը, կիներ ու զաւակները, եղբայրներն ու քոյրերը նաև իր անձը, չի կրնար իմ աշակերտս ըլլալ: Ով որ չառնէր իր խաչը և չի հետևիր ինծի, չի կրնար իմ աշակերտս ըլլալ: Ձըլլայ որ այսպիսի աշակերտութեան հետևիլ ուզողը ի դուր տեղը մօտենայ: Ուստի պարզօրէն ըսուածը, նաև առակաւ կը բացատրէ. -

28.- Ձեզմէ ո՞վ, երբ ուզէ աշտարակ մը շինել, նաև չի հաշուեր ծախսերը, տեսնելու համար թէ միջոց ունի՞ր՝ զայն գլուխ հանելու: Թերևս սկսի շինել և չկարենայ աւարտել, տեսնողները պիտի ծաղրեն զինք և պիտի ըսեն. - այս մարդը սկսաւ շինել և չկրցաւ աւարտել: Այս շինութեան առակին իմաստը, վերջացնել կամ աւարտին հասցնել է, այսինքն աշակերտել, այլապէս բնաւ պէտք չէ սկսիլ աշակերտութեան: Եթէ մէկը իր անձը ունայնացնելով, խաչը առնելով պիտի չկարենայ կրել զայն, աւելի լաւ է սկիզբէն առաջին քայլը չառնէ արդարութեան ճանապարհին: Առաքեալներուն և մարգոց պատուէրները տարբեր են. մարդիկ աշխարհավար կեանքով կը կենցաղավարին: Ով որ առաքելութեան աշտարակ շինել կուզէ, զգոյշ պարտի ըլլալ, հոգին անվնաս պահելու, հալածանքներու և փորձութիւններու ժամանակ, որպէսզի թերակատար կամօք և հոգևոր կրթութեամբ անկատար, տեսնողներու ծաղրին առարկայ չըլլայ: Փորձութիւններու արկածներէն կ'զրուշացնէ, ինչպէս օրինակ, կը խրատէ որ աքաբելութեան տունը հաստատուն հիման վրայ դրուի որպէսզի անվնաս մնայ, ոչ թէ անմտութեամբ խարխուլ և առանց հիմքի, որպէսզի սատանայական փորձութեան հոգմբուն գիմարդէ:

Այնտեղ, կործանում է կը զարհուրեցնէ, այստեղ ալ ծաղրի ու նախատինքի առարկայ ըլլալէ կ'զգուշացնէ: Նոյն մտադրութեամբ, թէև տարբեր բառերով առակ մը ևս կը պատմէ:

31.- Ո՞ր թագաւորը երբ պատերազմի երթայ ուրիշ թագաւորի մը դէմ, տաս Հազար զինուորներով, նախ նստելով Հաշիւ չընելու թէ կրնա՞յ ճակատիլ անոր որ իր վրայ կուգայ քսան Հազարով: Այս առակն ալ իր բացատրութիւնը ունի: Աշակերտութեան աստիճանները կան, ամէնքը նոյն բարձր աստիճանին չեն կրնար Հասնիլ. ոմանք կը նահատակուին կուսութեամբ, իսկ ուրիշներ անբաւական են: Անոնք որոնք բարձրագոյն աշակերտութեան կը ձգտին, պարտ է որ խորհին թէ կարո՞ղ են իրենց մէջ խափուրը մեղցնել. վասնզի զգայարանները իբրև զինուորներ պարտին առճակատիլ սատանայական պատերազմներուն և փորձութիւններուն:

32.- Հակառակ պարագային, մինչ միւս բանակը տակաւին Հեռու է, պատգամաւորներ կը ղրկէ և Հաշտութիւն կը խնդրէ: Ոչ թէ մեր և սատանային միջև խաղաղութիւն կը կնքուի, այլ առակը ուրիշ իմաստ ունի: Երբոր բարձրագոյն աշակերտութեան չենք կրցած Հասնիլ, ընտրենք երկրորդ կարելին, այսինքն, Հաւատացեալներուն կարգին մնանք. ամուսնական կեանքին Հաւատարիմ մնալ, անՀնարին պատերազմներէն Հեռու կենալ: Եթէ չենք կրնար առճակատիլ և պսակներու արժանանալ, սակայն կրնանք կործանումէն փախչիլ և պարկեշտ կենցաղավարութիւն ունենալ որ օտարանալ չի սեպուիր Քրիստոսի աշակերտելէ: Ապա թէ ոչ ինչո՞ւ Պօղոս առաքեալ անոնց որոնք սուրբ կ'անուանէ կը Հրամայէ. – “սիրեցէք Ձեր կիները” Եփես. 5.25: Մեծ խորհուրդ է այս որովհետև կը պատկերացնէ Յիսուսն ու իր եկեղեցին. 5.35: Անոնք որոնք կարողութիւն չունին Աստուծոյ և մարդոց միջև միջնորդ ըլլալու, բնաւ թող չցանկանային այդ պատուին և մեծութեան, անշուշտ վախնալով վտանգէն, այլ թող մնան կարող մէկու մը վերակացութեան ներքեւ: Ինչպէս որ զօրավար ըլլալու անատակ մէկը, ուրիշներու խնամակալութեան ներքեւ կը մնայ: Ով որ Հմուտ չէ նաւավար ըլլալու, պէտք է թողու որ Հմուտ մէկը զործը ստանձնէ որպէսզի ամենՀի ալիքներու ծփանքներէն, նաւը կարենայ խաղաղութեան ափը առաջնորդել: Այսպէս նաև “ ոեւէ մէկը որ չի Հրաժարիր իր ինչքերէն, չի կրնար ինծի աշակերտիլ.” կը ճշմարտութի այս տեսութիւնը Հետեւալ օրինակաւ:

34.- Լաւ է աղը, բայց եթէ կորսնցնէ իր Համը, ինչո՞վ գայն նորէն կը Համեմեն: Իր աշակերտներուն ըսաւ – “դուք էք աշխարհին աղը, որովհետև ատիկա ամէն տեսակ կերակուր կը Համեմէ”: Իսկ եթէ ինք անՀամի, ոչ մէկ բանի պիտանացու կրնայ ըլլալ: Այսպէս ուրեմն այն որ առաջնորդութիւն ստացաւ և ծուլութեամբ անպիտան գտնուեցաւ, Աստուծոյ եկեղեցւոյն Համար պիտանացու չէ բնաւ, վասնզի մարդ ի պատուի էր և ոչ իմացաւ:

Եզեկիել մարգարէն այսպիսիները կը նմանցնէ որթատունկի փայտին, և ասոր ոչ պիտանացու ըլլալը ցոյց կուտայ ըսելով – Ի՞նչ է որթատունկին փայտը որմէ ունէ անօթ չի չիւնուիր, ոչ ալ տան պատին համար ցից կամ անկէ բան մը կախելու համար գերան. ուրեմն ասոր անպիտանութիւնը կրակով կ'այրուի. Եզ. 15: Իսկ մեր Տէրը անպիտաններուն հատուցումը, ատոնց դուրս իյնալը, անարգութիւն ու ոտքի կոխան ըլլալը կը հաստատէ: Աշակերտութեան անարատութեամբ չի հետեւողներուն վարձքը, զհենիսի դատապարտութիւն է:

\*\*\*\*\*

### Գլխիւ ժե

1.- Մաքսաւորներն ու մեղաւորները մօտեցան Յիսուսի դինք լսելու համար: Փարսեցիներն ու դպիրները կը տրտնջէին և կ'ընէին. – այս մարդը մեղաւորները կ'ընդունի և անոնց հետ կը ճաշէ:

Մարդասիրութեան բազմապատիկ խնամք ցոյց տուաւ, ուսերուն վրայ վերցուց մարդկային մեղքերը. ուրիշ առակով դարձեալ կ'ուսուցանէ: Ինքզինք հովիւ կ'անուանէ, զմեզ, կորուսեալ ոչխարները գտնելու համար: Սակայն ինքն ալ գառն Աստուծոյ էր, վասնզի աշխարհի մեղքերը բառնալու համար պիտի պատարագուի, այսինքն զհոգի: Դրամի առակը կը պատմէ:

8.- Ո՞վ է այն կինը որ եթէ ունենայ տասը կտոր արծաթ դրամ և կորսնցնէ անոնցմէ մէկ հատը, ճրագ չի՞ վառեր, տունը չաւելո՞ր և ուշադրութեամբ չի՞ փնտռեր մինչև որ գտնէ զայն:

Աստուածային սիրոյն ամենախնամ տեսչութիւնը, բազմադիմի առակներով կը յայտնէ մարդոց: Մեզ ոչխար կ'անուանէ. ամէնքին տէրը ըլլալով, ինքզինք արարածական բնութեան կը հաւասարեցնէ, հովիւ ըսելով: Իր անձը կ'ունայնացնէ, ծառայի կերպարանք առնելով որպէսզի մեզմով մեզ գտնէ: Մեզ կը նմանցնէ կորսուած տասը դրամներէն մէկուն, կորսուած պատկերին այցելելու եկաւ, անոր որ սկիզբէն, ամենաբարի արարչէն պայծառ և անապական ստեղծուած էր, արծաթեղէն և պատուեալ, յարմար՝ իր պատկերին նմանութեան, զի պատկերին առակով կը զեկուցանէ այս մասին: Սորված ենք թէ ինք դիւսակարգութիւններ ունին հրեշտակները. մեր բնութեամբ, այդ տասնէ մենք պակսած ենք: Իսկ եթէ ոչխարներուն համար հարիւր ըսաւ, միւսոյն է, զի տասը թիւով չափուած են:

ԱՆԻՆՆ ԱՊ. ԶԻՆԶԻՆԵԱՆ



## ԴԷՄՔՆ ՅԻՍՈՒՍԻ

**Գ**եղանկարչութեամբ և ֆանդակով, մարդկային միտքն ու գեղեցիկի հմայքը ստիպած են հանճարեղ արուեստագետը՝ հնարելու ֆարէ ու կաւէ, մետաղէ և գոյներէ արտայայտիչ դէմքեր, երեւոյթներ և անձնաւորութիւններ: Սոյն բացառիկ և կախարդիչ խորաֆանդակները կամ հարթաֆանդակները մէկ նպատակ ունին: Արտայայտել և հաղորդել անտեսանելին և անըմբռնելին պարզ մահկանացու մարդկանց:

Մարդկային միտքը, որ ստեղծագործ խորհորդներու ներաշխարհ մըն է, կամայ ակամայ կը ծննդագործէ գեղարուեստական և ծարտարապետական կոթողներ որոնք արտայայտութիւններն են խոր զգացումի, և հիացումի: Յոյներ ու Եգիպտացիներ, Պարսիկներ ու Հնդիկներ յայտնաբերած են իրենց պաշտումը հիացումն ու սփանջացումը մարմարի, ոսկիի, պղինձի և մագաղաթեայ մատենագրութեան արուեստով:

Այս բոլոր հզօր և կայսերապաշտ ազգերուն մէջ, գտնուեցաւ փոքրիկ ցեղ մը, որ ունենալով հանդերձ, Անժամանցելիին բարձրագոյն և նաեւ խորազննին հասկացողութիւնն ու ըմբռնումը, չդիմեց մարմարին, ոսկիին կամ պղինձին, բացայայտելու իր պաշտած գերագոյն Աստուածը: Ան չի նմանցուց իր հաւատքը նիւթականի որ օր մը պիտի փոշիանայ ու վերադառնայ հողի: Ան հոգեկա՛ն տարածութեան մէջ ֆանդակեց իր հաւատին ու պաշտամունքը:

Հրեայ ազգին ֆահանսնե՛րն ու դպիրնե՛րն էին նիւթապաշտ ազգային առաջնորդները, որոնք հալածեցին հոգիին աչքերով տեսանող մարգարէներն ու աստուածառաք ռահվիրաները: Մարգարէները և տեսանողները այն հոգիներն էին որոնք մերժելով մարմնականը և անոր ժամանակաւոր մղումները, դարձան հոգեղէն ու ապրեցան աստուածային տարածութեան ներքեւ:

Մարգարէները՝ իրենց հոգւոյն մէջ այնքա՛ն մեծ և վեհ կը տեսնէին զԱստուած, որ չէին կրնար նմանցնել Ձայն մարմարի կամ մետաղի: Միակ միջոցը կամ միջնորդութիւնը որ ունէին և կը հաւատային արտայայտելու Գերագոյն Էակը, իրենց հաւատքին ու ապրումինարտայայտութիւնը՝ խօսքն էր ու գիրը: Անոնք կը հաւատային որ խօսքով ու գիրով պիտի կարենան դաստիարակել ու մարգել սերունդ մը որ մշտնջենապէս պիտի փոխանցէ իրենց հաւատքը և հեռանկարը յաջորդող սերունդներուն:

Հռչակաւոր Յոյն դիմակաւոր դերասաններ կը ներկայանային հանրութեան և դիմակներու ներքեւ կ'արտայայտէին ծշմարտութիւնը և իրականութիւնը, ծիծաղն ու լացը: Զարլի Զաբլին՝ իր շարժանկարի

երեւումներուն մէջ իր դիմագիծերով կ'արտայայտէր մարդկային հովուեր-գութիւնը և ողբերգութիւնը:

Յունական թատերգութիւնը օգնեց մարդկութեան, սակայն մնաց միշտ դիմակի մը ետին: Ծշմարտութիւնը և իրականութիւնը անմերձենալի դարձաւ Յունական մեծատաղանդ իմաստասէրներուն, արուեստագէտներուն և բանաստեղծներուն մինչեւ գալուստը Միածնի Մարդեղութեան:

Հրեական ըմբռնումը եւս ունեցաւ իր թերութիւնը: Հրեայ կրօնամուկներ, բնուեցան գրական տառին ծայրայեղութեամբ: Փոխանակ պաշտելու գիրին նշանակիչ Տէրը, սկսան պաշտել տառը: Փոխանակ զԱստուած տեսնելու մագաղաթեայ գրականութեան մէջ, տեսան իրենց ցեղն ու ազգային գերակայութիւնը: Փոխանակ տեսնելու իրենց ճանապարհը, լապտերին լոյսով, դիտեցին ու սփռեցան կանթեղին շինուածճովն ու կանթեղը շինող ազգային մեծատրներով: Իրենց ամենավստահելի և ապահով կարծած տառն ու գիրը պատճառ դարձաւ իրենց կուրութեան և ձախորդութեան, ի վերջոյ խաչեցին Չայն՝ Որուն յայտնութեան և վկայութեան համար գրուած ու կանգնած էր իրենց կոթողական մատենագրութիւնը:

Մարդկութեան այսպիսի խաւար աղջամուղջին մէջ փայլեցաւ աստուածային Լոյս Յիսուս Զրիստոս: Բայց ափսոս, որ մարդիկ

*"խաւարը Լոյսէն արելի սիրեցին, որովհետեւ իրենց գործերը չար էին":*

Յիսուսի համար, համայն աշխարհ թատերաբեմ մըն էր: Ան չի գործածեց դիմակ կամ գիր:

Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ դիմակն ու գիրը կատարած էին իրենց դերերը ու ձախողած: Դիմակը այլասերած էր որպէս հաճոյամուկութիւն, իսկ թատերախաղը դարձած էր սուսերամարտութիւն: Մագաղաթը իր գիրով՝ դարձած էր ծածկագրութիւն և ծածկաբանութիւն: Ուստի,

**«Բանը մարմին եղաւ»:**

Յիսուս մարդացաւ ու մարմնացաւ որ մեզ՝ մարդկութիւնը, աստուածանման դարձնէ: Յիսուս իր աշակերտներուն դասագիրք և քերական չտուաւ: Ձիրենք անստուգութեան և խաւարի մէջ չի թողուց: Յիսուս՝ իր աշակերտներուն յայտնեց ու վկայեց կենդանի կեանք մը, ապրում մը և օրինակ մը: Յիսուս չի տուաւ հաւատամք մը կամ կանոնագրութիւն մը անոնց, ինչպէս Մովսէս տուած էր Տասնաբանեայ Օրէնքը իր ժողովուրդին: Յիսուս՝ իր աշակերտներուն տուաւ սիրոյ շօշափելի յայտնութիւնը որ կանոնի ներքեւ չի պարունակուիր, անսպառ ներողամտութիւն, որ սահմանումէ գեր ի վեր է, և անճառելի ողորմութիւն որ ըմբռնողութեան համար յաւետանիմանալի է:

Յիսուսի երկնաբաշխ պարգեւները ոչ թէ կը զուարճացնեն մարդը նման Յոյն բանաստեղծ դերասաններու և կը շփոթեն լսողները ինչպէս Հրեայ

Դուեռանդները, այլ՝ Յիսուսի պարգևները և ողորմութիւնները կը փոխակերպե՛ն մարդկութեան ապրելակերպը: Զօրութիւն և բժշկութիւն կը հոսի Յիսուսի խօսքերէն որ կը բժշկէ հիւանդները և ախտաւորները, ու կը փոխակերպէ մեղաւորները սրբութեան ու մաքրակենցաղ ապրումի:

Մի՛ փնտռէք Յիսուսի դէմքը բառի մը կամ տառի մը մէջ: Խօսքի ու գիրի ետին պահուած *իմաստի՛ն* մէջ է Ան: Եկեղեցիի մը զանգակին անբարբառ ղօղանջը աւելի կը խօսի երբեմն, քան թէ կղերին հրաւերը իր ժողովուրդին: Զանգակի մը ղօղանջը աւելի հիւրընկալ է, առանց խօսքի, քան թէ Բարոզիչին հռետորութիւնը: Սրինգի երաժշտական մեղեդին մարդ-արարածը աւելի կը ներշնչէ, կը մղէ ապաշխարանքի և կը մօտեցնէ զայն աստուածային Ներկայութեան, քան թէ շատ մը նախադասութիւններ որոնց իմաստը անհասկնալի կը մնայ:

Նոյնպէս է նաեւ Յիսուսի Դէմքը և Անոր աստուածայայտնիչ նայուածքը: Փնտռե՛նք Յիսուսը և ուսումնասիրենք Անոր կենսամտորոգ՝ խօսքերը Աւետարաններու անմար լոյսին մէջ, սակայն, աւելի ջանանք գտնել և տեսնել Յիսուսի Դէմքն ու ողորմագին նայուածքը Անոր դիւրահաղորդ Անձնաւորութեան մէջ աղօթքով: Որուն հպումին մէջ կայ ներում և բժշկութիւն: Անխօս արցունք մը, սրտաշարժ հառաչանք մը և հմայագեղ ժպիտ մը շատ աւելի անկարելի գործեր իրագործած են, քան հազարաւոր հրամաններ և պատուէրներ: Չեմ ուզեր թողուլ այն տպաւորութիւնը, թէ խօսքը արժէ չ՝ունի, այլ՝ խօսքը կարծեաւորովի վերոյիշեալ աստուածամեղեդիի ապրո՛ւմ թրթռացումներու ընկերակցութեամբ:

Յիսուս՝ ոչ թէ կը դպչի մարդոց Իր բուժիչ Աջովը միայն, այլ՝ նաեւ Իր ճառագայթող նայուածքովը, և յուզիչ լացովը Ղազարոսի գերեզմանին:

Կ՛ուզե՞ս ստանալ զգալի հպումն Յիսուսի, վար առ Բու դիմակդ, Բու վէս ինքնութիւնդ: Այն Ինչ որ կը ներկայացնես աշխարհի, որպէս թէ *դուն ինքդ ես*, լաւ գիտես որ այդ Բու երեւոյթդ, միակ դիմակդ է, որուն ետին *դուն ինքդ* ուրիշ անձ մըն՝ ես: Ապաշխարե՛ Յիսուսի ոտքերուն առջեւ նման Զա՛քէոսի կամ Մարիամ Մագթաղէնացիի: Նայէ վե՛ր Յիսուսի աչքերուն: Տե՛ս Անոր նայուածքին սիրավառ շնորհը, կարեկցութիւնը և սէրը որպէս թողութիւն ու մեղքերու ներում որ դէպի քեզ կը հոսի: Տե՛ս Յիսուսի բիբերուն սիրոյ կայծը, թոյլ տուր որ Բու հայեացքդ ալ դպչի Անոր նայուածքին որ կարենաս բաժնեկցիլ Անոր խաղաղութեանը:

Կ՛ուզե՞ս ցոլացնել Յիսուսի դէմքը Բու կեանքիդ և ապրումիդ ընթացքին: Յիսուս Բու կեանքի ապրումի՞դ մէջ դասաւորէ: Յիսուսի դէմքը եթէ կը ճանչնաս, եթէ տեսած ես, եթէ Իր նայուածքը Բու բիբերուդ դպած է, Զինք դիւրաւ պիտի ճանչնաս, քեզի կարօտ անձերուն մէջ: Զեզմէ տկարին, քեզմէ աղքատին և քեզմէ աւելի նուաստ կարծուած, կեանքի արկածեալի՛ն մէջ: Հոն է Յիսուս, Ան կը դիտէ՛ քեզ, կը սպասէ որ օգնե՛ս Իրեն, նման Բարի

Սամարացիին և ամոհես կողոպտուածն ու լիւաժը: Կեանքի ճանապարհին վրայ ռեւէ ինկած վիրաւոր մը վերադարձնես տուն:

Յիսուս, ամէն օր, կը տեսնէ Իր Բովէն անօթի ու ծարաւ անցորդները: Ան կը տեսնէ նաեւ Բեզ ու զիս, ու կը նայի սիրոյ Բաղցր հրաւերով մը, ու երկարելով կեանքի անհատնում բաժակը, կ'ըսէ Բեզի.

**«Եթէ գիտնայի՜ր Աստուծոյ պարգեւը»**--Յով. Դ.11:

Կ'ուզե՞ս վստահիլ և ընկերանալ այս Գալիլեացիին որպէս աշակերտ: Կ'ուզե՞ս ստանալ կեանքի առաջնորդող աստղ մը: Կ'ուզե՞ս որ կեանքդ ըլլայ ճախրանք մը, տեսիլ մը և երաժշտութիւն:

Նայէ՛ Յիսուսի Դէմքին և ստացի՛ր հպո՛ւմն Անոր նայուածքին: Թող Բու կեանքդ ներշնչուի անհուն բերկրութեամբ Յիսուսի երկնաճաճանչ Նայուածքէն:

ԱԼՊԷՌ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

## ՅԱՒԻՆ ԻՄԱՍՏԸ

**Յաճախ հիւանդութիւնները եւ վիշտերը կ'օգնեն, որ տառապողը աւելի մօտեցնայ Աստուծոյ եւ ապաւինի Անոր հայրախնամ գթութեան:**

**Մեծ իմացականութիւնները, որոնք սնած են հաւատքով՝ կը խոստովանին երախտագիտութեամբ այս ճշմարտութիւնը:**

**Միլթըն՝ իր կտրութեան պատճառաւ յստակօրէն տեսաւ հաւատքի խորութիւններուն մէջ Աստուածային այս շնորհը ու երգեց Դրախտ Կորուսեալին մէջ իր հոգեկան մեծ յուզումները:**

**Մեծն փասքալ՝ մտաւ քրիստոնէութեան մէջ իր հիւանդութեան պատճառով եւ իր հնարած գիտերով դարձաւ մարդկութեան մեծ բարերարներէն մէկը:**

**Պեթովէն լսողութիւնը բոլորովին կորսնցնելէ ետք, իր երաժշտութիւնը ընդգրկեց աստուածային տարածութիւնները:**

**Յորը՝ ծանրակշիռ կորուստներէ եւ չարչարալից կեանքէ մը ետք, արժանացաւ առաքինութեան երկնապարգեւ դափնեպսակին:**

ՎԱՐԴԱՆ Ա. ՔԶՆՅ. ՏԻԻԼԿԵՐԵԱՆ

«Մանրավէպեր»

էջ 117

### ՍԱՐՏԱՐԱՊԱՏԵԱՆ ՈԳԻՈՎ

Դարձեալ յարգանքով կը խոնարհինք անթառամ յիշատակին առջեւ մեր ժամանակակից պատմութեան քաջ Վարդաններուն՝ Սարտարապատի գոյամարտի հերոսներուն, ներշնչուելու համար անոնց նուիրումին վսեմութենէն եւ կրկին անգամ վերբերելու իմաստն ու արժէքը պատմական բախտորոշ դէպքի մը, ու տեղի ունեցաւ ութսուն եւ մէկ տարիներ առաջ:

Երբ մեր աչքին առջեւ բերենք Ապրիլեան Եղեռնին եւ անոր յաջորդող երեք տարիներու ընթացքին թուրքին՝ մեր ժողովուրդի մնացորդացը բնաջնջելու եւ Արեւելեան Հայաստանը գրաւելու ճիգերը, Եւրոպայի այդպէս կոչուած մեր Վեժ Դաշնակիցներու ապաբառոյ շահադիտութիւնը եւ ընդհանրապէս հայավնաս քաղաքականութիւնը, նորակազմ Սովետական Իշխանութեան բարեկամեցողութեան ընկերացող անգոր միջամտութիւնը՝ ի նպաստ Հայ Դատին, Կովկասի մեր հարեւաններուն անհատատարմութիւնը եւ նենգամտութիւնը, եւ այդ բոլորին դիմաց մեր ղեկավարութեան դիրախաւան բարեմտութիւնը եւ քաղաքական ծանրակշիռ իրադարձութեանց առընչութեամբ ճիշդ՝ որոշումը տալու անփորձառութիւնը, կ'ունենանք այդ շրջանի մեր ազգային քաղաքական կեանքին տրոտում պատկերը:

Այդ բոլորին ընդմէջէն, որպէս ռզելիմացնող սրտապնդիչ իրականութիւն՝ կ'անջատուի եւ մեր հիացումին, յարգանքին եւ հպարտանքին դէմ կը ցցուի փառքը Սարտարապատի Դիցազնամարտին, որ վերահասատետեց մեր ազգային ինքնայարգանքը, բոցավտեց մեր հայրենասիրութիւնը, եւ անգամ մը եւս փաստեց, որ մենք սպանդանոց տարուող ոչխարներու հօտ մը չենք եւ մեզմէ ամէն մէկը, առանձին եւ միասին՝ գիտէ կռուիլ, ապրիլ եւ ի հարկին մեռնիլ մեր հայրենիքին եւ ազգային նուիրականութիւններու պաշտպանութեան ի խնդիր:

1917ին, Հոկտեմբերեան Համայնավար Յեղափոխութեան հետեւանքով, Ռուս գործը լքեց իր դիրքերը եւ անապարանքով հեռացաւ Կովկասէն եւ Արեւելեան Հայաստանէն՝ իր ետին քաղաքական եւ ռազմական պարապ մը ձգելով: Ուժաքամ հայութիւնը անգոր էր այդ լայն տարածութեան տիրանալու: Օգտուելով այս կացութենէն, թիւրքերը, 1918 Յունուարի կիսուն, խզեցին զինադադարը եւ սկսան դէպի արեւելք յառաջանալ: Իրենց ծրագիրն էր, կարելի փութով գրաւել Կովկասը եւ իրենց դաշնակից գերմաններէն առաջ հասնիլ Պաքուի նախահորերը: Զօր. Անդրանիկի ուժերը անբաւարար էին կասեցնելու թրքական յառաջխաղացքը, եւ իրարու ետեւ Երզնկան, Էրզրումը, Սարըղամիշը, Պաթումը, Կարսը, Ալեքսանդրապօլը, անցան ձեռքը թիւրք բանակին որ Մայիսի կիսուն Արարատեան դաշտը հասաւ:

Թրքական զինուորական ուժին վերին հրամանատար՝ Էնվեր փաշան կ'որոշէ ճոր եւ ընդհանուր յարձակողականի մը անցնիլ: Ըստ այս ծրագրին, իր բանակին ձախ թելը պիտի գրաւէր Թիֆլիսը, կեդրոնի ուժերը պիտի առնէին Արարատեան դաշտը եւ Սեւանի աւազանը, այդ կերպով, վերջնականապէս խեղդելու համար Հայ ժողովուրդը: Իսկ աջ թելը՝ պիտի ճեղքէր հայկական գաւառները ու պիտի գրաւէր Պաքուն:

Ալեքսանդրապոլեն դէպի Երեւան շարժող Ծեփի փաշայի ինը հազարնոց բանակը 21 Մայիս 1918ին Արարատեան դաշտ կը մտնէ եւ առանց ընդհարումի կը գրաւէ Սարտարապատ գիւղը եւ կայարանը ու կը պատրաստուի Երեւանի վրայ քալելու եւ կը սկսի հայութեան մահու կեցաց պաքարը:

Յիշողութեանս մէջ, անցնելիօրէն դրոշմուած է Երուսաղէմի Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի մէջ Սարտարապատի Հեռոսամարտին մասին պատմութեան դասս: Ուսուցիչս, վանեցի թունդ հայրենասէր եկեղեցական մը, որ ականատես եղած էր կոռուին, բոցաշունչ բառերով մեզի պատմեց առասպելանման պատմութիւնը նակատամարտին: Կոռի նախօրէին, երբ թրքական հսկայ բանակը դիրք կը բռնէ փոքրիկ հայկական բանակին դէմ, Հայ սպարապետը, կռահելով սպառնացող լուրջ վտանգը, սպայի մը միջոցաւ լուր կը դրկէ Հայոց Հայրապետին եւ կը խնդրէ որ հեռանայ Էջմիածինէն: Վշտահար Հայրապետը, ցասումով կը գոչէ. “Ս. Էջմիածինէն մէկ թիզ իսկ չեմ հեռանար: Եթէ սպաննուիմ, կը նախընտրեմ այս սրբատեղիին մէջ նահատակուիլ”: Եւ հրահանգ կուտայ որ՝ հնչեցնեն Էջմիածնի զանգակները: Երեք օր, գիշեր եւ ցերեկ շարունակ, կը հնչեն Հայաստանի բոլոր եկեղեցիներուն զանգակները: Կաթողիկոսին անգիջող կեցումքէն եւ խօսքերէն ազդուած, Ազգային Խորհուրդի նախագահը՝ Երեւանի մէջ խուռն բազմութեան կը բացատրէ ծանրակշիռ կացութիւնը եւ կոչ կ’ուղղէ բոլորին՝ զենք առնել ու նակատ երթալ եւ միանալ բանակին: Հայ մայր մը իր երեք կտրիճները կը յանձնէ նախագահին եւ կ’ըսէ “երեք զաւակ ունիմ, երեքն ալ կը յանձնեմ քեզի մեր հայրենիքին պաշտպանութեան համար: Եթէ տասը զաւակ ունեցած ըլլայի, տասն ալ հայրենիքիս պիտի նուիրէի”:

Այդ նակատագրական պահուն Հայ ժողովուրդի գոյատեւման եւ ինքնապաշտպանութեան բնագոյն կը հասնի իր գագաթնակէտին: Հայրենասիրական հզօր զգացումէ մը մղուած հայեր, այդ եւ կին, ծերունի, չափահաս, երիտասարդ եւ պատանի, եկեղեցական եւ աշխարհական, մտաւորական, շինական եւ բանուոր, կամուր, գաղթական, կուսակցական եւ անկուսակցական, բոլորը, բոլորը, Հայաստանի զանազան կողմերէն դէպի ռազմաճակատ կը վազեն. կը միանան չորս հազարնոց հայկական բանակին եւ կը խտացնեն շարքերը, եւ օգնութեամբ մեր նախնեաց ոգիներուն ու յարաւէզներուն, կրանիթեայ ապառաժի մը նման կը կանգնին թշնամիին դէմ ու թույլ չեն տար որ ան մէկ թիզ իսկ յառաջանայ: Եւ ապա բոլորը, մէկ սիրտ եւ մէկ մարմին կը յարձակին թշնամիին վրայ որ լեղապատառ կը փախչի ռազմադաշտէն:

Պատմական իրողութիւն է որ Սարտարապատի ճակատամարտը սկսաւ 22 Մայիսին, հրամանատարութեամբ զօր. Դանիէլ Բէկ Փիրումեանին եւ շարունակուեցաւ մինչեւ 26 Մայիս ու աւարտեցաւ Հայ զօրքին եւ ամբողջ հայութեան յաղթանակով: Ծեփի փաշային բանակը չարաչար պարտուեցաւ եւ ետ դէպի Ալեքսանդրապոլ նահանջեց, ռազմադաշտին վրայ 3500 մեռեալ ձգելով: 22 Մայիսին կատաղի կռիւներ մղուեցան նաեւ Պաշ Ապարանի մէջ եւ վերջացան թրքական բանակին այդ թեւին ջախջախումով: 24 – 28 Մայիսին Ղարաքիլիսայի նակատին վրայ Հայ բանակը երեք օր խափանեց թիւրք բանակին յառաջխաղացքը եւ մեծ կորուստներ պատճառեց անոր՝ նախքան մինչեւ Շուլաւեր (Շահումեան) հասնիլը:

Ահազանգի զանգերը ամենուրեք վերածուեցան յաղթանակի ղօղանջներու։ Սարտարապատի հերոսամարտը դարձաւ հայրենիքի պաշտպանութեան եւ փրկութեան ու ազգային միասնութեան, զոհաբերութեան եւ հայրենասիրութեան խորհրդանշիչը։ Մեր արիւնոտ, այլ սակայն հերոսական պատմութեան ամէնէն վսեմ եւ բախտորոշ աքթերէն մին, ուր ինքը, ամբողջ Հայ ժողովուրդը հերոսացաւ։ Եւ վեց դարերու անտերմելութեան շրջանին, Հայ ժողովուրդի մշտաբան պահապանը՝ Հայաստանեայց Եկեղեցին, իր քաջակորով Գեորգ Ե. Երանաշնորհ Հայրապետով, այս ճգնաժամին ալ օգնութեան հասաւ, ամրապնդեց մեր կամքը, լուսաւորեց մեր ուղին եւ մեզ դէպի յաղթանակ առաջնորդեց։

Ապրող ամէն արարածի կեանքին մէջ ամէնէն հիմնական բնագոյն, գոյատեւելու բնագոյն է։ Խորունկ համոզումս է որ Հայ ժողովուրդը իր այդ բնագոյին աղընթե՛ր օժտուած է նաեւ ազգօրէն, հայօրէն ապրելու շատ բացառիկ կամքով մը, որ ամէնէն յուսահատական պայմաններուն մէջ իսկ իրեն ապահոված է իր ապրելու իրաւունքը։ Այլապէս, ինչպէ՛ս բացատրել հազարամեակներով մեր գոյատեւումը, երբ մեզմէ շատ աւելի բազմաթիւ, հզօր եւ հարուստ ազգեր ընդմիշտ անհետացեր են, մինչդէռ մենք, տակաւին կանք ու կը մնանք։

Սարտարապատի Հերոսամարտը, շրջեց մեր պատմութեան ընթացքը այն պահուն՝ երբ մեր պապեանական հողին վերջին մնացորդին կորուստով պիտի դատապարտուէինք անհայրենիք մարդոց հաւաքականութեան վերածուելու։ Եթէ տարած չլլայինք Սարտարապատի յաղթանակը, եւ մեր հողը խոյս տուած ըլլար մեր ոտքերուն տակէն, ինչպէ՛ս պիտի կարենայինք շէ Մայիսին հռչակել՝ վեց դարերու ընդհատումէն ետք Հայ Պետականութեան վերահաստատումը եւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան հիմնադրումը։ Անոնք որ կը պնդեն թէ Մայիս շէր թիրաքին նուէրն է մեզի, կ'անարգեն թափուած սուրբ արիւնը մեր նահատակներուն։ Սարտարապատ եւ Մայիս շէր, իրարմով ամբողջութիւն մը կը կազմեն եւ կ'իմաստաւորուին։

Շնորհիւ Սարտարապատի յաղթանակին, վեց դարերու ստրկութենէն ետք, երկու տարիներու ասուպային նշույլումին յաջորդող եօթանասուն տարիներու պատանդութենէն յետոյ, ութը տարիներէ իվեր ունինք մեր ազատ եւ անկախ Հայաստանի երրորդ Հանրապետութիւնը, որ պաշտօնապէս մաս կը կազմէ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան՝ համադաս անդամի իրաւունքներով։ Մենք, տէրն ենք մեր հողին եւ մեր նախատգնարին եւ աշխարհով մէկ ցրուած հայերս, կը գիտակցինք եւ կը զգանք որ հայրենիք ունինք, անտուն պանդուխտներ չենք այլեւս։ Եւ այդ հայրենիքը բոլորիս, ամբողջ հայութեան հայրենիքն է մեր հայրենի իշխանութիւնը ընդունի կամ ոչ։

Սարտարապատի ահազանգը, դժբաղդաբար, այսօր ալ կը հնչէ մեր հայրենիքին ներկայ քաղաքական, տնտեսական, ընկերա-բարոյական գետնի վրայ՝ տարապայման բերումներու հետեւանքով։ Հանրապետութեան հիմնադրումի օրերու մեր խանդավառութիւններէն եւ ակնկալութիւններուն կերտած վարդազոյն պատկերը, այսօր, տօգունած է եւ օտարամիտ բացասական ազդեցութիւններ կը թուին աղարտած ըլլալ մեր ցեղային նկարագիրը։ Ներկայ ժամանակներու սանձարձակութեան մէջ՝ տարանջատուած խորհրդային իրաւակարգէն՝ ժառանգուած թերութիւններն ու մեղքերը աւելի կատաղիօրէն կը կտցախարեն մեր ազգային բարոյականը եւ աշխատանքի բարոյագիտութիւնը (work ethics)։ Արդի դարուն առաջին եւ վերջին

քաղաքում երկու անգամ առիթը ունեցանք տիրանալու մեր անկախության: Արտաքին քաղաքականության մէջ ոչ մէկ անհետատես քաջ եւ մեր ազգային կեանքին մէջ՝ ոչ մէկ պատակտում եւ սայթաքում պէտք է վտանգեն մեր հայրենիքին անկախութիւնը, որուն համար այնքան սուրբ արիւն թափուած է:

Երբ, մեր հայրենաբնակ հարազատները, ահաւոր զոհանքներու տոկալով կը պահեն եւ կը պահպանեն մեր Մայր Հայրենիքը, երբ, Արցախի մէջ հայ կտրիւններ իրենց արիւնով կը գրեն մեր պատմութեան նորագոյն դիւցազնութեան էջերը, ամէն հայու նւիրական պարտականութիւնն է զօրակցիլ անոնց եւ հաւատքով ու նւիրումով գործնապէս մասնակցիլ հայրենիքի վերակերտումի աշխատանքին: Անաշատօրէն քննադատենք վերէն վար բոլոր անոնք, որոնք իրենց անպարկեշտութեամբ, անձնասիրութեամբ եւ ծուլութեամբ կը դաւանան իրենց կոչումին մեր հայրենիքին մէջ: Բայց երբեք չզլանանք մեր բարոյական եր նիւթական աջակցութիւնը: Հայրենի ղեկավարութեան պիտի չպակսի խոնամամտութիւնը եւ բարոյական քաջութիւնը ունկնդրելու մեր հայրենիքին բարօրութիւնը ցանկացող Սփիւղաբախտութեան անկեղծ ձայնին:

Ներշնչուած Սարտարապատի հերոսներուն օրինակէն, թող մեր Մայր Հայրենիքը մեզի համար ամէն բանէ վեր՝ գերագոյն նւիրականութիւնը ըլլայ: Հեռու մեզմէ անձնական կամ հատուածական ամէն զազիր նկատում, վհատութիւն եւ վերապահութիւն մեր հայրենիքին հանդէպ, եւ, անտարբերութիւն, ընկրկում, ուրացում մեր ազգային կեանքին մէջ:

Մեր կեանքին ամէնէն ազնիւ եւ վսեմ հաւաքական աշխատանքը կատարած պիտի ըլլանք եթէ Սփիւղի մէջ ամենուրեք՝ լծուինք հայապահպանումի եւ հայրենապահպանումի կենսական, գործին: Հետեւինք Գէորգ Ե. Հայրապետի օրինակին, մենք ալ ամէն տեղ եւ ամէն առիթով յայտարարենք. "մէկ թիզ չենք զիջիր մեր հայկականութենէն":

Փառք եւ պատիւ Սարտարապատի յաղթանակը կերտած մեր հերոսներուն:

Թող մեր ազգին կեանքին մէջ, բոլոր ահազանգները միշտ վերածուին Սարտարապատեան յաղթական զօրանջներու:

ԿԱՐՊԻՍ ԵՍՍՅԵԱՆ



## ՍՓԻԻՌԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ\*

Համառոտ ընդհանուր ակնարկ

Ամերիկահայ վարժարանը գոյութիւն ունի 1964էն ի վեր, երբ Քալիֆորնիոյ մէջ, Հովիտի «Ֆերահեան» Ազգային վարժարանը սկսաւ ընդունել առաջին աշակերտները: Յաջորդ տարիներուն դպրոցներու թիւը բազմացաւ՝ զգալիօրէն աճող Հայ աշակերտներուն ազգային կարիքները հոգալու համար:

Եթէ ազգային մտահոգութիւնները սկզբնական տարիներուն կը հանդիսանային Հիմնական խթանը վարժարաններու Հիմնադրութեան, կարելի չէ նաեւ անտեսել իրողութիւնը Հայ դպրոցին ընձեռած ընկերային առումով ապահով միջավայրին, որ իր կարեւոր ազդեցութիւնը ունեցաւ ծնողներու իրենց զաւակները Հայկական վարժարան ուղարկելու որոշումին վրայ: Այդ երկրորդական ազդակը, որքան ալ ունենար իր դրական ազդեցութիւնը, բարեբախտաբար չէր հանդիսանար էական տարբերութիւնը Հայկական եւ Հանրային դպրոցներու միջեւ:

Հայ դպրոցին գոյութեան պատճառը առաջին իսկ օրէն՝ զայն Հիմնողներու մտքին ու ծրագրային աշխատանքներուն մէջ, միայն մէկն էր՝ Միացեալ Նահանգներու մէջ աճող սերունդներուն ջամբել ազգային կրթութիւն՝ Հայոց Լեզուի, Գրականութեան ու Պատմութեան ճամբով ապահովելու համար ազգային դիմագիծը նոր սերունդներուն:

Այդ ուղղութեամբ նիւթական միջոցները ոչ միայն չխնայուեցան, այլեւ գրեթէ ոչինչէն ստեղծուեցան, անգամ մը եւս Հաստատելու զոհողութեան ոգին նախաձեռնող ղեկավար մարմիններուն եւ ժողովուրդին ընդհանրապէս:

Երեսունըհինգ տարիներու հեռաւորութենէն դիտած, երբ փորձ կ'ըլլայ արժեւորելու սկզբնական տարիներու ակնկալութիւնները, հեռահայեաց նպատակները եւ գործնական իրագործումները, արդիւնքը խառն է:

Հայ վարժարանները բաւականաչափ յաջողած են Հայ աշակերտի համալսարան ընդունուելու կրթական ծրագիրներուն իրագործման մէջ: Յաջողութեան նոյն տարողութիւնը սակայն չենք տեսներ Հայոց Լեզուի ու Պատմութեան ընկալումին մէջ, թէեւ կարելի չէ կասկածի տակ առնել 35 տարուան չրջանաւարտներու ազգային ոգին: Ամբողջութեամբ վարժարաններու թերացումին կարելի չէ վերագրել այս արդիւնքը, որուն գոյառման համար աշակերտութեան ծնողները պէտք է ստանձնեն պատասխանատուութեան նշանակալից մէկ բաժին:

Իրական պատկերը այս ըլլալով մէկտեղ, յառաջիկայ տարիները կը ներկայացնեն առիթը քննարկելու գոյութիւն ունեցող նուաճումները եւ ըստ այնմ արագգոյացնելու կատարելու, որպէսզի կարելի ըլլայ ճշգրտումներ մտցնել Հայ վարժարաններու առաքելութեան իրականացման գործընթացին վրայ՝ Հիմնական մօտեցումը կամ որոշումը ըլլալով այն

պնդումը, թէ առանց հայոց լեզուին տիրապետելու կարելի չէ ապահովել հայ սերունդներու ազգային դիմագծությունը: Այս առաքելությունը նկատի կ'առնուի եւ անոր գործընթացին ճշդումները կը կատարուին անկախ հայ պետականութեան իրականութեան ընդհանուր հեռապատկերին մէջ: Այսպիսով՝ հայոց անկախ պետականութեան պատասխանատուութեան կ'անցնի հայոց լեզուի, գրականութեան ու պատմութեան վճռորոշ դերին քննարկումը՝ սահմանելով անոր առանցքային ազդեցությունը Հայրենիք-Սփրփոք փոխ-յարաբերությունաց ամրակայման վրայ:

## Ներածական

Կ'ուզեմ անդրադառնալ երեւոյթի մը, որ աւելի չեչտուած է Միացեալ Նահանգներու արեւելեան ամերիկայի, ուր մեր գաղութները աւելի հին են եւ համարկումը տեղական ընկերութեան հետ աւելի յառաջացած: Հոն եւս եկեղեցին տիրապետող եւ ժողովուրդին մէջ ամենէն տարածուն ազգային հաստատությունն է: Իբր այդպիսին քաջատեղեակ է ժողովրդի մէջ տեղի ունեցող խմորումներէն, կեցածքներու փոփոխություններէն: Այլ խօսքով՝ եկեղեցին աւելի մօտէն կը հետեւի մեր ժողովուրդի ազգային բազմաբաղկի կշիռներին:

Այս երեւոյթին փաստը չօգտփելի դարձած է, երբ խօսակցություններու ընթացքին յաճախ կը լսենք, թէ եկեղեցական արարողությունեան լեզուն ոչ միայն պէտք է վերածել աշխարհաբարի, այլեւ՝ ուղղակի թարգմանել, որովհետեւ հաւատացեալը, որ եկեղեցի կ'երթայ ու հայերէսին հատ ու կտուր նախադասություններէ անդին տեղեակ չէ, անոր համար աշխարհաբարն ու գրաբարը նոյն կշիռը ունին՝ երկուքն ալ անհասկնալի կը մնան: Հարցը չի վերջանար աշխարհաբարի օգտագործումով, այլ այդ երեւոյթը կը հանդիսանայ առաջին քայլը յաջորդ ու պահանջող փոփոխությունն՝ թէ եկեղեցական լեզուն, յատկապէս Պատարագի խորհրդակատարությունը, պէտք է վերածել անգլերէնի: Կղերականներէն ոմանք կը մերժեն ընդունիլ այս երեւոյթը, բայց այդ մերժումը իրականությունը չի փոխեր: Մերժումը պարզապէս կը միտի խօսակցին յայտնած կասկածներն ու վերապահումները փարատելու՝ յաճախ նոյնիսկ ճամարտությունը ծածկելու գնով: Քարոզներու չ'երթար ակնարկությունը, այլ՝ ուղղակիորէն Պատարագին: Ունկնդրած եմ արարողություններ, որոնց ընթացքին պատարագիչը ինքն իրեն արտօնած է անգլերէնի թարգմանել Պատարագամատուցէն հատուածներ եւ այդպէս գործածել: Անպէս կը թուի, թէ եկեղեցին՝ ըլլալով աւելի մօտիկ մեր ժողովրդին, կը տեսնէ փոփոխությունը եւ սկսած է հարկ եղած միջոցներու դիմել, չկորսնցնելու համար ժողովուրդը: Այլ խօսքով՝ եկեղեցին տեղատուութեան մէջ է: Մեր եկեղեցին վերահաս վտանգին տակն է իր էությունը - իբրեւ անքակտելի պատուար ազգային ինքնությունեան - կորսնցնելու եւ վերածուելու որեւէ կրօնական հաստատություն:

Հասած ենք ժամանակահատուածի մը, երբ դերերը փոխուած կը թուին ըլլալ՝ դպրոցը պիտի փրկէ մեր եկեղեցւոյ ազգային դիմագիծը, փոխանակ չարունակելու պատմական աւանդությունը հակառակին՝ թէ եկեղեցին հովանին է ու պահապանը հայ դպրոցի ազգային դիմագծություն:

### Առաքելութեան մը կարելի շրջափոխումը

Եկեղեցւոյ մէջ սկսած երեւոյթը մղած կ'երեւի ըլլալ կարգ մը անհատներու մտածելու հայ դպրոցի առաքելութեան վերանայման մասին, հայերէնի հանդէպ համատարած անտարբերութենէն տարուած: Տրամաբանութիւնը այն է, որ եթէ եկեղեցին սկսած է տեղի տալ իր այժմէականութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը պահելու համար, ինչո՞ւ ոչ դպրոցը: Եւ, ուրեմն, առաջին թիրախը կը հանդիսանայ հայերէնը, այս պարագային արեւմտահայերէնը: Այս վերջին հաստատումը կարեւոր է, որովհետեւ արեւելահայերէնը իր տէրը ունի՝ ազատ ու անկախ Հայաստանի Պետութիւնը: Արեւմտահայերէնը տակաւին որդեգրի դերին մէջ իսկ չէ այդ Պետութեան համար:

Հետեւաբար, կը տրամաբանեն հայերէնի փոխարինման ջատագովները, եթէ ժողովուրդը չի հետաքրքրուիր իր լեզուով, որքա՞ն ճիշդ է այդ լեզուին ուսուցման համար հսկայական գումարներ ծախսել, երբ զանգուածներու մօտ կարելի է ազգային ոգին աւելի նուազ պիւտճէնքով վառ պահել, որովհետեւ օտար լեզուներով արդէն բաւականաչափ թարգմանուած կամ բնագիր հայկական գրականութիւն գոյութիւն ունի: Կարելի է անշուշտ ընդունիլ այս մօտեցումը եւ ազգային ընկրկումը արդարացնելու բազմաթիւ պատրուակներ գտնել եւ... իբր արդիւնք նաեւ կորսնցնել մեր ժողովուրդը:

Արդ, անցնելէ առաջ հաշուեկշռի քննարկումին, անհրաժեշտ է նախ կատարել գնահատումը մեր որոշումներուն՝ մեր դպրոցներու հիմնական առաքելութիւնը վերասահմանելու ու վերահաստատելու արտումով: Ոչ մէկ փորձ պէտք է ըլլայ լեզուին հետ խաղալու: Հակառակ բոլոր դժգոհութիւններուն ու դժուարութիւններուն, հայերէն լեզուն պէտք է համապարփակ կերպով ուսուցուի ի հեճուկս գանգատներուն, որովհետեւ առանց հայերէն լեզուի՝ հայ ժողովուրդ չենք ունենար, այլ կ'ունենանք լաւագոյն պարագային հայասէր... օտարներ, գործածած ըլլալու համար ողբացեալ երաժշտ Ռուբիկ Գրիգորեանի մէկ պատկերը: Ուրեմն, մերժելի է, ազգային պատասխանատուութենէ չի թելադրուիր եւ ձախողութեան պէտք է մատնել որեւէ փորձ, որ հայ դպրոցի հայերէնի ուսուցման օճախի առաքելութիւնը կը փորձէ վերատեսութեան ենթարկել՝ արդիականութեան հետեւելու պատրուակներով:

### Հայոց լեզուի ուսուցման 35ամեայ հաշուեկշիռ

#### Հաստատում մը

Մեր շրջանաւարտ դասարանի աշակերտները այս տարի իրենց տարեկան պտոյտը անցուցին Հայաստանի մէջ ու վերադարձին չտեսայ մէկը, որ արտառոց կերպով քննադատէր կամ դժգոհէր: Ընդհակառակը, երբ իրենցմէ մէկ քանին կը հարցաքննուէին «*Լոս Անճելլոս Թայմզ*»-ի թղթակցին կողմէ, կարելի չէր աւելի լաւ պատասխան սպասել եւ... Հայաստանի բնութեան մասին աւելի լաւ թուրիստական ծանուցում կատարել: Ճիշդ է, բոլորը փափաք չեն յայտնած հոն փոխադրուելու, բայց

իրենց սէրը նուազ չէ ու իրենց Հաստատամտութիւնը նուազ գորաւոր չէ անոնցմէ, որոնք կը խօսին Հոն երթալու եւ աշխատելու երկարատեւ չըջանի Համար՝ Հայրենիքին, իրենց բառերով «մեր երկրին» օգտակար ըլլալու առաջադրանքով:

Այս Հաստատումը կարելոր է, որպէսզի ոեւէ մէկու մտքին մէջ կասկած չմնայ, թէ մեր դպրոցներու աշակերտները իրենց Հայրենասիրութիւնը որեւէ խումբի կամ Հատուածի գիջելու պարտադրանքին տակ չեն: «Ֆերահեան»ի մէջ յաջողած ենք, աւելի ճիշդ, մեր պատմութեան ուսուցիչները յաջողած են Հայրենասիրական կրակը արծարծել Հայ աշակերտներուն մէջ:

### *Հայերէնի տիրապետումին ակնկալուած չափանիշը*

Յնամայ Հաշուելիովի արժեւորման ատեն թերեւ անհրաժեշտ է որոշել, թէ ինչ կ'ակնկալենք Հայ աշակերտէն, ինչ են պահանջները Հայերէնագիտութեան սահմաններուն: Տարրական խօսակցական լեզու՝, թէ ատկէ բաւական անդին՝ ճշգրիտ գործածութիւնը լեզուին, բառամթերքի Հարստութիւն, գրականութեան ու պատմութեան որոշ գիտութիւն, կարողութիւնը՝ գնահատելու կարողացուած կտորի մը լեզուական, ոճային ու գրական ստորոգելիները: Անհատներ՝ որոնք կարենան տիրապետել լեզուին ու զայն վարպետօրէն ու ինքնավստահ կերպով գործածել: Այս բոլորն ալ անհրաժեշտ են, որպէսզի կարելի ըլլայ ապահովել Հայերէնի գոյատեւումը, անոր կենսունակութիւնն ու ճկունութիւնը եւ դիմագրաւելու նոր Հայերէն Համագոր բառեր գտնելու պահանջը՝ օրէ-օր բազմացող գիտական նորութիւնները բացատրելու կամ Համապատասխան գիտական նոր բառերը զարգացնելու համար:

### *Դիտարկումներ*

1.- Հայ վարժարաններէ չըջանաւարտ եղած կամ տակաւին ուսանող Հայ աշակերտներէն ստացուած առաջին, անմիջական տպաւորութիւնը այն է, որ անոնք՝ երբ կը խօսին իրենց անձանթ կամ իրենցմէ տարեց անհատներու Հետ, ընդհանրապէս կ'անգիտանան, թէ պէտք է յոգնակիով դիմեն իրենց խօսակցին: Իրենցը անպայման անքաղաքավարութիւն չէ, թէեւ գիտակցաբար այդպիսիները կան եւ անոնց մասին չէ ակնարկութիւնը, պարզապէս ստուար զանգուածը կ'անգիտանայ այդ պարտադիր նրբութիւնը: Հետաքրքրականը Հոն է, որ որքան ենթական Հին չըջանաւարտ է Հայ վարժարանէն, այնքան նուազ է կամ ոչ-յաճախողէպ այդ երեւոյթը: Թերեւ կարելոր չնկատուի ըստածը, բայց կարելոր է այնքանով, որ կը տանի Հիմնական ախտանշումի մը: Յոգնակիի-եզակիի այդ անտեղեակութիւնը աւելի կը շեշտուի, երբ խօսակցութիւնը չարունակուի եւ անհրաժեշտ դառնան բառերու Հոլովումն ու բայերու խոնարհումը, որոնց ընթացքին երեւան կու գայ կարելոր չափով քերականական անգիտութիւն: Կրկին նոյնն է երեւոյթը՝ որքան տարիքոտ է խօսող անհատը, նոյնքան հազուադէպ է այդ լեզուական թերութիւնը անհատին մօտ: Այլ խօսքով՝ տարիներու ընթացքին տեղի է ունեցած լեզուական տեղատուութիւն մը, որ կը Հանդիսանայ Հիմնական հարցը Հայերէնի դասաւանդութեան մեր

վարժարաններէն ներս: Այս երեւոյթին երբ ակնարկուի, կը պատասխանուի, թէ երբ մանուկ մը լեզու ելլէ՝ քերականութենէ շատ բան չի հասկնար, բայց կը խօսի: Դիտողութիւնը սրամիտ ըլլալով մէկտեղ, ճիշդ չէ, այլապէս ոչ մէկ լեզուի դասաւանդութիւն պէտք պիտի ըլլար վարժարաններու մէջ: Միակ «մանուկը», որուն հանդիպած եմ եւ որ անսայթաք հայերէն է բարբառած Միսաք Մեծարենցի մէկ քերթուածին մէջ պատկերուած երեխան է, որ կը նկարագրէ թաղման թափօրը կամ արարողութիւնը: Բայց քանի՞ հատ Մեծարենց ենք ունեցած:

Պարզուող երեւոյթը կը մատնէ Հիմնական թերացում կամ մակերեսայնութիւն՝ քերականութեան ուսուցման մէջ: Կարելի չէ յաւակնիլ, թէ հայերէն կը դասաւանդենք ու մեր աշակերտներէն ճշգրիտ հայերէնի գործածութիւն պահանջել, երբ չենք հայթայթած կամ լաւ չէ հայթայթուած անհրաժեշտ գործիքը, որպէսզի անոնք կարենան լաւ գործածել լեզուն, որուն համար տուեալ վարժարանները կը յաճախեն:

2.- Յաճախ հայերէնի պահերուն, անխուսափելիօրէն կը ստեղծուին աղիթներ, երբ աշակերտը կը փորձէ բան մը բացատրել, բայց ամէն անգամ որ նեղի մատնուի՝ անմիջապէս կը դիմէ անգլերէնին: Այս կացութիւնը կը ստեղծուի նաեւ երբեմն շարադրութիւններու ընթերցման ատեն, երբ աշակերտը յանկարծ անգլերէն բառն է, որ կը գործածէ: Այլ խօսքով՝ աշակերտը արդէն իսկ, իր անգլիտակիցին մէջ, կը թուի կատարած ըլլալ անցումը դէպի անգլերէնը: Ուսուցիչը կամ ուսուցիչները երբեմն կը սրբագրեն, երբեմն իրենք կը դիմեն նոյն միջոցին հասկցուելու համար, բայց վերջին հաշուով հայերէնն է զոհը: Ցատկանշականօրէն այս երեւոյթը կը նշմարուի առաջին իսկ դասարանէն ու կը շնչուի յաջորդող մէկ քանի դասարաններուն մէջ, եւ երբ աշակերտները հասնին աւելի բարձր դասարաններ, սովորութիւնը արմատացած է արդէն եւ հայերէնի դասերը փաստօրէն կը վերածուին անգլերէնի կոճղին վրայ հայերէնի պատուաստումի փորձերուն: Եւ որովհետեւ ամէն պատուաստ չէ, որ յաջողութեամբ կրնայ ինքն իրմով ծրարակուիլ, նոյնը կը պատահի նաեւ հայերէնին: Կենսաբանական օրէնքները անխախտ կը մնան թէ՛ կենսաբանական փորձարկումներու եւ թէ՛ լեզուական փորձարկումներու համար:

Ջարմանալի իրականութիւն մը երեւան եկաւ, երբ մեր մանկապարտէզի եւ նախակրթարանի Ա.-Դ. կարգերու աշակերտները ելոյթ ունեցան Մայիս 28ի տօնակատարութեան ընթացքին: Արտասանեցին, երգեցին, հայերէնով թատերական չարք մը պատկերներ ներկայացուցին եւ ամբողջ տեսողութեան, բացառելով մատի վրայ համրուող քանի մը երեխաներ, գործածեցին հրաշալի հայերէն մը՝ զերծ ամէն կարգի անգլիաբանական չեղտադրումներէ: Դասարաններու մէջ, դասապահներուն, այդ հարազատութիւնը այդքան զօրաւոր կերպով նշմարելի չէ:

3.- Նկատելի է նաեւ տարբեր սովորութիւն մը: Աշակերտներուն կը տրամադրուի մօտ 20-25 վայրկեան՝ դասարանի մէջ շարադրութիւն գրելու համար: Երբ դիտել կը տրուի, թէ ինչպէ՞ս կարելի է աշակերտէն լաւ բան սպասել, երբ անհրաժեշտ ժամանակը չունի տան մէջ ամփոփուելու եւ պատրաստուելու շարադրութիւնը: Արդարացուցիչ պատասխանն է «տան մէջ

ծնողները ընդհանրապես կը գրեն չարադրութիւնները»: Անկախ այն իրականութենէն, թէ ծնողները գոյութիւն ունին իրենց զաւակներուն օգնելու համար, նման առիթներով ծնողները պիտի բացատրեն, թէ ինչ կը գրեն եւ աշակերտը ուզէ թէ չուզէ բան մը պիտի սորվի, նուազագոյնը հայերէն գրելու մեքենականութիւնը: Եթէ նոյնիսկ ծնող մը օգնէ, ատիկա արգելք պէտք չէ ըլլայ համապատասխան նիշը տալու աշակերտին, որպէսզի ծնողը տեսնէ, թէ ինչ կ'արժէ իր հայերէնը եւ թերեւս ինք եւս որոշէ ... ուշադիր ըլլալ ու վերաքաղի ենթարկէ ինքզինք ու աւելի լաւ սորվի մեր լեզուն: Կարելի չէ ակնկալել, որ աշակերտները գրել սորվին, եթէ իրենցմէ չի պահանջուիր անհրաժեշտ ժամանակը այդ լեզուն սորվելու:

Եթէ պիտի ընդունինք տրուող արդարացումը, թէ տան մէջ գրուած չարադրութիւնը ամպայման չի ցոլացներ աշակերտին ունակութիւնը, հանգիստըն պէտք է նաեւ հետեւցնել, թէ աշակերտի մը առած նիշը՝ հայերէնին մէջ, չի ցոլացներ անոր հայերէնագիտութիւնը: Ինչպէ՞ս կարելի է բացատրել գերազանցիկ նիշ մը՝ 90էն վեր 100ի վրայ, երբ աշակերտին տիրապետումը հայերէնին բաւականին սահմանափակ է լաւագոյն պարագային: Կ'ըսուի, թէ տուեալ աշակերտը այդ նիշը կը ստանայ, որովհետեւ իր ընկերներէն աւելի լաւ կը կատարէ իր պարտականութիւնը: Անգիտութեան վրայ յենած նուազագոյն հասարակ յայտարարին տրուած նոր սահմանումն է այդ բացատրութիւնը, որովհետեւ նիշ մը կը տրուի համաձայն աշակերտի տիրապետումին՝ լեզուին համապարփակ ստորոգելներով եւ ոչ թէ լեզուին՝ հայերէնին, տիրապետումը, գիտութեան ստորոգելները կ'իջեցուին աշակերտներու մակարդակին: Հոս տրուած նիշերը լաւագոյն պարագային կը թելադրեն նիշերու սղաճին ուղղակի համեմատումը աշակերտներու անտեղեակութեան կամ անգիտութեան հետ: Տարբեր ձեւով դրուած՝ գոյութիւն ունեցող նիշերն ու հայերէնի տիրապետումը իրարու հետ խոտոր կը համեմատին:

4.- Մինչեւ հիմա ականարկութիւնները կ'երթային վարժարաններէն ներս գոյութիւն ունեցող ազդականներուն, ուղղակիօրէն դպրոցի վարչութեան եւ ուսուցիչներուն: Կայ նաեւ էական գործոն մը, որ հաւանաբար ամէնէն կարեւոր ազդեցութիւնը ունի աշակերտին վրայ: Իր տունն է այդ ազդեցութեան գօտին:

Ծնողներ կան, որոնց համար հայերէնը տաղտուկ մըն է, որ աշակերտը պարտի ամբողջացնել չրջանաւարտ ըլլալու համար եւ յայտնի չէ, թէ իրենց դրդապատճառը ինչ է, երբ հայ վարժարան կը դրկեն իրենց զաւակները: Հայ վարժարանները յստակօրէն ըսած են, թէ հայ լեզուն ու ազգային պատմութեան գիտակցութիւնը անհրաժեշտաբար կը ջամբուին աշակերտութեան: Հակառակ այդ յստակ յայտարարութեան, ոմանց հոգը չէ, որ հայերէն կը սորվի՞ն թէ ոչ, եւ այդ անլուրջ մօտեցումը յայտնօրէն կ'արտայայտուի նաեւ տան մէջ աշակերտին ներկայութեան: Կրնանք երկարօրէն չաղակարտել հայ լեզուի անհրաժեշտութեան, անոր ուսուցման ձեւերուն եւայլնի մասին, սակայն հայ ծնողքն է ու հայ տունը, ուր հայերէնը պիտի ապրի ու մանաւանդ պիտի պարտադրուի: Կարելի չէ ակնկալել երեխայէ մը, որ մեր լեզուն գործածէ երբ իր աչքերուն առջեւ իր հայրն ու մայրը կ'ա՛մ չեն խօսիր եւ կամ կ'արհամարեն մեր լեզուն: Ուրեմն՝ այն մարդիկը, որոնք ատենը մէկ կարիքը կը զգան հայերէնի դասաւանդութեան

մասին պատգամներ տալու կամ թելադրություններ ընելու, հարկ է որ այդ պատգամները դրկեն տարբեր հասցեներով, հայ վարժարաններուն խնայելու համար իրենց բանսարկուի խուժանավարական լեզուագարությունը:

Դիպուկ պատկեր մը ծնողներու ունեցած դերին մասին թանձրացեալ ձեւով կը յատկացնէ ըսել ուզուածը: Զբօսանքի մը կը քալէի աշակերտներու մէջէն, երբ ականջիս հասաւ տաք խօսակցութեան մը արձագանգը: Աշակերտ մը, մօտ 13-14 տարեկան, լարումէն կարմրած դէմքով եւ ամբողջութեամբ կիզակէտուած խօսակցութեան վրայ, շրջապատէն բոլորովին կտրուած, գրեթէ տառացիօրէն եւ առանց ընդմիջելու, առանց անգլերէն բառ մ'իսկ գործածելու, շատ մաքուր, սահուն, յստակ ... Թրքերէնով կը վիճէր հաւանաբար իր մօր կամ իրեն մօտիկ անձի մը հետ: Պոլսահայ ընտանիքէ կու գար: Փաստօրէն, այդ թրքերէնը սորված էր տան մէջ: Արդ, հայերէնի ուսուցումը զգալիօրէն կը փոխուի դէպի լաւ, եթէ մեր ծնողները զայն գործածելու բժախնդրութիւնը ունենան: Մեր ջանքերը ի դերեւ կ'ելլեն, եթէ չունենանք ծնողներու անվերապահ ու բոլորամասէր զօրակցութիւնն ու աջակցութիւնը:

Պատասխանատուութիւն մըն է, որ դպրոց եւ տուն միասնաբար պէտք է վերցնեն, եթէ կ'ուզենք յաջողիլ եւ, նաեւ, եթէ մեր հրապարակային յայտարարութիւններուն ու պահանջներուն մէջ անկեղծ ենք:

5.- Յաճախ կը լսենք, թէ դասագիրքերը գրաւիչ կամ հրապուրիչ չեն աշակերտին համար: Այս դիտողութիւնը կարելի է վերապահութեամբ ընդունիլ, բայց արդարացուցիչ պատճառ չէ գոյութիւն ունեցող անբաւարարութեան համար: Էջադրումները, էջերու գեղարուեստական ներկայացումը կրնան ակնկալուած գեղեցկութիւնը չունենալ, բայց այդ չէ խնդրոյ առարկան: Ատոնք կարելի է սրբագրել եւ կամ տարբեր դասագրքեր գործածել: Օրինակ մը: Ութսունական թուականներուն էր, երբ ձեռքս անցաւ Հ.Բ.Ը.Մ.ի պաշտօնաթերթի՝ «Յուշարար»ին մէկ թիւը, որ կը տեղեկագրէր Բարեգործականի Հովանաւորութեան ներքեւ գտնուող վարժարաններու վիճակը: Ուշադրութիւնս գրաւողը «Դարուհի Յակոբեան» վարժարանի մասին գրուած մէկ պարբերութիւնն էր, ուր կ'ըսուէր, թէ այդ վարժարանի շարք մը դասարաններու աշակերտուհիները չէին հասկնար կամ դժուարութիւն կ'ունենային հասկնալու իրենց հայոց պատմութեան դասագրքին լեզուն: Դասագիրքը պատրաստուած էր ողբացեալ Սիմոն Սիմոնեանի ու Օննիկ Սարգիսեանի կողմէ: Մենք եւս նոյն գիրքը կը գործածէինք 1954-1955 տարեշրջանին եւ մեր ուսուցիչը այդ տարի Օննիկ Սարգիսեանն էր: Հայագէտներ չէինք այդ օրերուն կամ ասկէ ետք, բայց չեմ իյնը, թէ մեզմէ ոեւէ մէկը կը զանգատէր լեզուն չհասկնալէն: Այդ դասագիրքը ո՛չ գունաւոր էր եւ ո՛չ ալ գեղատիպ սուղ թուղթի վրայ տպուած, ինչպիսին են ներկայ դասագրքերը, բայց հայոց պատմութիւն սորվեցանք այդ գրքէն, ինչպէս նաեւ հայերէն ընթերցանութեան վարժութիւնը սաղմնաւորուեցաւ այդ օրերուն: Փաստօրէն հայերէնի զահավէժ էջըը ամերիկահայ վարժարաններու մենաշնորհը չէ:

**Հայերէնը եւ Հայոց Պատմութիւնը  
Անկախ Պետականութեան եւ Սփիւռքի  
Կենսունակ Գոյակցութեան Առանցք**

Այնքան ատեն, որ Հայաստանը անկախ ու ազատ չէր, արտերկրի Հայ վարժարանները կը Հանդիսանային ազգային ինքնութիւն ջամբող գլխաւոր կեդրոնները: Հայ վարժարանն էր Հայ նոր մշակոյթը պահողն ու կենսաւորողը: Այդ էական դերը տակաւին կը մնայ եւ յուսանք աւելի եւս կ'արմատաւորուի, քայքայ անկախ պետականութեան մը գոյատուրը արտերկրի Հայ վարժարանները կը դնէ բոլորովին չնախատեսուած ու նոր կարելիութեան առջեւ, նայած թէ Հայրենի պետութիւնը որքանով պիտի փորձէ, ջանայ ստանձնել նախաձեռնութիւնը լեզուական, ազգային ինքնութեան, մշակոյթի ու պատմութեան Համարկումին Սփիւռքի տարածքին: Հարցը կը վերաբերի ազգային կրթութեան Համարկուած ծրագրի մը յառաջացման, Հիմնուած մեսրոպեան ուղղագրութեան վրայ: Արդիւնքը՝ նման մօտեցումի մը, ժամանակի ընթացքին, Հաւանաբար ըլլայ միակտուր ու միացեալ Հայերէն մը, որ գործածական ըլլայ բոլորին Համար:

Ուղղագրութեան մասին եղած ակնարկը ուշադրութիւն գրաւելու կամ տարաբարծութիւնն ստեղծելու Համար չէ: Տեղեակ եմ այն դժկամակութենէն, որ կը տրիէ երկրին մէջ նման փոփոխութեան մը դէմ: Լսած եմ նաեւ կրթական նախկին նախարարին վերագրուած դիպուկ սրամտութիւնը, թէ «... ուղղագրութիւնը փոխելու պարագայում միանգամից կ'ունենանք անգրագէտ նախագահ եւ ժողովուրդ»:

Կայ անշուշտ տնտեսական գործօնը, թէ ահազին ծախսի կը կարօտի փոփոխումը: «Անգրագէտ» ըլլալու առարկութեան պատասխանը այն է, թէ Մանուկ Աբեղեանը, Մանանդեանը, Աճառեանը, Մալխասեանը եւ ուրիշներ մէկ օրէն միւսը «անգրագէտ»ներու չվերածուեցան քսանական թուականներուն եւ վստահ ենք, նաեւ, թէ այժմու մեր նախարարներն ու նախագահը չեն վերածուիր անգրագէտներու: Տնտեսական դժուարութիւններու պարագային Հոն իրապէս նկատի առնուելիք Հարց կայ, մանաւանդ ներկայ պայմաններուն մէջ: Այդ ալ կարելի է յաղթահարել՝ ուղղագրութեան վերահաստատումը կարելի է սկսիլ մանկապարտէզէն, երկրի բոլոր վարժարաններու մէջ եւ տարուէ տարի անցնիլ յաջորդ դասարաններուն եւ տասը-տասնըբերկու տարուան ժամանակաշրջանը բաւականաչափ երկար է, որպէսզի փոխանցումը եւ անոր Հետ կապուած ծախսերը ըլլան անգզալի: Ատկէ անկախ, կարելի է ակնկալել աւանդական մեր կուսակցութիւններէ՝ Հ.Յ.Դ.Էն, Հ.Ռ.Ա.Կ.Էն եւ Ս.Դ.Հ.Կ.Էն, որ իրենց պաշտօնաթերթերու մէջ գործածեն մեսրոպեան ուղղագրութիւնը, որովհետեւ ոչ ոք պիտի արգիլէ անոնց նման քայլ մը եւ պէտք ալ չունին մտահոգուելու ընթերցողներու թիւի նուազումէն, եթէ թերթերը դարձնեն Հետաքրքրական, ներկայանալի եւ տեղեկատուութեամբ ճոխ ու այլազան: Թէեւ ամէն մարդ մէկ օրէն միւսը պիտի չկարենայ տիրել նոր ուղղագրութեան, այդ Հրատարակութիւնները սակայն կ'ունենան բարեբար ազդեցութիւն մը զանգուածներո, ինչպէս նաեւ ...Նախագահին ու Նախարարին վրայ եւ ոչ ոք զիրենք պիտի ամբաստանէ ... անփառունակ անգլիտութեամբ:



Ուղղագրութեան փոփոխումի այս առաջարկը ինքնանպատակ չէ եւ նախադրեալն է յաջորդ առաջարկին: Հետեւեալն է մտահոգութիւնը: Հայերէնի, հայոց գրականութեան եւ պատմութեան ուսուցումը ձգտած է անհատներու եւ կամ վարժարաններու խնամակալ մարմիններու հայեցողութեան: Դասաւանդուած նիւթերը կը կրեն կողմնակցական շեշտաւորում եւ արդիւնքը կ'ըլլայ պատմական նոյն դէպքը կամ երբեմն նոյն գրողը ներկայացնել տարբեր երանգաւորումներով՝ նայած դասաւանդողներու գաղափարական հակումներուն: Այսօրեան ժամանակահատուածը առիթը կ'ընծայէ այս անյետաձգելի սրբագրումը կատարելու: Ունինք Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիան՝ իր համապատասխան բաժանմունքներով, գրականութեան, լեզուի եւ պատմութեան, որոնք կրնան ծրագրել գործակցութեամբ կամ ներդրումով արտերկրի համապատասխան մասնագէտներուն, եւ մշակել ու պատրաստել մանրակրկիտ կրթական ազգային ծրագիրը թէ՛ լեզուի, թէ՛ գրականութեան եւ թէ՛ պատմութեան՝ առաջին կարգէն մինչեւ աւարտական դասարաններու համար: Լեզուի պարագային արտերկրի համար նկատի ունինք արեւմտահայերէնը, իսկ գրականութեան պարագային նկատի պէտք է ունենալ մեր դասականներէն՝ Մեսրոպ Մաշտոցէն սկսեալ մինչեւ արդի ժամանակները եւ այնպէս մը ընել, որ արեւմտահայ ու արեւելահայ գրողները հաւասար թիւով եւ հաւասար կերպով ներկայացուին: Գալով պատմութեան, հիմնականին մէջ երկուութիւնները կը սկսին 1890ական թուականներէն աստիճանաբար ղեկավարուել չուրջ, եւ որովհետեւ ներկայիս պատմական արխիւները մատչելի են, կարելի է բաւականին աւարկայական պատմութիւն մը գրել եւ տալ գալիք սերունդներուն: Այսպիսի գործընթաց մը բաւականաչափ կը նպաստէ պատրաստութեանը սերունդներու, որոնք տեղեակ ըլլան անադարտ պատմութեան, ինչպէս նաեւ հաւասարակշռուած ու համապարփակ հայ գրականութեան:

Թելագրութիւնը աննպատակ ժամավաճառութիւն չէ, անկախ անկէ, որ այս ծրագիրը կը պատրաստէ ժողովուրդ մը, որուն համար լեզուն, գրականութիւնը եւ պատմութիւնը տարբերակներ չեն նոյն նիւթերուն. կը պատրաստէ սերունդներ, որոնք երկփեղկուած չեն ըլլար մեր մշակոյթի ուսուցման պատճառով: Հիմնական արդիւնքը հաւանաբար ըլլայ հետեւեալը. որեւէ ժամանակէ աւելի մեր օրերուն - եւ աւելիով յառաջիկայ տարիներուն - հաղորդակցութիւնները հսկայական արագութեամբ տեղի կ'ունենան. արտերկիր-Հայաստան երթեւեկը վերածուած է քանի մը ժամերու հարցի եւ յաճախակի, չփումները Սփիւղի անհատներու եւ հայրենաբնակներու միջեւ որեւէ ժամանակէ աւելի սերտ են, մօտիկ ու բազմաթիւ եւ անկարելի չէ, որ ի վերջոյ հայերէնը ինք բարեփոխուի եւ ունենանք մէկ ու միակ հայերէն մը: Հարցը համանագիրներով լեզու ստեղծելու մասին չէ: Արեւմտահայերէնն ու արեւելահայերէնը հայրապետական կոնդակներով առաջ չեկան, իսկ հիմա անկարելի է որ մեր լեզուները այլափոխման կամ բարեփոխման չենթարկուին: Հոս է, որ դասական ուղղագրութեան վերահաստատումը անհրաժեշտ կը դառնայ՝ վերջնականօրէն չաղկապելու համար մեր ժողովուրդին տարասփուռ ու հայրենաբնակ հատուածները:

Արդա՞ր է այսպիսի անկալութիւններ ունենալ պետութենէ մը, որ տնտեսապէս հազիւ ինքզինք կրնայ հոգալ: Արդար ըլլալը արդար է եւ ոչ

ալ է: Այս ակնկալությունը գործնականորեն իրագործելի գործընթաց մըն է՝ իր գործնական եւ դրական արդիւնքներով: Արդար եւ իրագործելի՝ եթէ պետութիւնը մտահոգուած է Սփիւռքի հայութիւնը պահելով ու Սփիւռքի ղեկավարութիւնը պատրաստ է ինքզինք ղիմագրաւելու եւ ճշդելու արտերկրի հիմնահարցերը՝ իրենց կարեւորութեան շարքով: Պետութեան համար, այս պարագային, երկքաղաքացիութեան հարց չկայ. կայ ժողովուրդի պահպանման հիմնահարցը, առանց որուն անորոշ է, թէ Պետութիւնը որո՞ւ պիտի սպասարկէ:

### Եվրափակող համադրում

Վերի դիտարկումները ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ հայերէնը ուսուցանողներուն: Ուսուցիչներուն:

Անցեալի մեր ուսուցիչները մտաւորական մեծություններ էին եւ, քիչեր բացառելով, իրենց նպաստը ունին սփիւռքահայ մշակոյթի կամ արեւմտահայ գրականութեան զարգացման մէջ՝ իրենց ստեղծագործական երկերով: Իւրաքանչիւրը անոնցմէ կը բերէր ոչ միայն համայնագիտական գիտելիքներ հայոց լեզուի ու մշակոյթի կամ գեղագիտութեան վերաբերեալ, այլեւ՝ իւրայատուկ ոճ ուսուցանելու եւ նիւթը հաղորդական ընելու եւ իրելու վկայ խօսելու, կենդանացնելու առարկաները: Մշակոյթի ու գրականութեան վարպետ արհեստավորներն էին ու իրենց վարպետութիւնը վարակող հաղորդականութեամբ մը կը խօսեցնէին մեռած անմահները: Այդ մթնոլորտն էր ու այդ անհատականութիւնները, որոնք Սփիւռքին տուին մտաւորական սերունդներ:

Ամերիկահայ վարժարանները եթէ հատ ու կենտ գործիչներ տուին, մեր գրականութեան իրենց նպաստը տակաւին արդիւնաւէտ չէ: Հոս է, որ ներկայ մեր անկախ Պետութիւնը նաեւ կարեւոր դեր ունի կատարելիք եւ հոս է, որ անհրաժեշտ կը դառնայ մեսրոպեան ուղղագրութիւնը: Հայաստանէն պիտի գան, պէ՛տք է գան, հայոց լեզուի ու գրականութեան ուսուցիչները, լեցնելու տակաւ զգացուող պակասը Սփիւռքի մէջ: Այնքան ատեն, որ ուղղագրութեան հարցը չէ լուծուած, հայրենի ուսուցիչներ հագիւ թէ նկատի առնուին հայերէն դաստանդելու համար: Իսկ հայրենիքէն եկող ուսուցիչներուն ներկայութիւնը էական է, մանաւանդ եթէ կ'ուզենք զգալիորէն փոխել հայերէնի մակարդակը ... չուկայական իրենք գիրենք չգիրենք... անփոխարինելի անհպելիներու հետ: Բաղդատականին արդար կամ անարդար ըլլալու հարց չկայ եւ ոչ ալ ոեւէ մէկը վիրավորելու փորձ. այլ 'իրականութեան մը հաստատումը միայն: Փոխելով Շահնուրի Սուրէնին յայտնի բանաձեւումը, թէ «ունեցանք սքանչելի յեղափոխականներ, բայց ոչ յեղափոխութիւն», կը ստացուի հետեւեալը, թէ հոս՝ Ամերիկայի մէջ ունեցանք սքանչելի ուսուցիչներ, բայց ոչ հայերէն լեզու եւ այդ նախադասութիւնը կ'ամփոփէ ըսել ուզուածը:

Եզրափակելու համար՝ հայ դպրոցը յաջողեցա՞ւ իր առաքելութեան մէջ անցեալ 35ամեակին:

Պատասխանը՝ եթէ պիտի հիմնուի հայերէն լեզուի տիրապետումին վրայ, ապա՝ անորոշ է: Գործածական լեզու մը կայ, բայց հայերէնին

ամերիկահայ բարբառային տարբերակն է լաւագոյն պարագային: Եթէ պիտի ուզենք ազգային ոգիի առկայութիւն մը փնտռել, ապա՝ այդ նպատակին մէջ հայ վարժարանները յաջողած են եւ տակաւին շատ աւելին կարելի է իրագործել այդ ուղղութեամբ: Եթէ պիտի փնտռենք հայ վարժարաններէ ելած ազգային գործիչներ, անոնք կան, թէեւ թուով քիչ, բայց վստահօրէն այդ թիւը կ'աճի:

Քանի մը ամիս առաջ կը գրուցէի մեր վարժարանի հին շրջանաւարտներէն մէկուն հետ: Եղած առաջակի մը՝ հարցումով պատասխանեց.

- Պարոն Տնօրէն, կրնա՞ք ինծի գաղափար մը տալ, թէ տասը տարի ետք վարժարանը ինչ վիճակի մէջ պիտի ըլլայ: Մինչեւ այդ ժամկէտը պիտի տոկա՞յ տակաւին իբրեւ ազգային վարժարան:

Առաջին էական հարցումն էր, որ կը տրուէր ինծի այդ պահուն: Անակնկալ էր, բայց պատասխանը անակնկալ մը չէր եւ ահա հոս իբրեւ վերջաբան.

- Վստահաբար պիտի գոյատեւէ, որովհետեւ շատ գործ կայ ընելիք եւ մանաւանդ չեմ տեսած տակաւին անհատ մը, որ յուսահատած ըլլայ իր ազգային լինելութեան կոիւր մղելէն: Մինչեւ տասը տարի վստահաբար հայ պիտի մնանք եւ նոյնքան վստահաբար մեր վարժարանը պիտի մնայ ազգային ինքնութեան պատնէշին վրայ՝ միշտ հայերէնով հաստատելով իր գոյութեան իմաստը:

Մարգպետ Մարկոսեան  
Տնօրէն Ազգային «Ֆերահեան»  
Վարժարանի

---

\*Ներկայ յօդուածը վերամշակուած տարբերակն է Մայիս 27-29ի Ամերիկահայ Ամենօրեայ Վարժարաններու Համագումարին ներկայացուած ելոյթին: Համագումարը կազմակերպած էր Արեւմտեան Ամերիկայի Առաջնորդարանի Ազգային Վարժարաններու Ննամակալ Մարմինը:

## THE ARMENIAN CHURCH LITURGY AND A PROPOSED PEW BOOK

Dear Fr. Daniel:

Thank you for your memo of last October. After we came back from New Zealand, there was hardly any time for the proper arrangements for a trip to New York. This means that the cost of my presence at the Pew Book project meeting (requiring two nights at the hotel) will be prohibitive — over a thousand dollars. I am sure any contribution I might make to the deliberations will not be worth that amount, in view particularly of the fact that the members of the committee are much better qualified for the task at hand. I decided therefore not to come to this meeting. I do nevertheless have certain comments:

1. The proposed English text is not exactly a translation. It is an adaptation of some sort, although just what it is that our krapar text is being adapted to, is not clear to me. The idea seems to be to make the Badarak “user friendly,” which is OK, but such endeavors have limits. It is thus a mistake to think that the English of the translation of the Badarak must, or even can, be *ordinary* English, the English that people speak in the street or around a dinner table, and that therefore polysyllabic words must be avoided. According to this mistaken view, even if a given Armenian word means transgression, for example, we must translate it as “sin,” because “sin” is a familiar word while “transgression” is not. A corollary of this misconception is that we must reduce the language of the Badarak to the linguistic competence of ordinary folk, say, high school graduates, rather than get the people to understand the more or less unordinary language of the Badarak.

Now it may be that in the initial stages of the Eucharist everyday language was used. But the terms of that once ordinary language have, in the course of time, acquired meanings (or nuances of meanings) that cannot be disregarded just for the sake of simplicity. We now therefore stand under the necessity of using a somewhat more elaborate, more precise, less ordinary terminology. And the fact is that in an increasingly science-driven world *all* religious language is headed toward unfamiliarity. When was the last time you heard the word “sin” in the course of an ordinary conversation?

It is at any rate a mistake to believe that simplicity of language is the same as simplicity of meaning, and that familiarity with a word implies the understanding of that word. Thus everyone is familiar with the word “sin,” but what percentage of the population knows precisely what “sin” truly means? Nor is language enough by itself to make the Eucharist more “attractive.” Education is always necessary, as indicated by the “glossary” that you have appended to the material you sent. If some of the words the church has to work with are foreign, unfamiliar or polysyllabic, the job is to see to it that people come to understand them.

The “translation” in question, based on the false premises mentioned above, has innumerable imperfections, including some serious departures from the meaning of the krapar text. A very simple example is the translation of *khaghaghouthyouan amenetsoun* as “peace be with you.” The difference in meaning between the two phrases is important, and there are serious reasons why the Greek we follow should not be replaced by the Latin way of thinking. This is not

the place to go into these reasons. The bare fact is that had the early celebrants of the Badarak *meant* "peace be with you" they would have *said* "peace be with you." There must be a reason why they said "peace unto all," and our responsibility is not to change the text, but to find and teach that reason. Besides, "peace unto all" is no more difficult, no more complex than "peace be with you." There is even here the moral obligation not to deceive. If the text is presented as a translation, any one congregant has the right to hear in English what the priest or deacon or the congregation is saying in Armenian.

Another simple example of falsification is the translation of *i dzadzoug*, which evidently does not mean "inaudibly." It means what it means, namely "in secret," or perhaps "privately." I suspect the translation of "*i dzadzoug*" as "inaudibly" hides a certain uneasiness or reservation about the celebrant priest praying in secret. But if that is the case, it is up to the College of Bishops to get together and do something about it. The translation of the Badarak is not and should not be an occasion of structural reform or textual modification. [Speaking of textual modification, I inwardly chuckle whenever I see and hear the celebrant priest turn to a congregation composed 51% of women, and say, "... *yev arachi tzer hark yev yeghparrk ...* ." when a correction of sorts would simply be to cut out the words *hark yev yeghparrk*.]

The point is that the submitted draft of the translation does not quite respect the sacredness of the krapar text and takes unwarranted liberties. This is why I applaud the Primate's decision to use the Abp. Nersoyan translation, with only stylistic modifications. Nearly all that need be done, as said before, is change the thees and the thous, the hasts and the wasts. Once in a while more substantial changes may be advisable, as when Abp Tiran translates the *hanabazori* of the Lord's Prayer as "perpetual." This is no doubt accurate, but is jarring enough to have to give way to the generally accepted "daily."

The translation of the Badarak is not a matter of mere scholarly competence. It is also a thing of episcopal authority and authorization. Abp. Tiran's translation of it in his capacity both as a scholar and as a bishop is an additional reason, I should think, why it should serve as a standard, and I am glad Abp. Khajag is likewise determined to keep close to our text and thus prevent any tempering with its theological undertones.

2. I am personally of the opinion that explanatory notes should not appear alongside the text of the Badarak. My reason for thinking this is as follows:

There is a difference between participating in the Divine Liturgy, and being informed about it. As a participant, a congregant is "in" the Liturgy; as one who is being informed about it, he or she is "outside," observing it. These two states of mind may clash. Information about the liturgy may or may not reinforce the congregant's religious commitment. It is at any rate distracting. A piece of information to the effect, for example, that a certain vestment is borrowed from, or is at any rate traceable to, ancient Jewish ceremonial attire may distract from its inherent symbolic significance. An information to the effect that a certain segment of the Liturgy is a later addition may throw doubt on its "authenticity." And so on. It is therefore advisable that all information about the Liturgy be given in a longer introduction, or even in a separate pamphlet to be made largely and freely available.

3. Your Introduction is of course a fine essay. It may need a little editing as all writing does. I do have some suggestions, but they are not indispensable, and I will be glad to present them to you if you wish. There is for example the use of the adverb "somehow" in the 'explanation' of how it is that the bread and wine of the Eucharist turn into the Body and Blood of Christ. This seems

unadvisable, inasmuch as 'somehow' has a pejorative connotation in some contexts, as in "he somehow got through." It is probably better to state clearly and boldly the belief of the church without (hurried) attempts at explanations that are not real explanations. The answer to the question, But how is that possible? requires complex metaphysical premises, while remarks like "it is a mystery," or "it is beyond our comprehension" have the effect in our times of "shut up and believe!" which is counterproductive. [Incidentally, if you or Professor Terian know of any scholarly, reasoned essay on the Armenian (monophysite) position on transubstantiation or real presence, please let me know.]

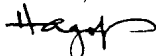
4. The word "please" in the instructions on posture (sit, stand, kneel) is probably out of place. I am also under the impression that being seated during any one segment of the Liturgy is never quite as imperative as standing up during other segments. One may, in other words, choose to stand up during the entire Liturgy, and kneel on occasion. Many people do this in churches where there are no pews (which are a Western, modern, in some ways unwelcome innovation.) One way of avoiding regimentation in the matter of sitting down or standing up would be to explain in the Introduction the reasons why we are supposed to sit down when we sit down, to stand up when we stand up, and kneel down when we do; specify the situations when one or the other of these postures is obligatory (except when one is physically incapacitated;) assign a small symbol to each position; and show those symbols in the margins of the pew book. [As I speak of regimentation I remember the old Armenian church of Worcester. I used to go there every Sunday from New Haven in order to preach the sermon in English. There were two switches on the altar, by the chalice. When the celebrant priest switched on the red light (clearly visible on the front wall to the right of the arch,) everyone stood up; he switched on the green light, everyone sat down. Once I jokingly suggested an amber light for standing up and a red light for kneeling, and to my horror some members of the parish council thought it was a good idea!]

5. I hope the illustrations, as shown, are very, very preliminary drafts. In their finished form the illustrations could be simple line drawings, enabling the congregant to make connections between the picture and what is going on around him or her. These drawings should exhibit seriousness and reverence. The drafts of the pictures as they now stand, seem, to me, to have been made for some sort of a comic book.

6. A final question that occurs to me now is this: Will the projected book, as we now have it, serve the purpose we have in mind? May it be too elaborate? What will the congregant be doing at any one time? Read the transliteration? The translation? The private prayers of the celebrant? The instructions of the deacon? What the choir is singing? How easily will a typical, unsophisticated congregant be able to follow what is being said and done, even if an indicator on the wall tells him what page the congregation is at? Is the projected book too loaded for the average American Armenian to be of practical use, to be a "pew book?"

Having read the above, maybe you are glad I am not coming to the meeting, after all!

Peace,



Hagop

CC: H.E. Archbishop Khajag  
Fr Krikor Maksoudian  
Fr Vahan Hovhannessian  
Ms Elise Antreassian-Bayizian  
(I do not have G Kassiss' address.  
You may want to send him a copy.)

149 South Pelham Dr  
Kettering, OH 45429  
Nersoyan@checkov.hm.udayton.edu  
March 6, 1999

Dear Father Daniel,

This letter has to do with the pew book, but because it is rather theoretical in nature, I will address it to you personally rather than to the committee, with copies only to Archbishop Khajag (I assume the book will be published by his order,) and to Fr. Krikor. My problem (if that's what it is) is with the publication in the pew book of the portions of the Divine Liturgy that are said or done "in secret." You translate *i dzadzoug* as "inaudibly." It seems to me that that is an interpretation, rather than a translation.

In my view the interpretation of *i dzadzoug* as "inaudibly" indicates a significant deviation from the canon (*orenk*) of the ministration of the church. I am myself not entirely certain that I am unhappy with that deviation, but there it is. It seems to me that the unmistakable implication of some prayers having to be said *i dzadzoug* is this: The framers of the Divine Liturgy of the Church of Armenia do not intend that the congregation pray with the celebrant priest, during the celebration, the prayers that he says "in secret." The inclusion of these prayers in the pew book fails to abide by that stipulation. This is the theoretical side of the problem, which also has a practical side: What is the worshiper to do with such prayers while participating in the Liturgy? Is he (or she) to pray *them* and ignore the choir? Does he, for example, sing the Our Father—or does he turn his attention to the *celebrant's* (concurrent) prayer? And what about the obligation of being attentive to the deacon's biddings? As I had mentioned in my previous letter, it looks like the pew book is creating for the worshiper a two-ring mental circus, and the distraction is surely not less severe when we paint one ring blue, the other black. Is it advisable to turn a pew book into a *textbook* on the Divine Liturgy?

Let me repeat before I go on, that the deviation I mention above may not necessarily be in the wrong direction. But it is good to be fully aware of what it is that we are doing. More often than not, as in this case, tradition is changed unwittingly and it changes in invisibly small increments. This is an obscure thing to say and it needs fleshing out, but let me first make two important remarks:

1. Abp Tiran's book is not a pew book. I do not know whether he would authorize its use as such. It is a visually helpful book for the study of the Divine Liturgy. Let me add that Tiran Srpazan was fully aware, as anyone who knew him might expect, that *i dzadzoug* can sometimes be rendered as "inaudibly." He so translates it when the occasion demands—which means that when he translated it as "in secret" in the case of the prayers in question, he considered "inaudibly" and deliberately rejected it.

2. The classic Armenian "pew book" may be said to be the *Khorhourt Sourp Badaraki* printed in our *Zhamagirk* as its last item. Perhaps it is not altogether an accident that there is no reference there to anything said or done "in secret."

Back to the problem of "inaudibly," and to some of its deeper implications. Needless to say, "in secret" and "inaudibly" cannot be used interchangeably. Of the two, "in secret" is the more comprehensive concept. Thus it makes sense to say, "she is saying it in secret, which is why she is saying it inaudibly," but it makes no sense to say, "she is saying it inaudibly, which is why she is saying it in secret." "In secret" includes "inaudibly," but not vice versa. So why do we incline nevertheless to translate *i dzadzoug* as "inaudibly" when it means "in secret?" Because, I think, we tend to assume that a thing *done* in secret is *itself* necessarily a secret. The thinking then is this: There is nothing really secret about the portions of the Liturgy that the celebrant is instructed to say or do in secret. So why not print and describe them in a pew book for the information and edification of the congregant? But it is a mistake to think that all things done in secret are themselves secrets. Since I want to make this letter as

brief as possible, let me, rather than engage in theoretical elaborations, give a simple example. Consider a married couple. There is nothing secret about what they do in the privacy of their bedroom, but they are required to do it in secret all the same, and there are good reasons to support that requirement. Now this may not be a suitable example under the circumstances, but it forcefully serves our purpose. The point is that, by parity of logic, although there is nothing secret about the prayers of the celebrant, they must be said in secret nevertheless. It follows that a pew book must not advertise them to the congregation *during* the service. They are prayed not just inaudibly, but in secret, which is required I think by the logic of the rite.

That is what the informed, saintly framers of our Divine Liturgy are telling us to do. Not to do as they say may well be described as an act of disobedience. Maybe the best that could legitimately be done is print, in blue, a brief (a sentence or two) paraphrase or description of each in-secret portion, at the place of the Divine Liturgy where it occurs.

The question that must now be answered is this: Why are these prayers said in secret? Without an answer to *this* question, the comments made earlier remain hanging in midair.

There are no doubt historical circumstances that "explain" the phenomenon of prayers in secret. When did they begin? Were they said overtly in apostolic times, and *then* in secret? Are there extra religious influences at work here? Does the practice have anything to do, albeit remotely, with the Hebrew Holy of Holies or the Greek iconostasis? I personally do not know the answers to these questions, and have no way of finding out. But at least two comments can safely I think be made, whatever the historical circumstances.

1. We do not have to know the reasons why some instructions are issued by the church in order to be under obligation to follow them, although informed awareness is helpful and good. It also allows healthy criticism and progress.

2. The Armenian (like the Greek or Roman) celebrant priest is obviously not just another participant in the Banquet that is the Eucharist, which is why he is not there in his street clothes or academic gown. He represents Jesus the Christ in a very special way. Some of the confidences the celebrant priest does or ought to share, as it were, with God, cannot even be spoken by an ordinary congregant (e.g. "...enable me, who have been endowed with the grace of this priesthood.") Perhaps a more felicitous translation of *dzadzoug* is "mystically," which would, if I am not mistaken, be a reversion back to the original source of the phrase, leading to the conclusion that in his "mystical" prayers the celebrant priest is continuously seeking to bring himself ever closer to the very heart of his holy vocation.

Perhaps secrecy, meaning "in-secretness," *is* of the essence of prayer. Consider Gethsemane. "And he took with him Peter and the two sons of Zebedee and began to be sorrowful and sore troubled. Then saith he unto them, My soul is exceeding sorrowful, even unto death: abide ye here, and watch with me. And he went forward a little, and fell on his face, and prayed."

Jesus' going forward a little is a telling detail. I am under the impression that the celebrant priest's saying his prayers in secret is the equivalent of those one or two steps that our Lord took before he began to pray. He took those steps by way of being away even from Peter and the sons of Zebedee. He prayed in secret. It is interesting to note from our perspective that although *he* prayed *in secret*, we *know* what he prayed.

A general conclusion suggests itself. If we print in the pew book the "in secret" portions of the Badarak in toto, we may be disregarding a theologico/liturgical requirement. Such a disregard could arguably be described as the unintended beginning of a new trend. It could be signaling an unexpressed desire, the desire to open the Badarak up to the worshiping congregation, and make of it a "Supper," true to the Original, *around*, not *behind* "the Table." It is as if we were beginning to require the celebrant priest that he tell and show the congregation what he is doing and saying, turning to the congregation not his back, but his face. We seem to wish that he be not the star performer in a spectacle, but the presiding



co-participant at a love feast. And what is wrong with that? Perhaps nothing. This trend may even be positively good. Yet I must point out one more thing, namely the sheer dramatic effect of some of the segments of the Badarak as we have it. For example, the celebrant's reading (remembering) *on his own* the story of the Last Supper, and only *then* inviting the faithful, in a loud voice, to "Take, eat ...." What is happening here? What is happening is that the congregant is not hearing the saving invitation *as part of a story*, as in a Western Mass. Taken out of its "story" context, the "Take, eat....," intoned all by itself, is heard as if being said by Jesus himself, coming out of the silent depths of reality, personally present, extending to the world the Invitation that will save it.

I have probably said more than enough about this matter.

The illustration of the cover of the book could be something more imaginative than just a cross—maybe a cross enwrapped in husks of wheat, i e bread (sustenance in the dimension of time) and bunches of grapes, i e wine (joy in the dimension of eternity.) An innovative cover illustration should suggest that the Cross is the means to the end of the Resurrection.

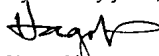
I hope the instructions to stand and/or sit will be given through symbols in the margins. Maybe kneeling during the Prayer of Inclination should be emphasized, inasmuch as the priest in his prayer actually refers to the "body language" of the people: "the form signified by their bodily posture..."

As to the more or less jingoistic custom of standing up during the diptychs when the celebrant priest mentions the name of the reigning catholicos, it began I think no earlier than Vazken I. He used to stand up when his own name was about to be mentioned, and sit down immediately thereafter. Innocent (sheepish?) congregations eventually followed the leader. In the diaspora the procedure came to be used to show fervent allegiance to Etchmiadzin against Antelias, and vice versa. I hope the new pew book will not make a point of inviting the congregation to stand at that juncture.

Finally, I hope something is done to put an end to the subhumanization of the women in the congregation when the priest turns to it and confesses the sins he has committed before only his "fathers and brethren."

Dear Father Daniel, I am sending this letter on to you after our telephone conversation, only as a continuation of our exchange of ideas. If the pew book is published with the in-secret and inaudible prayers in it, the earth will not crack open, nobody will be aware of the doctrinal underpinnings, and I myself will not lose my sleep. Regular churchgoers may be baffled by the complexity of the book the first few times, but they will eventually realize what's what and learn to use it without confusion. But the question persists: What about the good Fathers of our glorious Church? Would they be happy? I wish there were foolproof ways of knowing.

Very cordially yours,



Hagop Nersoyan

cc (for information):  
Archbishop Khajag  
Fr Krikor Maksoudian

149 South Pelham Drive  
Kettering, OH 45429  
Nersoyan@checkov.hm.udayton.edu  
April 28, 1999

Dear Fr Daniel,

Thank you for the last draft that you were kind enough to send to me for my information. I had written to you in my last letter about certain problems connected with the inclusion in the pew book of the in-secret (but not secret) prayers of the celebrant. Your disregard of that letter does not indicate, I hope, that my remarks were below the level of your more urgent or more serious concerns.

Be that as it may, the problem remains: your (or the committee's) inclusion in the pew book of the in-secret prayers of the celebrant seems to me to run counter to the traditional requirement that they be said in secret. This invites the question, What else should the framers of our *badarak* do to get through the thickness of our skulls, to get us to get the point that they do not intend that the congregation pray with the celebrant in certain instances? We, the spiritual dwarfs of this generation, must make an effort to understand their reasons for instructing us as they do, before "correcting" them by way of edifying our congregations as we see fit.

The committee's reasoning seems to be that there is nothing secret about any of the celebrant's prayers, so why not open them to the congregation, during the *badarak*, for the congregation's enlightenment? But as I said in my last letter, a prayer does not have to be a secret, in order to be said in secret. I do not have to tell you that there are serious reasons for the "in-secretness," as distinct from the secrecy, of a prayer. Hence the formal placement by an Armenian church on its church pews of a pew book, with the in-secret prayers printed in it in extenso, is anticanonical.

The issue is not one of scholarship. It is a matter of mental muddle: You cannot hand Armenouhi a text, ask her to read it now, and tell her simultaneously that Armen is also reading the same text now—in secret! If Armenouhi is reading the text "with" Armen, and they both know that they are reading it at the same time, then obviously Armen is not reading it in secret. That is why the publication in a *pew book* of the in-secret prayers of the celebrant amounts to a disregard of the intent of the framers of our *badarak*. It is a wilful disobedience and an infraction of the law. The fact that no one, or nearly no one of the people who attend the *badarak* will be aware of what is happening is no reason to hoodwink them into paths that our Forefathers did not want to tread. There surely are important reasons, as I say, why our Fathers instruct us as they do.

The translation of *i dzadzoug* as "inaudibly" (or as "mystically" but without obeying the instruction that the prayers in question be *said* mystically!) is not a matter of language. It is a matter of theology, including the theory of priesthood. I pointed out enough reasons in my last letter why we should be cautious about the inclusion of the in-secret prayers in the pew book. There is also the *esthetics* of the co-occurrence in our *badarak* of the in-secret prayers of the celebrant and the loud proclamations and songs of the congregation. The covert and overt parts of our Liturgy are indeed beautifully wedded, and anything that threatens to interfere with that exquisite correlation is equivalent to letting a bull gallivant in a china shop. More importantly perhaps, the publication of the in-secret prayers in the pew book *yanks*, or *threatens to yank*, our *badarak* off its neoplatonistic moorings and places it on an Aristotelian track, which is a pity. Those of us who know what I am talking about should realize that such a move is a major turn away from the spirit that defines the Oriental churches, including our own. Even the physical shape of our *badarak* within a properly designed Armenian church building shows our ancient metaphysical preferences. This point may need elaboration, but I will not turn this letter into an essay. We know what happens to letters when they are too long.

A pew book is not an *instruction* book. It is, or must be, designed to help the congregant *worship*, with body, mind and soul, in the course of the Divine Liturgy. Instruction *prepares for* worship. It is not worship. There is a time for instruction and a time for worship. If done simultaneously, these activities will interfere with each other to the detriment of both. We may, for example, ask ourselves, Just what is the usefulness of telling a worshipping man or woman, *during the worship*, just before the Creed, that "this confession of faith was agreed upon by all the churches at the first ecumenical council..." a piece of information which is, incidentally, slightly misleading and not altogether accurate. Come to think of it, I am not aware of any committee asking itself and answering the questions, Do we have a precise profile of the person the pew book is for? Just what is a pew book supposed to achieve? What is the best way of achieving it? Has anyone bothered to ask the people who *use* pew books whether they are satisfied with what they use, and why? This is the age of electronics. Why not use earphones and simultaneous translations, for example? Is *this* a crazy notion? Why?

I am under the impression that the pew book you have been working on has now taken on a life of its own. We are producing it because we have the scholars that can produce it. We are determined to make it the pew book to end all pew books, and we are producing in the process something that is cumbersome, confusing to the typical worshiper, and hence counterproductive. The Canadian diocese recently put out a pew book which, with a few modest adjustments would serve just fine.

There are a number of errors in the text you sent me, most, though perhaps not all, of which are easily detectable by a good proofreader (E.g. *Hayr* spelled with a *hee*, instead of a *ho*; 'was' instead of 'were' in the trisagion.) One error is rather sad: the compromise (if that is what it is) of placing in parentheses the words "fathers and brothers" in the celebrant's confession. What the parentheses are supposed to suggest is perhaps that the phrase "fathers and brothers" is in the original text, but let's not get hung up on it. But parentheses are usually for elucidation. When you say "you," then place "fathers and brothers" in parentheses immediately after it ["and before you (fathers and brothers)..."] you are adding insult to injury by seeming to insist that when the celebrant says "you" he means fathers and brothers and *not* mothers and sisters.

One may, I suppose, conjecture that "*hark yev yeghpar*" comes from times and places where the celebrant addressed among the congregation bishops or abbots, or priests or monks, and had *them* in mind as he was confessing. But that of course is no longer the case, if it ever was, and a proper adjustment is necessary. [We are all creatures of habit. I myself did not wake up to this problem of "fathers and brothers" until a year or two ago, and then I was saddened that no one, no man and no woman, had been bothered by it before.] Whatever its history, the practice strikes one as sexist and it should not be tolerated at the threshold of the 21<sup>st</sup> century. We must either simply delete "*hark yev yeghpar*," or expand it to "*hark yev mark, yeghpar yev kork*," which would be the nicer alternative. I don't have to tell you in this connection that for many parish priests the problem does not even arise. They often dispense with the confession altogether, as if that were something peripheral to the rite, a liturgical relic of no present-day value.

Let me repeat, if I may, what I said last time. Not all legal violation is bad. There would be no cultural and moral progress without the breach from time to time of well-established laws, or departure from tradition. The publication of the in-secret portions of the *badarak* in the pew book will not strike many people as a thing of revolutionary dimensions. In fact, it will hardly be noticed, if at all (which is why it may look like I am myself making a mountain out of a molehill.) But if we are proposing to violate a clearly imparted instruction of the framers of our *badarak*, if we are taking a tentative first step toward the westernization of our Divine Liturgy for a westernized Armenian-American community, then we must do it boldly, as the result of mature deliberation. Assuming Archbishop Khajag, in his capacity as the Bishop of the Diocese, has the right to order such a deviation from the norm, and is prepared to exercise that right, he must have pondered the issue, must have been properly advised and ready to face all possible objections. I assume you are an advisor to His Eminence, which is one reason why I am

writing to you.

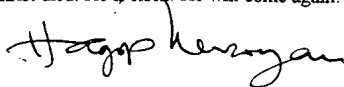
Nor does any of the above mean that our Liturgy, as now celebrated (even in Armenia,) needs no improvement. There is no doubt that it has got away from the people, and the need to have the congregants involved is urgent. But a complex pew book is probably not a good starting point. We should see to it at any rate that any measures taken do no damage to the specific character and authenticity of our Divine Liturgy.

Withal, the pew book as now almost completed (as I assume it is) is far from useless. We do need a book that updates Tiran Srpazan's translation, explanations and commentaries. But such a book would be for purposes of study, not worship. Khajag Srpazan may want to make it mandatory that all parishes organize groups for the in-depth study of the Badarak, and use for that purpose the book the committee has prepared. As mere pew books, we may have abridged editions, i.e. two separate volumes, one in spoken Armenian, the other in English with transliteration. The worshiper in church will use the one he or she is more comfortable with. The pew book may refer to the in-secret portions of the Badarak, without complete reproduction.

Finally, an answer to this letter need not be the most important item on your agenda. I suppose the committee has completed its work, and as a former member thereof I have nothing more to say or do about this matter. I may even have talked too much and out of turn, but I am under the (possibly naive or uninformed) impression that the things I have said are relevant. Deliberate disobedience to our Fathers, or departure from tradition is sometimes good, but to those who have the required awareness it is always a serious matter.

Be of good cheer.

Christ died. He is ~~risen~~ risen. He will come again!



Cc: Archbishop Khajag  
Rev Dr K. Maksoudian



## ST. NERSESS ARMENIAN SEMINARY

ՄԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆ

150 STRATTON ROAD NEW ROCHELLE, NY 10804 (914) 636-2003 FAX 636-3564

May 7, 1999

Dr. Hagop Nersoyan  
149 South Pelham Drive  
Kettering, OH 45429

Dear Dr. Nersoyan,

Just a moment ago I received your letter dated April 28, 1999. Only yesterday I finally got around to responding to your earlier letter of March 6, 1999. Most of what follows answers that earlier letter. Of course, now I am obliged (and delighted) to respond to the additional concerns you raise in the April letter.

But first and foremost I must apologize most sincerely for the delay in responding to the original letter. My dreadful delay in responding is no reflection on the importance of your letter. I am simply overburdened with responsibilities. Personal correspondence, tragically, tends to fall to the wayside. The fault is my own. As a new priest with brand new responsibilities, I have not yet learned how to pace myself. But that is not your problem. I only hope you will not be offended by my transgression, or worse, assume that I am disregarding or ignoring you. On the contrary, I sincerely relish our every meeting and exchange. Do forgive me for my negligence.

Before I present the reasons for my conviction that the new pew book include the "secret" prayers offered by the priest, let me tackle some of the issues you raise in your letter of April 28.

It may be helpful, first of all, to share with you briefly the circumstances surrounding my involvement in this project. I heard, about four years ago while studying in Rome, that the DRE had found a benefactor to produce a new pew book. I wrote a letter to Elise Antreassian literally begging her to let me get involved. As a result of my liturgical studies, I had a number of concrete suggestions to make regarding a new pew book. For various reasons, some of them frankly appalling, the project passed from department to department within the Diocese, and from editorial committee to editorial committee. When I returned to New York in 1997, having spent dozens of hours preparing an introduction, explanatory notes, a glossary of terms, and a new translation of the Eucharistic Prayer, I resigned myself to the fact that this project had crashed and burned.

In November, 1998, during a meeting with the Primate on an entirely different matter, I asked him, quite in passing, if there were any hope for the pew book. He informed me that for now Tiran Srpažan's book simply was going to be republished with a slightly retouched English translation, until such time that a more thorough revision could be produced, in line with the benefactor's wishes, and the needs of our faithful as gauged by the DRE (which no longer had any role in the project). I strenuously objected that to republish Tiran Srpažan's book now, and then, say, five years later to issue an entirely new book, was imprudent financially and pedagogically. Following a passionate discussion with the Primate and Diocesan administrators, I was essentially dared to assemble a competent committee to produce a more satisfactory book by March 1, 1999.

Because I feel so strongly that the pew books presently in use are totally unsatisfactory, I took up the challenge. The Primate instructed the committee not to engage in any kind of liturgical "reform," necessary as this may be. This explains why we have not changed the petitions for "pious Christian kings," or any number of other aspects of the Badarak which could/should be reconsidered. This is also why we did not take up the issue of the "fathers and brothers" in the priest's confession, except to add parentheses around the phrase (I believe the Primate established

such a principle in order not to open a Pandora's box of liturgical demons in need of examination and possibly reform).

I see your point that the parentheses around "fathers and brothers" could conceivably give the impression that this phrase elucidates the antecedent "you." Personally, I agree fully that the phrase can safely be dropped or amended to "fathers and brothers, mothers and sisters," though I think the former solution is a bit lighter on the tongue. This entire section of the *Badarak* was taken over by the Armenians *tout d'un coup* from the French Dominican Missal, without amending its manifestly monastic orientation. Nevertheless, in keeping with the Primate's instruction, I proposed the parentheses. I am by no means willing to fight for this attempt at a compromise solution. When the proofs come back from the graphic artist, the Primate will make a final decision on how to handle this. Rest assured that your suggestions will be taken into full consideration. You have some pull with me and others!

You also insist that a *pew book* must not be confused with an *instruction book*. Frankly, both one and the other (if indeed they are distinct entities) are novelties in the Armenian Church. Until modern times (and we may argue whether or not the Armenian Church as a whole has arrived in "modern times") no one except a cleric would have dreamed of following the written text of the *Badarak* during worship or outside of worship. Most others couldn't read anyway. So I am not certain that it is necessarily helpful to insist on a clear distinction between praying and reading, or praying and learning. Whether we like it or not (and personally I rather like it), in our literate society, if you place a text in front of the people in church they are going to read it, and they are going to think about it, and they are going to learn something. There are limits of course. I would not be happy if one of my parishioners were busy reading Thomas Aquinas, or even the Bible during the celebration of the *Badarak*.

We must also be realistic about our effectiveness today in this Diocese in educating our adults in the faith. Since my priestly ordination 21 months ago, I have been invited to address dozens of parish groups on the Divine Liturgy. I have a standard all-day workshop where I try to help our people better to understand the Divine Liturgy, its Biblical foundation, structure, history, and relevance in our lives. The workshop has been very well received, and I will continue to do whatever I can to help our sheep meet their Shepherd in the Eucharist. The reality is that under the best circumstances, I reach only the tiniest fraction of only the most devoted members of a given community when I lecture. God willing, our educational programs will blossom in time and reach ever more faithful. For now, however, I am convinced that one of the most effective ways to bring our people to a fuller appreciation of the Great Mystery is to put the full text at their disposal, along with an introduction and a few explanatory notes to serve as guideposts to the experience. Yes, someone out there may become lost cogitating over the note about the date of the Council of Nicea and the Armenian Church's participation in it, thus missing the essence of the worship experience. But I personally, inasmuch as I have been asked to contribute to this project, am willing to take that risk because I am sure that some other soul will suddenly realize, as she never has before, that when the deacon has finished reading the holy Gospel, he elevates it over his head, turns to God and confesses the basics of our faith. You know better than I do that our sheep <sup>are</sup> not only lost, they are bleeding. I hope that many people will purchase a copy of this book for themselves, and read the texts (and yes, the priest's prayers!) at home, and then on Sunday morning bring it to Church. I am a pragmatist. The only religious book many, many of our people will ever open — ցաւօք տրտի! — will be our *pew book*. We have an obligation to use this tool to its fullest potential to reach our people.

We may bicker over how much information should be included in these explanatory notes, or "annotations," as I call them. They have already been substantially reduced from what I had prepared long ago. Once again, I will not lose sleep if they are further reduced, or if some are eliminated altogether. But I believe the principle of including them is sound.

Now, then, let me move on to the issue of the "secret" prayers. The decision to include the celebrant's "secret" prayers was the Primate's with my enthusiastic endorsement. I read with the greatest care all of your thoughts about this. I do believe that much of what you write is belied by

fairly recent historical studies of the early liturgy. We know, for example, that the "framers" of the Divine Liturgy intended the Eucharistic Prayer to be recited (or chanted) aloud, in the plain hearing of the assembly. There can be no doubt that the Eucharist/Prayer was considered, from the very beginning, the prayer of the Church, i.e., the prayer of the assembled faithful, offered by the bishop (and later the presbyter) according to his proper ministry. If the celebrant offered the prayer aloud, the people obviously knew it. The reduction of the Eucharistic Prayer to a silent reflection of the celebrant is an innovation (albeit an ancient one) that arose as a result of purely non-theological, non-ecclesiastical factors. With the passing of time a theology emerged to justify a circumstance that originally had no theological significance. Liturgies east and west, including our own, are littered with developments that came about as a result of factors that had (and have) nothing to do with theology. Part of the task of comparative-historical liturgiology is to trace these developments in order to better understand the liturgy as it was originally intended, and how that meaning has changed (for better or worse) over the centuries.

There can be little doubt that originally the Eucharistic Prayer was offered in the full hearing of the people:

1. In antiquity reading meant speaking. The Ethiopian eunuch in the Acts of the Apostles, for example, was riding in his chariot reading the Prophet Isaiah when Philip "*heard him reading* Isaiah the prophet, and asked, 'Do you understand what you are reading?'" [Acts 8:38]. In this earliest period, the notion that the priest should read the prayers of the Eucharist silently would have been considered innovative indeed. Yet we find no word in the historical record to suggest any such novelty.
2. There are many ancient legends, including hagiographies, where saintly young boys begin to recite the Eucharistic Prayer, only to be zapped by the Holy Spirit at the height of their ecstasy. As with all literature of this genre, the historical significance is not in the narrative itself, but in its implications. How else would a young boy be able to recite the Eucharistic Prayer if not by having heard it on a regular basis during the celebration of the Eucharist?
3. In antiquity the celebrant was expected to offer the prayer of the Eucharist spontaneously. According to Justin the Martyr (c.165), the bishop "sends up prayers and thanksgivings to the best of his ability, and the people assent, saying the Amen; and the [elements over which] thanks have been given are distributed and everyone partakes..." [First Apology 67.1]. The author of the Apostolic Tradition (Hippolytus of Rome?) likewise states that the celebrant bishop may use his own words or a fixed form. Why did these authors bother to point out such a detail if what the celebrant was praying was not audible to the people? Moreover, how can the people give their "assent" if they have not heard what the bishop was praying?
4. In the sixth century, *Novella 137* (Chapter 6) of Emperor Justinian orders that the Eucharistic Prayer must be recited aloud. This demonstrates, of course, that by this time some priests had begun to pray inaudibly what was originally intended to be heard by all. Justinian points out that hearing the words of the prayers is spiritually edifying and necessary for the faithful.
5. As for us Armenians, we have the precious fragment of the Eucharistic Prayer of St. Basil (which is traditionally attributed to St. Gregory the Illuminator) preserved in the *Buzandaran Patmut'iwnk'* V.28. Agathangelos also quotes liberally from this prayer. If the words of the Eucharistic Prayer were considered within the privileged domain of the clergy, then why would the clergy divulge them in these historical/theological writings? Unless we are convinced that the authors of these works intended them to be read/heard only by other clergy, we must conclude that the words of the Eucharistic Prayer were not secret, but were well-known to the people.

Justinian's *novella*, mentioned above, is just one sign that the reduction of the Eucharistic Prayer to an inaudible reflection of the celebrant began at a very early date. The reasons for this decline from the original, evidently universal practice of the Church had very little to do with theology and faith. The decline was due to several inter-related factors:

1. Laziness and ignorance of the clergy. There is a universally recognized tendency toward reduction in liturgical evolution. What is essential in the liturgy tends to be marginalized and what is marginal tends to be magnified. This principle is evident throughout history in all realms of liturgy, throughout the liturgical families. In the Daily Office, to give just one example, what was formerly the heart of daily prayer, the psalms, was gradually replaced by hymnography. The psalms were originally chanted alone. Gradually extra-biblical refrains were composed which elaborated the themes of the individual psalms. As these compositions developed and multiplied, they eventually supplanted the very psalms they were meant to interpret and accompany. An obvious manifestation of this reduction in the Armenian Church Night Office is that today we sing the *Օրհնութեան շարականն*, which is but a compilation of refrains composed to accompany Moses' Song of Victory in Exodus 15. But where is the scriptural song? It has been supplanted by the refrains.

In the case of the Divine Liturgy, the Eucharistic Prayer, which is in every way the prayer of the Eucharist, has been reduced to a personal inaudible reflection of the celebrant. The prayer which encapsulates the meaning of the Eucharist, indeed, the faith of the Church, is no longer heard by the faithful. Instead, the very late hymns *Հայր Երկնաւոր, Որդի Աստուծոյ*, and *Հոգի Աստուծոյ*, whose thematic connection to the Eucharistic Prayer is superficial, have become primary.

2. The Christianization of the Empire after Constantine necessitated the building of new, massive churches. Liturgy was no longer the occupation of a small, profoundly devout, intimate fraternity. Massive basilicas were now increasingly filled with crowds of new converts. Simply maintaining order became a significant task during liturgical assemblies, as the not infrequent exasperated asides in St. John Chrysostom's homilies, as well as the frequent calls for attention in the liturgy [Broskhoomeh] testify. In such an environment, it is easy to see how priests eventually gave up trying to make themselves heard, and gradually began to recite their prayers *sotto voce*.
3. The massive influx of proselytes during this time led to a new "mystical" spirituality. This in turn led to clericalism as the clergy struggled to protect the sanctity and exclusiveness of the Christian faith and Church life. For the first time the Body and Blood become something to approach with awe, with fear and trembling. While the number of Eucharistic celebrations increases, the number of communicants plunges as the faithful become increasingly sensitive as to their "unworthiness" to receive the holy mystery. (Once again, St. John Chrysostom frequently chastises his listeners for not coming forward to receive the Sacrament). This spiritual climate fosters a new theology justifying the muting of the Eucharistic Prayer: the lay are no longer considered "worthy" to hear its words, which become the "secret" domain of the clergy. The Eucharistic Prayer became part of the *disciplina arcana*.

These are the historical reasons usually proffered to explain why the Eucharistic Prayer, in all liturgical traditions, was reduced to inaudibility. I cannot, therefore agree with you when you suggest that "the 'in-secreteness' is of the essence of prayer." For sure, our Lord commanded us to "Go into your room and shut the door and pray to your Father who is in secret; and your Father who sees in secret will reward you." But this is not the prayer of the Church, it is the outpouring of my soul to my Lord. As you point out, Jesus, too, "went forward a little," apart from Peter, James and John, and prayed by himself. In the Upper Room, however, he drew near to his disciples and joined himself to them mystically in holy communion.

I believe there are manifold reasons not only to make the text of this prayer readily available to the faithful, but also perhaps to consider retrieving the ancient custom of the universal church, that the celebrant offer the Eucharistic Prayer in the full hearing of the people.



1. Prayer is not said for God. Our Father knows our thoughts "more than we ask or comprehend" (Mt 6:8). Prayer is addressed to God for the sake of the people. Liturgical prayer is a confession of faith in the God we are addressing. The literary structure of Armenian liturgical prayer (as well as the liturgical prayer of all ancient churches) confirms this. The first part of our conventional bi-partite prayers is always a rehearsal of the Scriptural foundation and grounds upon which we dare to make a request of God in the second part of the prayer. The Lord does not need us to remind him of what he has said and promised. He knows that very well. But WE need to proclaim this solemnly, publicly, officially, in prayer as a confession of our faith, both personal and corporate. How much more important this is in the case of the Eucharistic Prayer, which articulates the *historia*, and the justification in Scripture of the Church's most important Christian obligation and privilege, mandated by Christ himself, by which the Church ever becomes the Body of Christ. It is this magisterial prayer that the faithful must seal with their conscious, convinced "Amen," as Justin emphasizes (see above).
2. We are today, for better or worse, products of the Enlightenment. Our faithful in America, especially the youth, no doubt under Protestant influence, increasingly approach the Armenian Church with a desire for "understanding." Of course our search for the knowledge of God in his Son Jesus Christ cannot be a purely intellectual endeavor, as I have recently argued (in the last issue of *The Armenian Church*). One of the great challenges facing our Church and other traditional churches in America, is the prevailing absolutization and idolization of science and the scientific method.

And yet this is no reason for us to perpetuate ignorance. The liturgy of the Church must be returned to those to whom it belongs, the "members" of the Church, to use St. Paul's terminology. If our goal is to bring our people back to the Church, this necessarily means drawing them back into the worshipping life of the Church, whose crystallization is the Divine Liturgy. It is there, in the Eucharistic Prayer of St. Athanasius that we find crystallized, subtle though it may be, the uniquely Armenian witness to the Gospel of Jesus Christ. I am convinced that we must not stifle this witness, but expose it and teach it to our people. It can only be enlightening and magnetic.

So much for the Eucharistic Prayer. I realize that there are three other silent prayers of the celebrant that, as you point out, concern the celebrant himself. Even here I have no problem making these prayers available to our people in the pew book. Let us assume that Mr. Pilafian reads this prayer while the choir is singing the *megheti*. Yes, I would prefer that Mr. Pilafian offer his own prayer to God at this moment. But if he feels disposed to do that he will do it no matter what is written in the pew book. Let him "read along" with the celebrant and see that the priest is no magician, after all. He is as sinful as anyone else, and what he presumes to do during the Divine Liturgy is by the Lord's authority and will and power and no one else's. Let Mr. Pilafian contemplate his pastor, whom he presumes to know so well. Let him appreciate more clearly this "other side" of his pastor, a side otherwise obscured by bickering over the treasurer's report, or over what color to paint the newly-remodeled kitchen. Let Mr. Pilafian reflect on the rubric which instructs the celebrant, before he receives the holy Sacrament, to pray for all those who hate him. Let Mr. Pilafian see a facet of the Divine Liturgy he has never seen before, and did not even know existed. Next Sunday, when the curtain closes, Mr. Pilafian's attention may again be drawn to the text of this prayer of the celebrant. But a few Sundays hence, Mr. Pilafian will have read that prayer a number of times, and will have no reason to be distracted by a prayer which does not concern him directly. Maybe then he will offer a few humble words to God in prayer, perhaps prayer for the celebrant's worthiness and his own.

Allow me to address some other concerns you raise in your letter.

1. The practical question of what the worshiper should do with the Eucharistic Prayer while participating in the Liturgy. You express concern that by adding the full text of the

Eucharistic Prayer we will be creating for the worshiper a "two-ring mental circus." I would argue that the Divine Liturgy is already by its nature a many-ringed circus, with many simultaneous levels of — for lack of a better word — activity. In the Divine Liturgy the worshiper is drawn into an experience of gestures, rituals, movements by the priest, deacons and altar servers, chanting, hymnody, processions, sacred art, etc. In such a situation, I believe that the worshiper's attention should be focused on the heart of the Eucharist, which is the Eucharistic Prayer. They should follow it attentively, even prayerfully. This is, I repeat, *the* quintessential prayer of the Church.

2. I do believe that it behooves us to "open the Badarak up to the worshipping congregation," the Church, to whom it belongs, for whom it was instituted as communion with Christ, her Head. I do not believe that this will or should inaugurate more questionable innovations such as making the priest face the congregation. I agree totally with your every criticism of this novelty of the Second Vatican Council. It has no part in our Church. I do not believe that exposing the faithful to the inaudible prayers of the *Badarak* will reduce, malign, or in anyway threaten the priest's ministry. On the contrary, our people will better understand his key role in the liturgy, and in the Church.
3. While it may be dramatically effective, the words of institution, "Take, eat..." must not be taken out of the context of the narrative in which they are found. The fact is that the narrative *is* a story, just like the first part of every liturgical prayer of our Church. As I mentioned above, the words of institution present the Scriptural foundation justifying the claim of the Church that the bread and wine we offer are much more than that. Furthermore, as I tried to show above, the prayer was composed to be read aloud and understood by the people. Hearing the isolated words of our Lord may be stirring to some, but this was not the effect intended by those who composed and first offered the prayer.

Well now I have really done it. I have composed a veritable tome. Worse, by my ranting and preaching I may well have offended an esteemed friend, from whom I have much to learn. Forgive me if I have overstepped my bounds. I offer all of the above as a way to continue this conversation, with the sincere hope that our pew book will be better as a result. I look forward to hearing from you again. Let all we do be for the glory of Christ our God.

As always, please give my warmest regards to Mrs. Nersoyan. As I write this I have fond memories of my visit with you a few years ago. I look forward to seeing you again sometime soon.

For all of us great news: Christ is risen from the dead!

Yours in Christ,



Fr. Daniel Findikyan

cc:

His Eminence, Archbishop Khajag Barsamian  
Rev. Dr. Krikor Maksoudian

149 S Pelham Dr  
 Kettering, OH 45429  
 Nersoyan@checkov.hm.udayton.edu  
 May 22, 1999

Dear Fr Daniel.

Thank you for your letter of May 7. Needless to say, it displays thoughtful scholarship, and is obviously rooted in serious concern. It therefore made me forget my previous intention of not saying or doing anything more about the pew book. I have in fact jotted down a number of comments in the margins of your letter, which is something I do when I read worthwhile articles in journals. Some of these comments are addressed to myself and say, "I should have thought of this!" Others are critical. I will share them with you in a moment. But before I do so let me say that all disagreement is based on some agreement. No disagreement is even possible without a common ground on which the parties stand together. The common ground on which we stand is, I believe, our common desire to remain critically loyal to the faith that is both a gift of God and an inheritance from our Fathers of blessed memory.

If I understand you correctly, you are arguing that the publication in the pew book of the *in-secret* (as distinct from *secret*) portions of the Liturgy may indeed be contrary to the canon or norm now in effect. Such publication is nevertheless justified, you say, because:

(a) the Eucharistic prayer was originally said aloud. The in-secretness at issue is a departure from that practice. This departure is ill-advised and unfortunate. It is in fact a degeneration due to non-theological reasons, including human weakness. There is nothing unadvisable about a possible return to the robust intonation by the celebrant of the Eucharistic prayer. Its publication in the pew book is tantamount to that openness or audibility, and recommendable for that reason.

(b) it is to the spiritual advantage of the faithful to know the Eucharistic prayer. Seeing it printed in the pew book in its entirety, the faithful will eventually familiarize themselves with it and that will enhance their understanding of the Liturgy.

That then is your thesis. Now there is no doubt that it is beneficial for any Christian, including therefore an Armenian Christian, to know the Eucharistic prayer. But that is not the issue. The issue is whether the faithful should pray the Eucharistic prayer with the celebrant priest during the Liturgy. The averment that they did so at one time, so there is no reason why they should not do it now, is not satisfactory. The fact is that the Eucharistic prayer has not been said aloud for centuries, and the abandonment of the original practice is not due to some sort of an attrition or negligence. On the contrary, it is clear from the unmistakable instructions we have to that effect, that that practice was abandoned *knowingly*.

The questions that may need ampler treatment then are, Were there theological reasons behind the abandonment of the celebrant's saying the Eucharistic and other prayers aloud? If there were, are they still valid? And who has the authority to override them, should that be the wiser thing to do?

Keeping in mind the prudence of being critically faithful to our Fathers, and with as much caution as I can muster, I shall now amplify on some of the notations I made in the margins of your letter.

You say in defense of your thesis that in antiquity "reading meant speaking." Actually reading always meant reading and speaking always meant speaking. What is the case is that perhaps as late as Gutenberg people read privately as if for someone else, the obvious reason being that books were very rare, and readers *did* read with and for others more often than not. There is the celebrated case of St Augustine, if I remember correctly, who reports that he once saw St Jerome read the Scripture noiselessly, without even moving his lips! Augustine reports this as something altogether unusual. It

follows that the case you point out of the Ethiopian who read Isaiah, pronouncing the words to himself, does not entail the conclusion, for any given period, that the celebrant priest always prayed aloud. The possibility remains open that he murmured the words to himself, without being heard by the people.

You also present the case of the boy of the legend who was zapped by the Holy Spirit as he recited the Eucharistic prayer. "How else would a young boy be able to recite the Eucharistic prayer," you ask, "if not by having heard it on a regular basis during the celebration of the Eucharist?" The answer is. In a dozen different ways. Perhaps the boy was an altar boy and thus strategically placed to hear things that the celebrant was saying in a low voice. Perhaps his mother's first cousin was a priest and taught the prayer to him, for we must remember that there was nothing secret about the prayer itself.

In-secret prayers could of course be turned by some priests into "secrets" and then turned into abracadabra in order to exploit the credulous piety of the people. "Watch me. I say the words, and - poof! - ordinary wine turns into the blood of Jesus Christ!" But that only shows that men who have gone through the ceremonial motions of ordination can be as depraved as anyone else. [Incidentally, the change of one substance into another, a theory we do not countenance, is magic. Armenian theologians who have a clear grasp of their monophysitism should not fall into that lamentable quagmire.]

As one reason for the Eucharistic prayer turning into "an inaudible reflection" of the celebrant you mention the "laziness and ignorance of the clergy." But the long tradition of the in-secret prayers cannot be accounted for in that summary fashion. Remarkably alert, knowledgeable and powerful leaders dot the length of that tradition, and such men would surely have seen to it that an attitude adopted by lazy and ignorant priests does not prevail. As to the case of the *orhnouthyan sharakan*, it is regrettable depending only on the metaphor that one has in mind. Why should one think of a song in Exodus as a diamond, and of a fine hymn as debris? Why couldn't the *sharakan* be in this case an improvement over the original source of its inspiration?

You go on to say that the first large cathedrals and their unruly crowds were another cause of the disappearance of the practice of saying the Eucharistic hymn aloud. "In such an environment ...priests eventually gave up trying to make themselves heard, and gradually began to recite their prayers sotto voce." That is an intriguing conjecture. If the priests gave up trying, why didn't the deacons? If the deacons could raise their voices above the din, so surely could the priests! The conjecture is also quite malleable in that it works both ways. If, instead of "in secret," the celebrant were bidden to *raise* his voice in certain instances, we would be arguing no doubt that the practice began at a time when, in vast edifices, the priest had to make himself heard by the people standing just inside the distant door!

We may further observe in this connection that Justinian was one emperor who built one of those huge cathedrals (the Santa Sophia.) I had some awareness of his *Novellae*, but I did not know that he had ordered that the Eucharistic prayer be said aloud. But why was an imperial edict necessary to solve the simple problem of having priests speak louder? Couldn't some sacristan tell them to raise their voices? An imperial order suggests rather a theological opposition to the Emperor's pleasure. As I recall, Justinian dabbled in theology, but he was not exactly a great theologian.

I have probably not covered all of the points you make in your letter, but I am not trying to *avoid* any. My intent is not to write another essay. Generally speaking, to go after the original purity of an age-old practice is like chasing the pot of gold at the end of a rainbow. The purity is elusive and the search does not come to an end. Luther tried it and he ended up establishing another church within the cultural parameters of his own time. As to the explanation in secular terms of a religious practice, it is like saying that the original purpose of incense was to kill bad odors, therefore we should now quit using it. More to the point, the argument "it was not so originally," if applied widely enough, would put an end to, for example, the institution of celibacy in the church.

In the absence of incontrovertible documentary evidence as to why and how the practice came about of having the Eucharistic and other prayers said in secret, the wiser course may be to look at that practice within the traits of the culture where it developed. Nothing comes to be what it is in complete isolation. We should also avoid what is sometimes referred to as the genetic fallacy, which is the mistake

of thinking that the specific *history* ("genesis") of a thing *explains* that thing.

Come to think of it, we do not need *any* evidence, circumstantial or documentary, in order to realize that there were no prayers said in secret during the earlier "remembrances" of the Last Supper. One cannot even imagine an apostle saying prayers in secret at the first Eucharist after the Ascension. And oh, what wouldn't I give, including whatever is left of my life, for a transcript (better still, a video transcript) of what went on at that first service! Was Mary the Mother of God there? Was it Peter or James who began: "You remember, my friends and co-missionaries, our meal with Him before He ... ." But let's get back to what we can say with a measure of certainty.

To me, one of the more significant details of our *badarak* is the psalm the celebrant recites responsively with the deacon as he walks up to the altar. I have in mind particularly the verse *Arakya Der zlouys ko...* In that verse the psalmist comes close to the neoplatonism of Eastern Fathers. There is in some ways a continental divide between Plato and Aristotle. We are on Plato's side. Plotinus, a man inspired by Plato, and the master of neoplatonists, was trained in Alexandria. Our own theological predilection for that city's orientation is a matter of common knowledge. There are traces of Origen and Clement in our *badarak*, and it is no accident that many of the major translators of Greek philosophy to Arabic were Jacobites, who were therefore instrumental in the emergence of such gifted neoplatonists as al-Farabi.

What is neoplatonism? Simply put (i.e. within the narrow limits of my capacity to understand these things) neoplatonism is the view that all of reality derives from the One, down to the vast plurality of things material. Human beings who belong partly in the material world, do nevertheless have the vision of, and yearn for the One. Salvation is thus the process of ascending from plurality back to the One. As I say, this is a very simple, even simplistic, way of putting it, but it's all I can do. But it is enough to show the affinities between neoplatonism and the orthodox faith, namely God's coming down from heaven and becoming man, so that man may become God, as Athanasius and others, including Gregory of Narek, teach.

A connection between Christian neoplatonism and the psalm I just spoke of now comes into view. The celebrant's ascent to the holy mountain and to God's dwelling enacts or typifies the souls's ascent to the One. In our theology, while God is God, the Object and "Receiver" of worship, and man is man, the worshiper, there is no ontological vacuum between God and man (cf. "O you who sit with the Father and are sacrificed here;" "He Whom heaven and earth cannot contain was wrapped in swaddling clothes," etc.) God who is eternal is nevertheless in history, which is the point of bi-partite prayers, as you suggest from a somewhat different perspective. We know God through His acts of mercy, and we ask Him Whom we thus know, to have mercy upon us. From within history we reach out to His eternity.

The Armenian Orthodox celebrant priest does not turn his back *on* the congregation. The congregation is behind the celebrant priest because he is the one leading the congregation. A good leader turns his back *to* those whom he leads, even as he is keenly, lovingly and responsibly aware of their presence. He knows the itinerary and silently decides to follow it landmark by landmark, while his followers actually decide joyfully with him, for they trust him and his leadership. In somewhat the same way, as the celebrant priest walks up to the altar of Sacrifice, an attentive audience does so with and through him. The shape of our *badarak* does not entirely duplicate the "circle" of Jesus and His Disciples because whereas Christ was "leading" His disciples to Himself by distributing Himself to them, the celebrant priest directs the congregation *to* the Christ.

The in-secret prayer of the celebrant priest thus constitutes the silent "moment" or phase in the experience of the congregation in the course of its ascent to the One. During our Liturgy our congregation is not composed of a plurality of people each addressing God on his or her own, and synchronizing, so to speak, through the simultaneity of their states of mind. The people at our Liturgy are not like clocks that happen to be showing the same time. This is, I believe, our basic difference from the Latins, particularly the post-Vatican II Latins, and even more importantly from the Lutherans and Calvinists. The people worshipping at an Armenian (generally Eastern or Oriental) Liturgy is a single

corporate entity, a body in the Body of Christ. Westerners tend to worship, so to speak, *side by side*. We worship *together*. [I am painfully aware, as I write these lines that I am looking at the situation from an "ideal" standpoint. Things *are not* as I describe them. They ought, or we expect them, to be so. But then I am not describing here a secular situation in the manner of a psychologist or sociologist.]

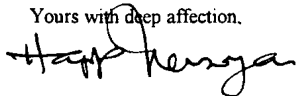
The celebrant prays silently, he articulates what is on the worshipful mind of the single corporate entity that is the congregation. When *he* prays the *congregation* prays. At the same time, the congregation responds to its own prayer. An exquisite example of this is the in-secret *prayer* by the celebrant priest of the trisagion, as the choir (i.e. the congregation) *sings* it. The congregation is a person writ large. The congregation, that is, this collective person, feels and thinks for herself through the priest, and the self-same collective person sings through the choir, much as a person feels exuberant (in the mind and spirit) and bursts into audible song—responding perhaps to the "presence" of someone absent ("invisible.") And the deacon is there to direct and coordinate the actions of the "incorporated" faithful.

I do not know when and where the celebrant's prayers began to be said in secret. As I recall, the earliest structured Divine Liturgies have prayers in secret. What I am saying is that the in-secretness of these prayers fit the rest of the life of our church, which is why they have been adopted and *kept*.

And now, what about the education of Mr Pilafian? [Part (b) of your argument as stated above.] There *is*, as you say, a sense in which study and worship blend. All of life is after all a worship, or should be for a Christian. Still, within that larger context study is one thing, worship another. Synaxis is one thing, Divine Liturgy another. Going to school is not going to church, and there seems to be something slightly sneaky about subjecting a captive audience to instruction, when it is there for ... well, worship. Will Mr Pilafian turn into a believer, or even a better believer, by busying himself during the Liturgy and trying to satisfy his curiosity as to what the priest is saying at any given moment — without therefore participating in the jubilation of the choir, without paying heed to what the deacon is telling him to do? Maybe not. Let us assume however that Mr Pilafian will come to church Sunday after Sunday, that he will eventually know to his satisfaction what the priest is saying, and will then start paying a better informed attention to his own part in the Liturgy as a real participant therein. But if Mr Pilafian is such a man, he would willingly come to a course of instruction. And a knowledgeable and pious instructor would make of him an even better participant in the mystery of the Divine Liturgy.

Dear Father Daniel, my whole point is this: The inclusion of the in-secret portions of the Divine Liturgy in the pew book is important *if not in itself* (perhaps nobody will notice the difference,) *then in its implications*. That is why it must be done after a serious debate, so we know what we are doing. With these three letters to you I said what I have to say and I am out of the debate for good. I hope Khajag Srpazan followed our discussion as a part of the debate, and will make his decision accordingly. In the end he alone will be responsible as the bishop of the diocese.

Yours with deep affection,



Cc: Archbishop Khajag  
Fr Krikor Maksoudian

PS. Something unexpected happened as I was writing to you. I received a call from H.B. Archbishop Torkom in Jerusalem about an unrelated matter. As I told him what I was doing, he expressed a keen interest in seeing a copy of our correspondence. I see no reason why I should not send it to him. Do you have an objection?



# ST. NERSESS ARMENIAN SEMINARY

## Ս. ՆԵՐՏԵՍ ԸՆԾԱՆՑԱՐԱՆ

150 STRATTON ROAD NEW ROCHELLE NY 10804 (914) 636-2003 FAX (914) 636-3564

June 3, 1999

Dr. Hagop Nersoyan  
149 South Pelham Drive  
Kettering, OH 45429

Dear Dr. Nersoyan,

Many thanks for your letter, the most recent installment of our wonderfully edifying literary discussion about the Eucharistic Prayer. You write that with your last letter you are "out of the debate for good." I hope we will have a chance to continue our discussion face-to-face. For now, allow me to respond briefly to just a couple of the points you make in this most recent letter.

You are right when you state that our difference rests on a substantial common ground. I agree whole-heartedly with almost everything you write, at least on a conceptual level. I believe we differ on the level of interpretation and application. At least part of the disagreement, it seems to me, is that I am approaching this issue as an historian (that, along with theology, is my training), and you, as a philosopher (and theologian, though I suspect you will reject that title). By that oversimplification I do not in any way intend to imply that your arguments ignore or misuse historical arguments. But I think the distinction is instructive. My approach is to examine the historical record in an effort to understand (yes, "genetically") what has been handed down to us and why. You may be right to caution that one or another of my historical arguments could be interpreted in other ways: Yes, that the Ethiopian eunuch in Acts read aloud from the Prophet Isaiah does not prove that the early Armenian priest read the prayers of the *Badarak* aloud. Yes, the little boy zapped by the Holy Spirit *may have had* an uncle who was a priest. Yes, it is *conceivable* that priests murmured the prayers in a low voice. Yes, Justinian's *Novella* *may have been* in response to some discrete theological argument for offering the Eucharistic Prayer in-secret. The fact of the matter is—and here I am unabashedly arguing as an historian—there is absolutely no evidence to support these conjectures. I feel very secure resting on the weight of the cumulative historical evidence I presented in favor of the theory that the drafters of the Eucharist (in all traditions) intended its prayers to be heard and comprehended by the people, and affirmed by their corporate "Amen." (This is the "Amen" following the last words of the Eucharistic Prayer: «Եւ եղիցի ողորմութիւն մեծիս Աստուծոյ եւ փրկչիս մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ընդ ձեզ, ընդ ամենեսեան».) By the way, this is not *my* theory. It is universally accepted by liturgical theologians and historians.

This leads to another point you make, with which I entirely agree: that the search for "original purity of an age-old practice" is ill-advised, if at all possible. Among other reasons, there is no such thing as "original purity." Who is going to decide which century and which venue provides this alleged "original purity" for us. Here we are in total agreement. My interest in the early liturgical practice of the churches is not in order to return there (which is impossible), nor to imitate it (which is silly), but in order to understand what we have today. Critical comparative-historical study of the liturgy provides a yardstick—the *only* yardstick I maintain—for interpreting our liturgy today. My argument, in other words, is not "It behooves us to publish the Eucharistic Prayer in its entirety in our new Pew Book because that is how it was *originally*." Rather, my argument is: "The early Christians placed great emphasis on the Eucharistic Prayer. It was known and heard by all because it was universally considered to be *the consummate* prayer of the Church. Early on the Eucharistic Prayer came to be offered inaudibly by the priest, for reasons that have

The 17th Centenary of the Christianization of Armenia by St. Gregory the Illuminator

«Յորդառատ բանիս հողերոյ ծննդեամբ լուսաւորեցեր զՀայաստան աշխարհս»  
"With overflowing words and spiritual birth you enlightened the land of Armenia"

digitised by

A.R.A.R.@

nothing to do with theology. Since this prayer is so important for the Church's self-understanding and for her worship of God, and since there is no identifiable theological reason not to do so, I concur with the bishop's decision to provide the full texts of these prayers in the Pew Book. It is, after all, the bishop who must decide how best to care for his flock.

Now, is it theoretically possible that there was indeed some theological justification which led the churches to abandon the audible offering of the Eucharistic Prayer? I suppose so. Almost anything is conceivable, if not possible. The problem is that there is no trace of this justification in any liturgical/historical/theological sources, and in the judgment of many of our sister churches that have studied this issue and who now offer the Eucharistic Prayer aloud. This scenario would be curious indeed: a theology of the Eucharist which is so momentous that it justified opposing the original practice of the Early Church, which itself "framed" the Eucharist, and presumably knew what it was doing; a theology of which, however, no trace remains. If this is indeed the case, then the Church of Christ is in serious trouble.

Perhaps instead of using the phrase, "laziness and ignorance of the clergy" as one of the reasons for the reduction of the Eucharistic Prayer, I should have referred to the universally recognized principle of liturgical evolution, whereby essentials are seen to fall into desuetude, while secondary elements of the liturgy tend to become magnified. I offered the example of the *sharagans*, which supplanted the original psalmody and Biblical odes which they were intended to accompany and illuminate. I could have given countless other examples of the phenomenon. Your conjecture that "remarkably alert, knowledgeable and powerful leaders... would surely have seen to it that an attitude adopted by lazy and ignorant priests does not prevail." Unfortunately, history belies this hypothesis, not only in our own tradition, but universally. I could offer dozens of examples. Let me point out two patent textual errors in our own Divine Liturgy, which, knowingly or unknowingly, have prevailed despite the presence of enlightened leaders in the Church. The last line of the Cherubic Hymn, which Archbishop Tiran saw fit to include in his Divine Liturgy Book even though it has, to my knowledge, fallen out of use, is non-sensical as it stands. Scholars have shown it to be a mistranslation of the original Greek. Yet it continues to be copied (if not chanted) in modern editions of the Divine Liturgy, and translators like Archbishop Tiran struggle to render it into modern languages. The "Prayer of Elevation" («Նախագ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, յերկնից ի սրբութենէ քուսմէ...») is a slavish Armenian translation of a defective Greek original. The phrase: «Արժանի արա տալ մեզ յանարատ Մարմնոյ...» is problematic, and Abp. Tiran had no choice but to use a degree of latitude to arrive at his translation, "Do thou deign to give unto us of thine undefiled Body...". I am sure he was not the first to struggle with this phrase. Yet it has been faithfully reproduced and recited for centuries. The point is that hard, textual and comparative-liturgical analysis has proven time and again that in liturgical evolution the tendency to *preserve* what has been handed down, even if it is incomprehensible or patently wrong, generally triumphs over efforts to reform. So the fact that the allegedly spurious custom of reciting the Eucharistic Prayer inaudibly continued for centuries does not at all imply that there was a sound theological reason for it.

I cannot resist giving one more example, this time from Baptism. I wonder how many Armenian priests during the last 1200 years or so have offered the beautiful prayer over the oil, «Օրհնեալ ես Տէր Աստուած ամենակալ, որ ընտրեցեր քեզ նոր ժողովուրդ...», especially the lines, «...եւ այժմ աղայեմք զքեզ, Տէր բարերար, առաքեալ զչնորհս ամենասուրբ Հոգւոյդ ընդ իւղոյս. զի որ օծցի՝ եղիցի նմա ի սրբութիւն անգետոր իմաստութեան...». The problem is: *what oil*? The pre-baptismal anointing with consecrated oil dropped out of Armenian initiation rites no later than 1200 years ago. But the consecratory prayer for this oil remains to this day. I shutter to think how many well-intentioned Armenian priests believe they are (re-)blessing the sacred myron at this point. Now, I ask: Is there a *theological* reason why we preserve the prayer but not the oil or the anointing?

These examples should be sufficient to demonstrate that the liturgy, *by its very nature*, must be subject to continuous critical review (actually "reform", but that word is easily misunderstood in Armenian circles). This must be done in order that, through changing times, the liturgy continue



always to reflect authentically "the faith that is both a gift of God and an inheritance from our Fathers of blessed memory," as you so eloquently put it in your letter. In my opinion, the historical study of the liturgy (which is actually a theological undertaking in the true sense of "theology") provides the only reliable criterion on which to evaluate that tradition. (St. John of Otsoun, to name just one Armenian liturgical reformer, was keenly aware of the *history* of the rites he sought to reform at the Council of Duin in 719 AD). Of course when this principle is carried to extremes, the liturgy can become our little arts and crafts project; altering it here, adjusting it there, it becomes nothing but a reflection of our own vanity, a golden calf. However, I believe there is a trend in our Church which is dangerously close to the other extreme: our *Badarak* is no longer the sublime "experience of the congregation in the course of its ascent to the One." It has become a sacred relic from antiquity, a beautiful artifact which the clergy dust off each Sunday, exhibit for two hours to the few connoisseurs who appreciate such things, and then carefully put away again until next week's exhibit. There are many reasons for this decay in the *effective* role of the Divine Liturgy in the life of the Armenian Church. I believe that one way to respond is by providing the faithful with the full text of the Divine Liturgy, so that they can follow it and appreciate it once again for what it is and always has been: the pre-eminent prayer of Christ's Body. Yes, this is a departure from what has been done for several hundred years. But as I have shown, it is not an innovation. It more closely corresponds to the spirit of the "framers" of the Divine Liturgy.

You write that the priest "articulates what is on the worshipful mind of the single corporate entity that is the congregation." Ideally, of course, this is true. In reality, I hesitate to think what is on the worshipful mind of my humble mission parish in Charlotte, North Carolina as I go about my priestly functions during the *Badarak*. Who can blame these poor souls? All they have in their present pew books is a succession of disjointed fragments such as, "With whom visit us also, O beneficent God, we beseech thee." What in the world does this mean? I count the days until they have a pew book which will assist them in truly "Lift[ing] up [their] minds in all wisdom..." As for the elusive, alleged theological justification for praying in-secret, I (inasmuch as the Primate has consulted me on this matter) am willing to sacrifice this phantom for the greater good of truly uniting the faithful in meaningful prayer and worship of our Lord.

Yet again, we are in full agreement regarding corporate prayer and worship. Unlike some denominations, Armenians do not merely pray simultaneously, we pray with one word [Միաբան] and one voice [Ի հաճախ]. By putting the words of our prayer at the disposal of the people, we will only enhance our common, corporate, meaningful worship. I am in no way advocating a diminution in the role of the celebrant priest!

There are other issues to discuss, of course, and I do hope we will have the chance to continue when we next meet. Your letters have challenged me to organize, to sharpen, and in some ways to adjust my thoughts on this issue. For this I am grateful. May our Lord have mercy on us and lead us to the Truth.

As always, my warmest regards to Mrs. Nersoyan. We will be in touch again concerning the "Day of Remembrance" on the tenth anniversary of the death of Archbishop Tiran.

Yours in Christ our God,



Fr. Daniel Findikyan

cc: Archbishop Khajag Barsamian, Primate  
Fr. Krikor Maksoudian

PS: I have no objection to your forwarding copies of our correspondence to Patriarch Torkom or anyone else who may be interested.

149 S Pelham Dr  
Kettering, OH 45429  
Nersoyan@checkov.hm.udayton.edu

June 14, 1999

Dear Fr. Daniel,

I really wanted to conclude this matter of the pew book, but your last letter gave a new, noteworthy turn to the discussion. Your argument now is as follows:

- a. We have reasons to believe that the practice of in-secret prayers by the celebrant during the Divine Liturgy is due to historical vicissitudes, none of which constitutes a canonically binding precedent;
- b. Furthermore, there is nothing in the relevant literature to show that there is a theological reason that supports that practice;
- c. The abandonment of that practice will, moreover, recover or enhance the spiritual life of our community;
- d. We must therefore abandon the time-honored practice under consideration. [Note: I am assuming, by logical necessity, that once the in-secret prayers of the Divine Liturgy are printed in extenso in the pew book, it will be rather odd for the celebrant priest himself *not* to say them aloud, except of course that the priest praying out loud, the choir singing, the deacon making his biddings all at the same time would be counterproductive, to say the least. But then aim-specific (*nbadagaharmar*) arrangements could be made to avoid raucous overlaps. Actually, if we see no objection to having the in-secret prayers printed in extenso in the pew book, then common sense requires that such arrangements be made. And if the bishop of the diocese orders the printing of the pew book as presently planned, he would have to allow the priests of his diocese to say aloud, during their celebrations of the Divine Liturgy, the prayers or narratives that they are now under obligation to say in secret.]

Let me comment on a, b, c, and d in that order.

a'. We may reconsider very briefly one of the historical developments we already talked about. The building of large cathedrals and the noisiness of large, unruly congregations caused the celebrant priest to give up trying to be heard by everyone as he spoke his prayers. That is presumed to be the origin of the canonical requirement that the celebrant say his prayers in secret. One problem with this surmise is that it does not address the central issue: If the celebrant priest despaired of being heard, why did he continue to say *some* of his utterances aloud? Why is it that only *some*, and not *all* of what the priest says are now required to be in secret? Was there a consideration that prescribed the distinction between what must be said aloud, and what not? The chances are that there was. Which is probably why you and I are in agreement that, as you put it, "Yes, Justinian's *Novella* may have been in response to some discrete theological argument for offering the Eucharistic prayer in secret."

But, you will say, there is the "cumulative" strength of the historical argument. If you add up the large cathedrals, the Ethiopian eunuch, and so on, you will come to see that the practice of the in-secret prayers actually stands on loose sand. The trouble with this view is that when you add lukewarm water to your lukewarm water your water does not get hot. Or, to change the metaphor, a chain is as weak as its weakest link. Conjectures, all of which are not reliable, do not yield a reliable conclusion. A listing of vague probabilities must not be confused with the premises of inductive logic.

But then all that is academic. No one in his right mind can claim, as I said in my last letter, that there were in-secret prayers in the celebration of the Divine Liturgy from the very beginning.

[I'll come in a moment to the inconsonance of shouting Amen to something that we do not, and are not supposed, to hear.] I myself do not know when the in-secret prayers began. All I know is that the practice is old enough to deserve respectful attention.

b'. My knowledge of our classical literature being tangential at best, I shall assume with you that not only do we not know of any classical text that explains or justifies the in-secret prayers, but that such a text does not exist.

We must admit that it would have been nice to have such a text, but does its absence prevent us from placing the practice of in-secret prayers on theological terra firma? I had observed in my last letter that the liturgical requirement of in-secret prayers is in keeping with our known neoplatonistic orientation and with the rest of our theology. I had also mentioned some circumstances that hold that remark up. There is no need to repeat them here. It seems to me that these facts or correspondences are enough of a theological basis on which to justify the practice of in-secret prayers. You seem to disagree for reasons that do not address this phase of the matter directly. The practice under discussion still is in your view an old habit that has lost its relevance. You compare the practice of in-secret prayers to, for example, the use of a prayer in the sacrament of baptism where the priest prays over an oil ... that isn't there. But I am not sure this is a sound comparison, in the sense that we seem to be mixing apples and oranges.

Let me give you yet another example of something the Armenian Church keeps on doing, which is more than a relic. It is incongruous enough to be almost hilariously funny. Imagine Archbishop Vatche in Los Angeles presiding over an *antasdan*. At one point in the service he and his *shourchar*ed entourage solemnly turn west to pray for the Christian kingdoms on that side of the world, when all they are facing is the Pacific Ocean, and Japan at the other end of it. And this in a world where there is no real Christian kingdom left!

Now there is no question that such fossils belong in a liturgical museum, or else they must be modified and brought up to date. We do desperately need a new John of Otzoun. The question is, Is the practice of in-secret prayers in the Liturgy the same sort of thing as fossilized items in the liturgical corpus of the Armenian Church? It is true of course that practices too, as objects or tools, become obsolete, but it is also true sometimes objects get obsolete while their use does not. Typewriters are now obsolete, but we type on the keyboard of a computer exactly as we did on that of a typewriter. Different sorts of proofs may be needed to show the obsolescence of practices and of objects. In the case of the oil of the sacrament of baptism, as in the case of the *antasdan*, there is discrepancy between what is being said and what is the case; in the case of the Amen you mention there is the oddity of a detail that may need adjustment. These observations fail to apply to the practice of in-secret prayers during the Liturgy, — a practice that pervades the entire celebration.

c'. Yet your (and my) concern remains. I cannot but wholeheartedly agree with you that the *badarak* "has become a sacred relic from antiquity," and one may remark, most sadly, that to many it is not even sacred. It is, as you put it so well, "a beautiful artifact which the clergy dust off each Sunday [for those] who appreciate such things, and then carefully put away until next week's exhibit." I have known clergymen who have told me that they themselves no longer believe any of it, and that, "frankly," they do it for the money and for those whom they do not want to disabuse. The problem is vast enough to exceed the limits of the Armenian Church. A vast percentage of Americans will tell you that they believe in God and in Jesus Christ, but their religion is not written in the text of life. It is something for its margins. Were it not for Mt iii:9, "For I say unto you that God is able of these stones to raise up children unto Abraham," one would have to concede that the postchristian era is upon us.

Will the printing of the celebrants' in-secret prayers in the pew book improve the spiritual lethargy of the nation? There is nothing, absolutely nothing I would hope more. Yet I have my doubts. We agree that, as you say, "Yes, this is a departure from what has been done for several hundred years," that is, from tradition. The question is, Are we departing from tradition for reasons that are weighty

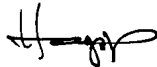
enough? Perhaps there is a way of meeting our concern *without* departing from tradition. It should be possible, as already suggested, to throw light on a song, response or proclamation by the choir with a short paragraph about what the priest is saying in secret. This would be printed in smaller type, in a different color, where appropriate in the text. A general notation would tell the congregant where to find the full text of the prayers for purposes of study. .

d'. If a', b', and c' have any validity to them, then d above must be reconsidered.

\* \* \*

Have I changed your mind? Of course not. (How people make up their minds about things and how they change their convictions is a matter of the deepest mystery.) Yet one thing has, I believe, become abundantly clear. The matter of printing the in-secret prayers of the celebrant in toto in the pew book is a deliberate departure from tradition. Its logical implication is that an Armenian celebrant will be at liberty to say openly, aloud, during the celebration, what he had to say in secret up to now, for all these centuries. Will that be a good thing? If there is a way of answering this question, I do not know it. In the meantime I so deeply sympathize with your concern, that I will personally accept a decision either way. The burden of the decision is not on your shoulders and it is not, mercifully, on mine. Archbishop Khajag will have to make the decision, assuming of course that a diocesan bishop has that authority.

Yours in Jesus Christ our Lord,



Cc: H.E. Abp. Khajag  
Rev. Dr. K. Maksoudian

P.S. I am glad you have no objection to my forwarding copies of our correspondence to Patriarch Torkom or anyone else who may be interested. After my last letter to you I waited for more than 10 days, and assuming after that interval (in this age of the e-mail) that you indeed had no objection, I sent a copy of this correspondence to H.B. Archbishop Torkom. Patriarch Mesrob of Constantinople, himself in the process of preparing a pew book for the churches under his jurisdiction, also expressed interest in our exchange of views on the subject. He also has a copy. As I mail this letter to you, I will be mailing Their Beatitudes copies of your last letter and of this reply.

## ՀԱՆԳԻՍՏ Տ. ԱՆՈՒՇԱԽԱՆ Ծ. ՎՐԴ. ԶԳՋԱՆԵԱՆԻ (1931-1999)

Երուսաղէմի Ս. Աթոռոյ վաստակաշատ եւ երեց Միաբաններէն Տ. Անուշաւան Ծ. Վրդ. Զղջանեան, իր մահականացում կնքեց ֆրանսական հիւանդանոցին մէջ Շաբաթ, 28 Օգոստոս 1999, սրտի անակկկալ կաթնածոյլ:

29 Օգոստոս 1999ին, Կիրակի կէսօրէ ետք ժամը 4ին նորոգ հանգուցեալ Տ. Անուշաւան Ծ. Վրդ. Զղջանեանի մարմինը բերուեցաւ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճար եւ կատարուեցաւ Տան Կարգ:

30 Օգոստոս 1999, Վերափոխման Մեծիօրհն, Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ Ս. Պատարագ մատոյց Տ. Աւետիս Արդ. Իփրանեան: «Ողջոյն»էն առաջ կատարուեցաւ վերջին օծման կարգը հանգուցեալ Տ. Անուշաւան Ծ. Վրդ. Զղջանեանի, որուն դագաղը վարդապետներ խորան քարձրացուցին: Պատրիարք Սրբազան Հայրը կատարեց վերջին օծումը եւ խօսեցաւ դամբանականը: Միաբանութիւն եւ ժողովուրդ հանգուցեալին աջը համբուրելով իրենց վերջին յարգանքն մատուցին:

### ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Տ. ԱՆՈՒՇԱԽԱՆ Ծ. ՎՐԴ. ԶԳՋԱՆԵԱՆԻ

Անուշաւան Ծ. Վրդ. Զղջանեան, աւագանի անունով, Նոյա, զաւակը բնիկ Քիլիսիցի Տէր եւ Տիկ. Յարութիւն եւ Մարիամ Զղջանեաններու, ծնած է Հալէպ 1931: Փոքր տարիքէն յաճախած է Յիսուսեաններու ֆրանսական վարժարանը, որ կ'աւարտէ 1944ին: Իրրեւ ուխտի զաւակ մոյմ տարին որպէս ժառանգաւոր սան ընդունուած է վարժարանէն ներս եւ վարժարանը աւարտած է 1949ին: Դպրութեան 4 աստիճան ստացած է 9 Դեկտ. 1944ին, ձեռամբ Ռուբէն Արք. Մանասեանի:

Ժամը 11ին Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Հանգստեան Կարգ, ապա կազմուեցաւ թաղմանական թափօր, որ մինչեւ Ս. Փրկիչ միաբանից գերեզմանատունը չորս անգամ կանգ առնելով հոգեւոր երգերով եւ հանգստեան Աւետարաններու ընթերցմամբ, հագուցեալին մարմինը ուսամբարձ առաջնորդուեցաւ դէպի իր յաւիտեանական կայքը:

Թաղման կարգէն ետք, Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը թափօրով վերադարձաւ դէպի ժառանգաւորաց վարժարանի մեծ սրահը ուր մատուցուեցաւ հոգեւորք:

Թաղապետ Պրմ. Կարապետ Յակոբեան Պատրիարքարանի պաշտօնէից, կազմակերպութեանց եւ համայնքներուն ցաւակցութիւնը եւ յարգանքի զգացումները արտայայտեց Պատրիարք Սրբազանին եւ Միաբանութեան, հաւատարիմ ու իղճամիտ Հայր Անուշաւանի յանկարծական վախճանումին առիթով:

Սարկաւագ ձեռնադրուած է Գրիստոսի Ս. Գերեզմանին առջեւ 26 Յունուար 1950ին ձեռամբ Խորէն Նպս. Բարոյեանի:

Կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած է 27 Մայիս 1951 ձեռամբ Խորէն Նպս. Բարոյեանի, Ս. Յարութեան Տաճարի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ: Երուսաղէմի "Ecole Biblique" դպրոցին մէջ ծանօթացած է Ալֆատեան բեւեռագիրներուն: Իր քարձրագոյն ուսումը շարունակած է Փարիզ, Սորպոնի Համալսարանին մէջ, որմէ ետք մշտնապէս

է հոգեւոր հովիւ Լիոնի մօտ Սէյնթ-Էթիենի թուով հազարի հասնող հայ գաղութին, որուն համեստ մատուռը փոխարինուեցաւ եկեղեցիով մը:

Վարդապետական գաւազանի իշխանութիւնը ստացած է 6 Նոյեմբեր 1955ին Փարիզի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ մէջ, ձեռամբ Կաթողիկոսական Պատուիրակ Տ. Սերովբէ Նպս. Մանուկեանի:

Հայր Անուշաւան Երուսաղէմ վերադարձաւ դասաւանդելու եւ Կիւպէնկեան Մատենադարանի տեսչութեան պաշտօնը ստանձնելու համար: Միաժամանակ դասաւանդած է Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանին մէջ: Իր ջանքերով Ծրանսերէն լեզուի դասընթացք մը հաստատուած է վարժարանէն ներս: Հայր Զոհանեան գրասէր հոգեւորական մը եղած է: Ան քաջալերած է իր աշակերտները որ յաճախեն Կիւպէնկեան Մատենադարան եւ զբաղուին ընթերցանութեամբ:

Յաջորդաբար պաշտօնավարած է որպէս Ս. Հրեշտակապետաց Վանքի Տեսուչ (1959-1962), եւ Գանձատան Մարմնի անդամ, Ամմանի եւ Շրջակայից Հոգեւոր Հովիւ եւ դպրոցի տեսուչ (1964-1979), ուր շուրջ 7000 Հայ կ'ապրէր: Այնտեղ որպէս Հոգեւոր Հովիւ իր ծառայութեան միջոցին կը կառուցուի նոր դպրոց եւ եկեղեցի: Շուտի Հոգեւոր Հովիւ կը նշանակուի եւ կը ծառայէ 1981-1986:

Դարձեալ Երուսաղէմ կը վերադառնայ, եւ կը ստանձնէ Հոգեւոր Հովիւի պաշտօնը Նոր Երուսաղէմի, Ռեմլէի, Յոպպէի, Հայֆայի եւ շրջակայից (1987-1999):

Մայրագոյն վարդապետի 10 աստիճանները ստացած է 1 Սեպտեմբեր 1990ին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ ձեռամբ Պատրիարք Տ. Թորգոմ Արք. Մանուկեանի:

### ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1.- Տ. Անուշաւան Արք. Զոհանեան Համալուրացիի Օրինագիրքը (ներածութեամբ, թարգմանութեամբ քեւեռագիր քնագրէն եւ ծանօթագրութիւններով). Երուսաղէմ Տպ. Սրբոց Յակոբեանց 1953 էջ 147:

2.- Տ. Անուշաւան Արք. Զոհանեան Գիւլգամէշի Դիւցազներգութիւնը Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց 1954, էջ 144:

3.- Տ. Անուշաւան Վրդ. Զոհանեան Հրաշեայ Անառեան եւ իր «Լիակատար Քերականութիւն»ը (վերլուծական եւ քննական փորձ մը - ներածական հատորին: Երուսաղէմ Տպ. Սրբոց Յակոբեանց 1960 էջ 337):

ՎԱՆԻԿ ՎՐԴ. ՄԱՆԿԱՍԱՐԵԱՆ

## ԽՕՍԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻ

Այսօր մեզմե կը բաժնուի մեր ընտանիքի անդամներէն, մեր Միաբանութեան եղբայրներէն, Անուշաւան Մ. Վրդ. Զոյանեանը: Իր ապրած 65 տարիներէն 55 տարիները ապրեցաւ իբրեւ ուսանող, Սարկաւագ, վարդապետ եւ Միաբան Սրբոց Յակոբեանց մեր Եղբայրութեան: Իր ամբողջ կեանքին ընթացքին անիկա չը դադարեցաւ ուսանելէ, զարգանալէ: Ուսանող եւ ուսումնատենչ էր: Իբրեւ ուսանող իրեն համար հետաքրքրական օրեր ապրած է, մանաւանդ երբ սկիզբները լեզուագիտութեան սէր ունէր:

Կը պատմէր թէ ինչպէս, երբ որ Փարիզ, Սորպոնի համալսարանի լեզուագիտութեան դասընթացքին կը հետեւէր, Սանսգրիտ լեզուն սորվելու, 21 աշակերտներով սկսած են, բայց տարուան կէսին, 21 տարբեր եւ օտար երկիրներէ եկած աշակերտներէն երկուքը միայն մնացած են շարունակող: Եւ այդ երկուքէն մէկը Անուշաւան Վարդապետն էր:

Ապա ան կոչուեցաւ ուսուցչութեան պաշտօնին: Ուսուցիչ եղաւ մեր Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի, Ժառանգաւորաց վարժարանի, Եափայի, Հայփայի, Ամմանի մեր համայնքներուն զաւակներուն իբրեւ դաստիարակ:

Ան ոչ միայն Ամմանի մեր համայնքին տարիներով եղաւ հովիւ, քարոզիչ, ուսուցիչ եւ դաստիարակ, այլ նաեւ Շուէտի հայկական գաղթօճախին: Շուէտի մեր համայնքը զինք կը յիշէ իբրեւ այն բարի, ազնիւ հոգեւորականը, որ նուիրուած հոգիով իրենց հետ եղաւ եւ իրենց հոգեւոր կարիքները հոգաց եւ գիրքնէ դաստիարակեց:

Ամմանի եւ Շուէտի համայնքներու հովուութենէն յետոյ, վաճմ վերադարձաւ, եւ Եափայի եւ Հայփայի հոգեւոր հովուութեան պաշտօնները ստանձնեց, նոյն ժամանակ շարունակելով դաստիարակի իր պարտականութիւնները: Եւ այս բոլորը՝ ինքնակամ յօժարութեամբ կատարեց մինչեւ իր կեանքին վերջին շունչը:

Բոլոր անոնք որոնք ծանօթացան Անուշաւան Վարդապետի անձին, անոր մէջ տեսան իր ուխտին, եւ իր հոգեւորականի կոչումին հաւատարիմ կրօնաւորը, պարտաճանաչ, վստահելի եւ պարկեշտ:

Իբրեւ միաբան Սրբոց Յակոբեանց Ուխտին, ան խղճամիտ գիտակցութեամբ եւ հանոյժով կը կատարէր Սուրբ Տեղեաց մէջ դարաւոր եւ ամենօրեայ եւ գիշերախառն մեր պաշտամունքները եւ Ս. Պատարագներու մատուցումը: Նաեւ մեր միաբանական կեանքի վարչական պարտականութեանց շարքին ծառայած է իբրեւ անդամ յանձնախումբերու, եւ ատենադպիր ժողովներու, խղճամտօրէն արձանագրութիւններ պահելով:

Ան, ինչպէս քիչ առաջ կարդացինք, ըստ Սաղմոսեբգովին, եւ ըստ Յովհաննոս Աւետարանին մէջ Յիսուսի ակնարկութեան Նաթանաէլի մասին, «սհա այր յորում ննգութիւն ոչ գոյ»: Ոչ մէկ ննգութիւն կար իր հոգիին մէջ, իր մտքին մէջ:

Ապրեցաւ հաւատարիմ իր կոչումին: Կը սիրէր գրել եւ ուսումնասիրել: Տեղեկատուութիւններ դրկել թերթերուն, օգտակար եւ կարեւոր ծառայութիւն մատուցանելու գոհունակութեամբ:

Երուսաղէմի մէջ, ոչ-հայ կրօնական եւ իմացական շրջանակներու գործունէութեանց իր մասնակցութիւնը զինք կը մղէր լեզուներ

ստորվելու: Իր կեանքը լեցուն կը զգար կարդալով եւ արտայայտուելով, եւ մաս կազմելով Անգլերէն, Ֆրանսերէն եւ Շուէտերէն լեզուներով հաւաքոյթներու եւ յայտագիրներու: Աստուծոյ կողմէ իրեն տրուած շնորհները կը գործածէր իր կարողութիւններուն չափով: Մինչեւ անգամ վերջին երկու տարիներուն, գերմաներէն լեզուն ստորվելու հետամուտ էր աշխուժօրէն եւ զուարթօրէն:

Այսպիսի շնորհալի եղբայր մը, գաւակ մը Սուրբ Աթոռին, կը հրաժարի մեզմէ: Իր վերջին պատարագը կը մատուցանէ: Անոր համար է որ «Ողջոյնը» իրմէ պիտի առնենք, աղօթելով որ Աստուած իր արդարներուն շարքին ընդունի անոր հոգին, ներելով անոր մարդկօրէն ունեցած թերութիւններուն, «Եւ ով է մարդ որ կեցցէ եւ ոչ մեղիցէ»:

Մէկ դժգոհութիւն եթէ պիտի յայտնենք, այն պիտի ըլլար որ, իր առողջութեան կապակցութեամբ բժիշկներէն հեռու կ'ուզէր մնալ միշտ, հաւատալով որ ինք առողջ է: Այդ կամշտտ հոգին անգամ զինքն պահեց գործունեայ, աշխոյժ եւ հաւատարիմ, մինչեւ իր վերջին շունչը, երբ, Վերափոխման շաբաթ առաւօտ, Շաֆայի մեր վանքին մէջ Ս. Պատարագ մատուցանելէ, խաղողի օրհնութիւն կատարելէ յետոյ, պարտաւանաչութեամբ Երուսաղէմ կը վերադառնար մասնակցելու համար, Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ մէջ, ամբողջ միաբանութեան հետ, Վերափոխման պաշտամունքին:

Եւ յանկարծակաւ սրտի կաթուածին պատճառաւ հիւանդանոց կը փոխադրուի եւ հոգին կ'աւանդէ:

Աստուած ընդունի բարի այդ հոգին, եւ Սրբոց Յակոբեանց մեր հաստատութեան վրայ Տիրոջ հովանին անպակաս մնայ միշտ: Եւ Սուրբ Հոգիին շնորհաբաշխութեամբ Սուրբ Յակոբայ մայրավանքի ծառը ծաղկուն մնայ առ յաւէտ: Եւ մեր Ժառանգաւոր սաներէն շնորհալի գաւակներ, յիշեն անձնուէր այս հոգին եւ անոր նկարագիրը, եւ շնորհօք Սուրբ Հոգւոյն որոշեն ծառայել Աստուծոյ, ծառայել Սրբոց Յակոբեանց դարաւոր հաստատութեան եւ Սուրբ Վայրերու պայծառութեան, եւ մեր աշխարհացրիւ ժողովուրդին, իբրեւ հոգեւոր դաստիարակներ, անձնդիր հովիւներ եւ Տիրոջ պատգամին քարոզիչներ:

Սուրբ Հոգիին միխթարութեամբը թող գօրանան մեր ամբողջ միաբանութիւնը եւ մեր ժողովուրդը, ինչպէս նաեւ Անուշաւան Վարդապետի հարապատմերը, Հալէպաբնակ իր եղբայրը, իր ընտանիքի բոլոր անդամներով:

Եւ Աստուծոյ կամքն օրհնեալ ըլլայ, յաւիտեանս յաւիտենից:

Թ.Ա.Մ.



## Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ-ԲԵՄԱԿԱՆՔ

**Ծ. 1 Յուլիս.- Ս. Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ:** Մայր Տաճարի Ասագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ շարժեց Տ. Վանիկ վրդ. Մանկասարեան:

**Եր. 8 Յուլիս.- Ս. Տրդատայ Թագաւորին մերոյ եւ Սշշէն Տիկնոցն եւ Խաղովիդիտոյն:** Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղի: Ժամարարն էր Տ. Գուսան վրդ. Այնանեան:

- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետն էր Տ. Կիրեղ Եպ. Գաբիկեան:

**Կիր. 4 Յուլիս.- Գիւտ Տիոյ Ս. Աստուածածին:** Ս. Պատարագը Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցեց Ռազմիկ վրդ. Պողոսեան: Հանդիսապետն էր Տ. Աղան Արզ. Պալիզեան, Առաջնորդ Աւստրալիոյ եւ Նոր Զիլանտայի Թեմին եւ Հայրապետական Պատուիրակ Մայրաքոյն Արեւելի, որ ուխտաւորներու խումբով մը Երուսաղէմ ժամանած էր Յուլիս 2-ին:

Աղան Սրբազան յաջորդ օրը մեկնեցաւ դէպի Ս. Էջմիածին, մասնակցեցաւ Եպիսկոպոսաց եւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի ժողովներուն եւ Վեհափառ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի բաղման արարողութեանց, եւ ապա իր ուխտաւորներու խումբին միանալով վերադարձաւ Սիւնին:

**Ծ. 8 Յուլիս.- Ազգիս Ընդհանրական Հայրապետ Ս. Օծուրիս Տ. Տ. Գարեգին Առաջին Կաթողիկոսի բաղման տխուր արիթով,** հանդիսատար Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Ասագ Սեղանին վրայ մատուցեց Լուսարարապետ Տ. Նուրիան Ծ. վրդ. Մանուկեան:

«Հայր Մեր»-էն առաջ կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան պաշտօն: Հանդիսապետն էր Տ. Կիրեղ Եպ. Գաբիկեան:

**Եր. 10 Յուլիս.- Երկրորտաւան Առաքելոցն Քրիստոսի:** Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Պողոսի վերնամատարն մէջ: Ժամարարն էր Տ. Աւետիս Արդ. Իփրեանեան:

**Կիր. 11 Յուլիս.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատարն մէջ:** Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Տ. Նուրիան Ծ. վրդ. Մանուկեան: Ժամարարն էր Տ. Անուշաւան Ծ. վրդ. Ջրջանեան:

**Ռր. 16 Յուլիս.- Նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին կից Ս. Էջմիածին մատարն մէջ:** Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Եպ. Դարիպեան:

**Եր. 17 Յուլիս.- Յիշատակ Տապաւանակին:** Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Էջմիածին: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ վրդ. Մանկասարեան:

Պատարագի վերաւորութեան, Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին մէջ, Պատրիարք Սրբազան Հայրը, խորապիլիակութեամբ Լուսարարապետ Տ. Նուրիան Ծ. վրդ. Մանուկեանի դպրութեան Ձորս Աստիճան-ներու տըշտութիւնը կատարեց 21 ժառանգաւոր սաներու, որոնք աւարտին ուրար կրելու արտօնու-թիւնը շնորհեց ժառանգաւորաց վարժարանի Զ. Դասարանի շրջանաւորս երկու սաներու, Արթուր Երեցեանի եւ Գարեգին վարդանեանի:

- Կեսօրէ ետք Սյակերպարեան մեծահանդէս նախատօնակին եւ Տեառնեղբայր Յակոբս Առաքելի Յիշատակի հանդէսին նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Ապա «Օրինեցէ՛ գՏէր» շարականի երգեցողութեամբ միաբանութիւնը բարձրացաւ Պատրիարհարան:

- Իշխրասկիզբին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Եկեցէ՛ք» եւ «Հսկման» կարգերուն նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

**Կիր. 18 Յուլիս.- Վարդապետ (Տօն Այակեղաւորեցան Տեառն):** Ժամերգութեան աւարտին կատարուեցաւ «Անդատան» հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Եպ. Դարիպեան: Օրուան հանդիսատար Ս. Պատարագը Ասագ Սեղանին վրայ մատուցեց եւ շարժեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Սպասարկող վարդապետներն էին Տ. Խմանուէլ Արդ. Աբաշանեան եւ Տ. Համբարձում վրդ. Քէշիշեան. իսկ բուրվա-ռակիր վարդապետներն էին Տ. Բազարտ Արդ. Պարճէեան եւ Տ. Առաքել Քիւլ. Այնանեան, որ Նիւ Եօրլէն ուխտաւորաբար Երուսաղէմ կը գտնուէր:

**Բ. 20 Յուլիս.- Յիշատակ Մեռելոց:** Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղի: Ժամարարն էր Տ. Առաքել Քիւլ. Այնանեան:

**Ռր. 23 Յուլիս.- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ հանդիսապետն էր Տ. Կիրեղ Եպ. Գաբիկեան:**

**Եր. 24 Յուլիս.- Թաղեսի Առաքելոյն եւ Սանդիտոյ Կուսին:** Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղի: Ժամարարն էր Տ. Համբարձում վրդ. Քէշիշեան:

**Կիր. 25 Յուլիս.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնամատարն մէջ:** Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Եպ. Դարիպեան: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս վրդ. Շերէթեան:

**Եր. 31 Յուլիս.- Արքայն Որդւոց եւ Թոռանց Արքայն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ՝ Արիստակեսի, Վրջանիսի, Յուսկանի, Գրիգորիսի եւ Դանիէլի:**

Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղի: Ժամարարն էր Տ. Գուսան վրդ. Այնանեան:

**Կիր. 1 Օգոստ.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատարն մէջ:** Հանդիսապետն էր Տ. Սրիա Եպ. Շիրվանեան:

Ժամարարն էր Տ. Թեոդորոս Արդ. Զաւարեան:  
 Եր. 7 Օգոստ.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ  
 ի Ս. Գլխաղիր: Ժամարարն էր Տ. Վանկի Վրդ.  
 Մանկասարեան:

Կիր. 8 Օգոստ.- Օրուան հանդիսատէր Ս.  
 Պատարագը Մայր Տանարի Աւագ Սեղանին վրայ  
 մատուցեց Ս. Արիս Եպս. Շիրվանեան:  
 «Հայր Մեր»էն առաջ Պատրիարք Սրբազան Հայրը  
 նախագահեց Ազգիս Ընդհանրական Հայրապետ  
 Ն.Ս. Օծուխիւն. Տ.Տ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի  
 վախճանման քառասունհինգ ամիս կատարուած  
 հոգեհանգստեան կարգին:

Ամենայն Հայոց հանգուցեալ Հայրապետի,  
 Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսի  
 վախճանման քառասունհինգ ամիսով, Սրբոց  
 Յակոբեանց Մայր Տանարին մէջ Ս. Պատարագին  
 եւ Հոգեհանգստեան արարողութեան ներկայ  
 գտնուեցան Պատրիարքն Սրբազան Կաթողիկոսը  
 եւ Քրիստոնեայ յարանուանութեանց հոգեւորական  
 ներկայացուցիչներ եւ Լատինաց Ամեն. Սրբազան  
 Պատրիարքը Միշէկ Սապպահ: Ս. Պատարագի  
 աւարտին, Ս. Աթոռոյս Սրբազան Պատրիարք Հօր  
 գլխաւորութեամբ, հիւրերը եւ ժողովուրդը  
 Պատրիարքարան քաճորացան: Իրենց անձնական  
 վկայութիւնը հանգուցեալ Հայրապետի էֆումենիք  
 գործունէութեան մասին եւ բոլոր ներկայներու  
 անունով միօրհարութեան քարի մաղթանքներ  
 կատարեցին Լատինաց Միշէկ Սապպահ Պատրիարքը,  
 եւ հիւանդութեան պատճառով բացակայ Յունաց  
 Տեառնոս Պատրիարքին անունով՝ Մեթրոպոլիտ  
 Թիմոտէին: Պատրիարք Սրբազան Հայրը  
 շնորհակալութիւն յայտնեց սգակցի ներկաներուն  
 իրենց վշտակցութեան եւ մաղթանքներուն համար,  
 յիշելով Վեհափառ Հայրապետին հետ իր վերջին  
 հանդիպումէն էջմիածնի մէջ պահեր, անոր  
 վախճանումէն մի քանի շաբաթներ առաջ, ուր կը  
 քացայայտուէր անոր հոգեկան կորովը՝ «ցաւը  
 կրելու», գրաւոր իր խօսակցութեան ընթացքին իր  
 սրամէտ արտայայտութիւնները գործածելու,  
 գերազոյց միջոցով եւ պարտականութեան  
 գիտակցութեամբ թէ իսկ կարճ ժամանակի  
 պաշտօնակամ հիւրեր ընդունելու եւ ժողովներու  
 նախագահելու: Քրիստոսի եկեղեցիին հաւատարմ  
 սպասաւորը մնաց միշտ:

Եր. 14 Օգոստ.- Սրբոց Գրիգորի Աստուա-  
 ծաբանին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս.  
 Գլխաղիր: Ժամարարն էր Տ. Համբարձում Վրդ.  
 Բէշիշեան:

Կիր. 15 Օգոստ.- Ս. Պատարագը  
 մատուցուեցաւ ի Ս. Թարութիւն մեր վերամատարան

մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Եպս. Կարիպեան,  
 որ կատարեց «Քաղողօրհնէ»ի արարողութիւնը:

Բշ. 16 Օգոստ.- Այսօր սկսաւ Ս. Կոյսի  
 Վերափոխման տօնը կանխող հանդիսատէր Ս.  
 Պատարագներու մատուցումը՝ Գեթսեմանիի Ս.  
 Աստուածածնի Տանարին մէջ:

Եր. 21 Օգոստ.- Եփեսոսի Ս. Ժողովոյն  
 (431): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս.  
 Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Ընծանուէր  
 Արդ. Բարխսեւեան:

Կիր. 22 Օգոստ.- Ս. Պատարագը  
 մատուցուեցաւ ի Ս. Աստուածածին: Ժամարարն  
 էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրվանեան:

Ուր. 27 Օգոստ.- Նախատեսուելիս ի Ս.  
 Էջմիածին հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Եպս.  
 Կարիպեան:

Եր. 28 Օգոստ.- Տօն Շողակաթի Ս.  
 Էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս.  
 Էջմիածին: Ժամարարն էր Տ. Գուսան Վրդ.  
 Ալեանեան:

- Կեսօրէ ետք, Պատրիարք Սրբազան Հօր  
 գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր, ինքնաշար-  
 ժներով իջան Գեթսեմանիի ձորը ու «Հրաշափա-  
 ռով» մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տանար,  
 ուր պաշտուեցան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ:  
 Գիշերասկիզբին, Յոյն վայրին մէջ  
 պաշտուեցան «Եկեւցէ»ի եւ Հսկման  
 ժամերգութիւնները: Հանդիսապետն էր Տ. Արիս  
 Եպս. Շիրվանեան:

Կիր. 29 Օգոստ.- Վերափոխումն Ս. Աստուա-  
 ծածնի: Առաւօտուն, Պատրիարք Սրբազան Հօր  
 գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով  
 իջան Գեթսեմանիի ձորը ու «Հրաշափառ»ով  
 մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տանար, ուր  
 Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան Սուրբ  
 Պատարագը մատուցեց Ս. Արիս Եպս.  
 Շիրվանեան: Պատարագի Սրբազանը  
 հանդիսապետեց «Անդաստան»ին:

Բշ. 30 Օգոստ.- Յիշատակ Մեծնոց:  
 Օրուան հանդիսատէր Ս. Պատարագը Մայր Տանարի  
 Աւագ Սեղանին վրայ մատուցեց Տ. Աւետիս Արդ.  
 Խիրանեան: Օգոստոս 28ին արտի կաթուածով  
 յանկարծմահ եղաւ Միաբանութեան անդամներէն  
 Տ. Անուշաւան Մ. Վրդ. Զոյրանեան, որուն Վերջին  
 Օծման եւ Թաղման կարգը կատարուեցաւ այսօր,  
 յընթացքս Ս. Պատարագի ձեռամբ եւ  
 նախագահութեամբ Սրբազան Պատրիարք Հօր:

## ՊԼՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Դշ. 16 Յունիս.— Իմալէի վանկապատկան ընդարձակ հողին վրայ, ըստ համաձայնագրին կառուցուելիք բնակարաններու առաջին հիմնարկէի հաւաքոյթին եւ ընդունելութեան ներկայ գտնուեցաւ, եւ Շինարար ընկերութեան ներկայացուցիչին, Իմալէի քաղաքացիներն եւ հրաւիրեալ Իսրայիլի գնահատական եւ քաղաքական խօսակցողներու կարգին Պատրիարքարանիս գոհունակութիւնը եւ յաջողութեան մաղթանքները ներկայացուց Պատրիարք Արքազան Հայրը, որուն կ'ընկերակցէին Լուսաբարաքայեան Նորիսան Մ. Վրդ. Մանուկեան, Աւետիս Արդ. Իփրանեան, եւ Պատրիարքարանիս փաստաբաններն ձօգէժ Ալմէրի, որ Երրայելնի թարգմանեց Պատրիարք Արքազանի այտապայտութիւնները:

Եշ. 17 Յունիս.— Պատրիարքարանիս փաստաբաններն Մազէն Քիւփիի անձնական հաւաքածոյէն Պաղեստինցի նկարիչներու ցուցահանդէսին այցելեցին Պատրիարք Արքազան Հայրը, Համբարձում Վրդ. Քէլիշեան, Աւետիս Արդ. Իփրանեան, Բագրատ Արդ. Պուրնէեան, Ընծանուր Արդ. Բարսիսեան:

Իր. 20 Յունիս.— Երուսաղէմի Համագումարի Կեդրոն համալիրին մէջ կազմակերպուած Հրատարակութեանց Միջազգային ցուցահանդէսի քաջոյթի հանդիսութեան ներկայ գտնուեցաւ Պատրիարք Արքազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Համբարձում Վրդ. Քէլիշեանի:

Եշ. 24 Յունիս.— Սէյք Ճան ալի հիւանդանոցի անուան տարեդարձի առթիւ (որուն քազմանայ վարիչ Ղեկավարն է մեր Նիկոնոյ զաւակներն Նազարէք Աննէեան), Հոգատար Խորհուրդի կազմակերպած հիւրասիրութեան ներկայ գտնուեցաւ Պատրիարք Արքազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Սեւան Եպս. Լարիպեանի եւ Համբարձում Վրդ. Քէլիշեանի:

— Նոյն օրը, Սպանիական Ընդհ. Հիւպատոսի Փոխանորդ Ֆերնանտո Ֆերնանտէզ-Արիասի Լոնտոն փոխադրուելուն առթիւ կազմակերպուած հիւրասիրութեան ներկայ գտնուեցան Պատրիարք Արքազան Հայրը, Արիս Եպս. Շիրվանեան, Սեւան Եպս. Լարիպեան, Համբարձում Վրդ. Քէլիշեան, եւ Աւետիս Արդ. Իփրանեան:

Դշ. 30 Յունիս.— Երուսաղէմի մէջ Միջազգային Փառք Քրիստի Խորհուրդի համագումարին առթիւ Լատինաց Ամեն. Պատրիարք Միշէլ Սապահի հրաւերով կազմակերպուած ընդունելութեան ներկայ գտնուեցան Արիս Եպս. Շիրվանեան եւ Աւետիս Արդ. Իփրանեան:

Դշ. 14 Յուլիս.— Ֆրանսական Ազգային տօնին առթիւ Երուսաղէմի Ֆրանսական Ընդհանուր Հիւպատոսի կազմակերպած հիւրասիրութեան ներկայ գտնուեցաւ Պատրիարք Արքազան Հայրը ընկերակցութեամբ Սեւան Եպս. Լարիպեանի, Տ. Համբարձում Վրդ. Քէլիշեանի, եւ Իսադիկ Վրդ. Պօղոսեանի:

Ուր. 18 Յուլիս.— Երուսաղէմի Միացեալ Նահանգաց Հիւպատոսարանէն ներկայացուցիչի մը հետ Պատրիարք Արքազան Հայրը տեսակցութիւն մը ունեցաւ տեղեկութիւններ տալու համար Համբարձում Երան վանկապատկան սրբալպարին վրայ արար խմբակի մը կատարած քանդիչ արարիչ կապակցութեամբ:

Ուրբաթ, 23 Յուլիս.— Հ. Մ. Ը. Միութեան սկստուններու քանակութիւն շարքաւորած աւարտին, Պէյք Շեմէլի կողմերը, Պատրիարք Արքազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Իսադիկ Վրդ. Պօղոսեանի եւ Համբարձում Վրդ. Քէլիշեանի ներկայ գտնուեցաւ սկստուններու կազմակերպած երեկոյթին, քաղաքի մէջ գոհողութիւնը եւ նուիրեալ քանդիչ վարչութեան, ծնողներուն եւ սկստունայտներուն:

Սկստունական քանակութիւն մոյնպիսի յայտագիր օւնեցան Հայ Երիտասարդաց Միութեան սկստունները 14 Օգոստոսի Շարաբը, Պաղեստինի սահմաններուն մէջ Բեթղեհէմի եւ Հովաթ Դաշտի մօտերը Պէյք Սահուրի Y.M.C.A-ի անտառակին մէջ, ուր եւս Պատրիարք Արքազան Հայրը ներկայ գտնուեցաւ սկստուններու կազմակերպած խաղերուն եւ յայտագրին, ընկերակցութեամբ Համբարձում Վրդ. Քէլիշեանի, գնահատելով Միութեան վարչութեան եւ ծնողներուն յարատեւ քաղաքական համդէպ երիտասարդ սկստուններուն եւ կազմակերպուած յայտագիրներուն:

Շր. 24 Յուլիս.— Պելինիայի Ազգային տօնին առթիւ Երուսաղէմի Պելինիական Հիւպատոսի կազմակերպած հիւրասիրութեան ներկայ գտնուեցաւ Պատրիարք Արքազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Սեւան Եպս. Լարիպեանի եւ Համբարձում Վրդ. Քէլիշեանի:

Իր. 11 Օգոստ.— Ֆրանսիական Միաբանութեան մեծաւոր Քուստրը, որ նոր վերադարձած էր իր միաբանութեան մասնագիտութեան տուած շրջապատը, Պատրիարքարան այցելեց իր ցաւակցութիւնը յայտնելու հանգուցեալ Գարեգին Ա. Վեհ. Հայրապետի մահուան քառասունօրին:

— Նոյն յետ միջօրէին, երբ Պատրիարքներու եւ քրիստոնէայ համայններու հոգեւոր պետերու խորհրդակցութեան ներկայ գտնուեցաւ Նիկոնոյի ներքին Համաշխարհային Խորհուրդի Կեդրոնական Ցանճախութիւնի քարտուղարուհի Օր.

Սայրի էսֆինեան, ժընէվէն, ներկայացնելով Կեդրոնական Յանձնարարութիւնը Սուրբ Երկրի Քրիստոնեայ համայնքներու կացութեամբ եւ մտահոգութիւններով:

ԵՂ. 12 Օգոստ.— Ժընէվէն Օր. Սայրի էսֆինեան, Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի Կեդրոնական Յանձնարարութիւնը քարտուղարուհին, Պատրիարքարան այցելեց, ընկերակցութեամբ Միջին Արեւելի եկեղեցիներու Խորհուրդի Երուսաղէմի Գրասենեակին Ընդհանուր Վարիչ Հրաչ Յակոբեանի հետ, աւելի մանրամասն

խորհրդակցութիւն ունենալով Պատրիարք Արքազան Հօր հետ, Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի առնելի՛ համիջական եւ գործնական ձեռնարկներու կապակցութեամբ:

ԵՂ. 2 Սեպտ.— Երուսաղէմի Իտալական Հիւպատոսի եւ իր տիկնոջ պաշտօնով տեղափոխման առիթով Ամերիկէն Գոլոմի Պանդոկի պարտեզին մէջ տրուած ողբերթի հիւրասիրութեան ներկայ գտնուեցաւ Պատրիարք Արքազան Հայրը, ընկերակցութեամբ Սեւան Եպս. Ղարիպեանի, Համբարձում Վրդ. Քէշիշեանի եւ Թեոդորոս Աբդ. Զաւարեանի:

## ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ

### ՏՈՒՆՈՒՄ ԶՕՀՐԱՊ ԼԻՊՄԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՄԱՄ

Հանդիման կը հաղորդենք, թէ Տոյորէն Զօհրապ Լիպման Հիմնադրամը նիւթապէս պիտի օժանդակէ որ հրատարակուին ընտրեալ

ա. վարդապետական աւարտաճառեր հայագիտական նիւթերու մասին,

բ. հայոց հին պատմութեան երկեր հայ պատմաբաններու,

գ. 19րդ դարու եւ աւելի վաղ շրջանի հայ գրականութեան երկեր:

Ներկայացուող աշխատասիրութիւնները կրնան ըլլալ կա՛մ հայերէն կա՛մ անգլերէն լեզուով: Եթէ գործ մը հայերէն լեզուով է, անոր պէտք է ընկերանայ անգլերէն որակաւոր թարգմանութիւնը:

Դիմումագիրները ներկայացնել ամէն տարուան Ապրիլ 15 եւ Նոյեմբեր 15 թուականներէն առաջ:

Յաւելուածական տեղեկութեան եւ դիմումագրի թերթիկ ստանալու համար դիմել

THE DOLORES ZOHRAH LIEBMANN FUND  
PUBLICATIONS PROGRAM

Attn: Mr. Suren D. Fesjian  
661 Hillside Rd., P.O.B. 889  
Pelham Manor, NY 10803



ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ Ծ. ՎԴ. ԶՂՋԱՆԵԱՆ  
1931-1999



Ամուշաւան Ծ. Վրդ. Զղջանեան (1931-1999), վախճանեալ 28 Օգոստոս 1999, Թաղման Կարգ 60 Օգոստոս 1999, վարդապետներ ռուսաւորարճ կը կրեն զազաղը զէպի Ս. Փրկիչ Գերեզմանատուն:



Ամուշաւան Ծ. Վրդ. Զղջանեան (1931-1999), վախճանեալ 28 Օգոստոս 1999, Թաղման Կարգ 60 Օգոստոս 1999, Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին մէջ:

# ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

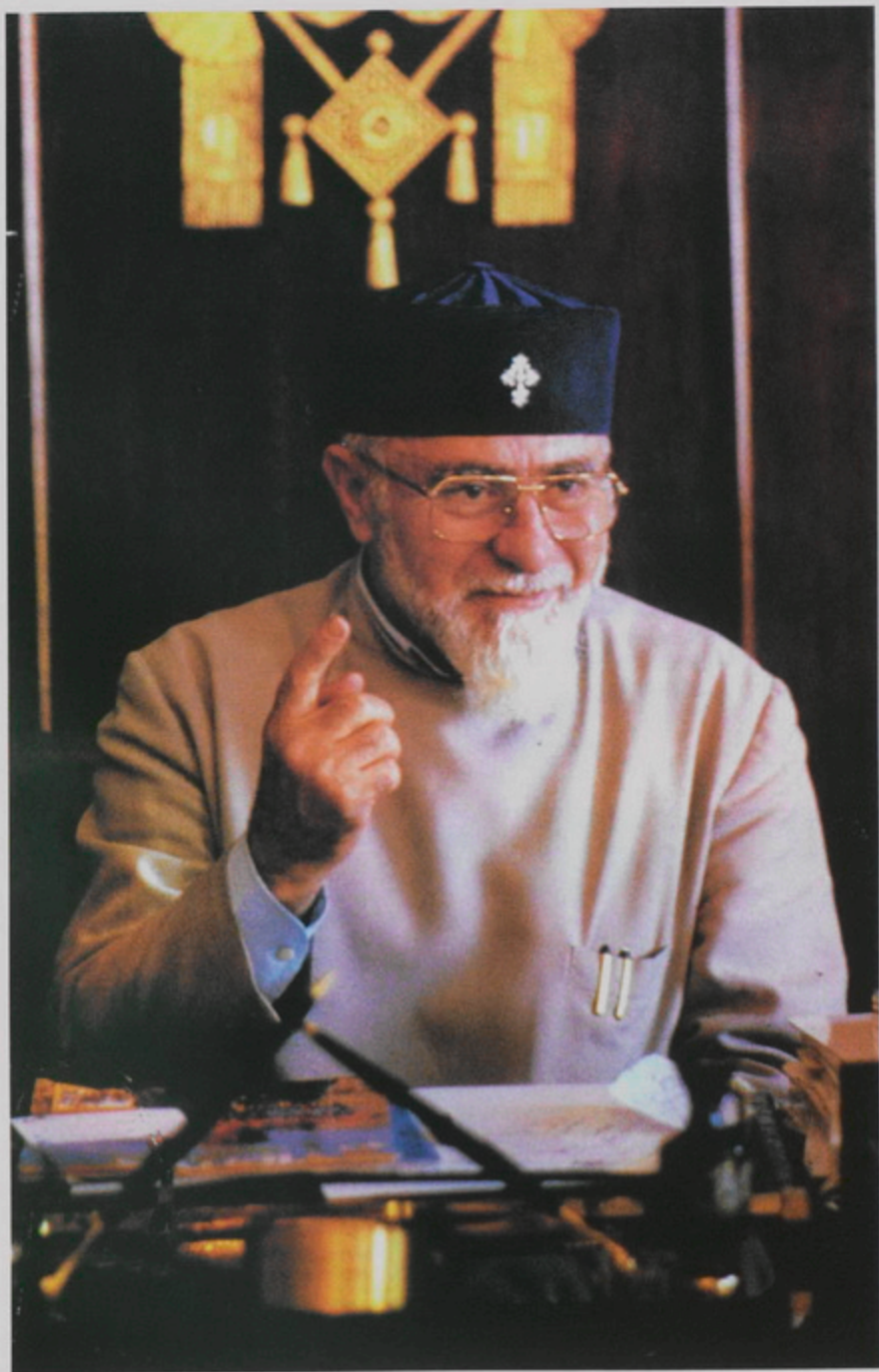
- Հայրապետական խումբ		
(Տուն Վերադարձ, 29 Մարտ 1999)	Գարեգին Ա. Կաթողիկոս	329-331
- Հանգիստ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի	Դիւան Մայր Աթոռոյ	332
- Գարեգին Ա. Հայրապետի		
Կեանքն ու Գործունէութիւնը	Դիւան Մայր Աթոռոյ	333-336
- Վերջին Հրածեշտ (Յուդարկաւորութիւն)	Արքեպիսկոպոս Կարապետեան	337-340
- Հրածեշտի խումբ՝ Արարատեան Հայրապետական Թեմի Փոխանորդ		
Գարեգին Արք. Ներսիսեանի		341-342
- Հրածեշտի խումբ՝ Կաթողիկոսական Տեղապահ Ներսէս Արք. Պօղոսեանի		343-346
- Հրածեշտի խումբ՝ Կիլիկիոյ Արք. Ա. Կաթողիկոսի		347-350
- Հրածեշտի խումբ՝ Երուսաղէմի Պատրիարք Թորգոմ Արք. Մանուկեանի		351-352
- Հրածեշտի խումբ՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Մեսրոպ Արք. Մուրադեանի		353
- Հրածեշտի խումբ՝ Հ. Հ. Նախագահ Ռոբերտ Քոչարեանի		354
- Հրածեշտի խումբ՝ Վրաստանի Կաթողիկոս Իլյա Բ.ի		355
- Նուիրապետական Աստիճանները	Վարդան Ա. Քիւնյ. Տիւրքեան	356

## ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

### ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒ Ս. ԷԶՄԻՄՅԱՆՆԵՐ

- Նամակ Գարեգին Ա. Վեհ. Կաթողիկոսէն (19 Մայիս 1999)		357
- Հռոմի Սրբազան Պապը, Յովհաննէս Պօղոս Բ. Ս. Էջմիածին		
պիտի այցելէ Յուլիս 2-4	Մամլոյ Դիւան Մայր Աթոռի	358
- Նամակ 7 Յունիս 1999, Կաթողիկոսական Ընդհ. Փոխանորդ		
Գարեգին Արք. Ներսիսեանէ, «Պապին Այցելութիւնը Յետաճում»		359
- Նամակ 14 Յունիս 1999. Կաթողիկոսական Ընդհ. Փոխանորդ		
Գարեգին Արք. Ներսիսեանէ. «Յունիս 18ին Հռոմի Պապը		
մի քանի ժամով պիտի այցելէ Գարեգին Ա. Վեհափառին»		359
- Նամակ 29 Յունիս 1999, Կաթողիկոսական Ընդհ. Փոխանորդ		
Գարեգին Արք. Ներսիսեանէ «Գարեգին Ա. Վեհ. Հայրապետը		
հանգեաւ ի Տէր».		360
- Բժիշկներու Հաղորդագրութիւնը		
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի վախճանման մասին		360
- Կաթողիկոսական Տեղապահի Ընտրութիւն. Եպիսկոպոսաց		
Ժողովի Գումարում	Մամլոյ Դիւան Մայր Աթոռի	361
- Մայր Աթոռի Պատուիրակութիւնը		
ՀՀ Նախագահի, ԱԺ Նախագահի եւ		
Վարչապետի մօտ	«Քրիստոնեայ Հայաստան»	362
- Երուսաղէմի Պատրիարքը		
Գնալի մէջ	«Ժամանակ»	363-366
- Երուսաղէմի Պատրիարքին		
Շնորհակալութեան նամակը	«Մարմար»	367
- Յովհաննէս Պօղոս Բ. Պապի նամակը		
Գարեգին Ա. Կաթողիկոսին		
"May We Rediscover Our Full Communion"		368-370

- Խորհէ եւ Մտիր	Գարեգին Ա. Կաթողիկոս	371-376
- Պիոս Թ. Պապի Հրաւերին Առօր Մկրտիչ Վրդ. Խրիմեանի մամակը 1869 Յունուար 18	Մկրտիչ Վ. Խրիմեան	377-380
- Ապերախտութիւն	Միշա Ավարեան	380
- Իգնատիոս Եպս.ի Մեկնութիւն Ղուկաս ԺԴ1-ԺԵ8	Զաւէն Արք. Զինչինեան	381-385
- Դէմքն Յիսուսի	Ալպէո Նորատունկեան	386-389
- Յաւին Իմաստը	Վարդան Ա. Քհնյ. Տիւլկերեան	389
- Մարտարապետեան Ոգիով	Կարպիս Եսայեան	390-393
- Սիիւռֆի Վարժարաններու Ազգային Կրթութիւնը	Մարգարեա Մարկոսեան	394-404
- Թղթակցութիւն Ընդ մէջ Տէք. Յակոբ Ներսոյեանի եւ Դանիէլ Վրդ. Ֆինտիֆեանի		
- The Armenian Church Liturgy and A Proposed Pew Book		405-429
- Հանգիստ Անուշաւան Մ. Վրդ. Զոյանեանի եւ Կենսագրութիւն	Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան	430-431
- Խօսք Յիշատակի	Թ.Ա.Մ.	432-433
- Ս. Յակոբի Ներսէն		434-437
- Տօլօրէն Զօհրապ Լիպմըն Հրատարակչական Ծրագիր		437
- Բովանդակութիւն		438-439



ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ  
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ (1982-1999)





6 Յուլիս 1999 ՊՀ. Հանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի մարմինը Երևանի Ս. Սարգիս Եկեղեցին կ'առաջնորդուի դէպի Ս. Էջմիածին:



6 Յուլիս 1999, ՊՀ. Հանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի մարմինը Երևանի Ս. Սարգիս Եկեղեցին Էջմիածին առաջնորդող թափօրին կը ինտեռն.- Աշէն Զախ՝ Կաթողիկոսական Տեղապահ Ներսէս Արք. Պողոսեան (Երեսն Կանգնած՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Մեսրոպ Արք. Մուրաֆեան), Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա. Քէշիշեան, Հայաստանի Նախագահ Ռոբերտ Քոչարեան, Երուսաղէմի Պատրիարք Ռորգոմ Արք. Մանուկեան, Հայաստանի Վարչապետ Վազգէն Սարգսեան, Նախարար Գագիկ Յարութիւնեան:

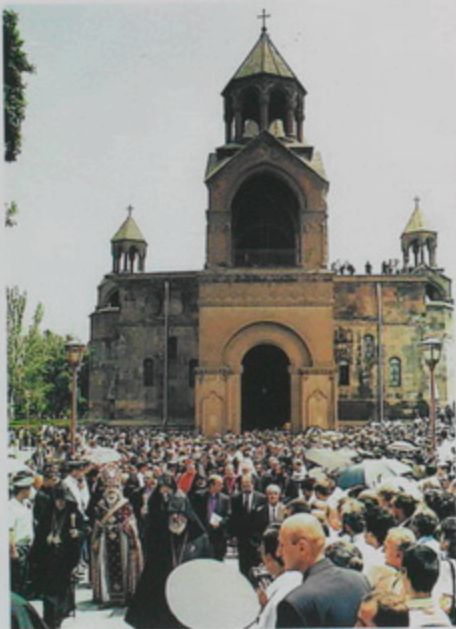


8 Յուլիս 1999, ԵՂ. Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ, Կանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի Վերջին Օծմամ Կարգէն յետոյ, «Ողջոյնի» աջահամրոյրին կը խոմարիի Երուսաղէմի Թորգոմ Պատրիարք:



8 Յուլիս 1999, ԵՂ. Կանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի մարմինը, Վերջին Օծմամ Կարգէն յետոյ, Էջմիածնի Մայր Տաճարէն կ'առաջնորդուի դէպի դամբարան:





8 Յուլիս 1999, Նշ. Հանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի Թաղման Կարգէն յետոյ, Պետական հիւրերով վերադարձ դէպի Վեհարան:



9 Յուլիս 1999, Ուր. Հանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի Թաղման յետոյ, Կաթողիկոսական Տեղապահ Ներսէս Արք. Պօգոսյանի գլխաւորութեամբ Եպիսկոպոսաց այցելութիւնը Հայաստանի մայրաքաղաք Ռոբերտ Քոչարեանի:



9 Յուլիս 1999, Ուր. Հանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի Թաղումն յետոյ, Կաթողիկոսական Տեղապահ Ներսէս Արք. Պօգապախանի գլխաւորութեամբ Նախակապուսաց այցելութիւնը Ազգային Ժողովի Նախագահ Կարէն Տէմիրճեանին:



1 Յուլիսէն 8 Օգոստոս 1999, մինչեւ Քառասունքի Պատարագ, հանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի դիմանկարը սեւ շղարշով եզերուած, Պատրիարքարանի դահլիճի մուտքին էր տեղաւորուած, ցաւակցութեան Յուշամատենանով:



8 Օգոստոս Կիր. 1999, Հանգուցեալ Դարեգին Ա. Կաթողիկոսի մահուան Քառասունին, Ս. Յակոբայ Մայր Տանարին մէջ մատուցուած Ս. Պատարագին մասնակցող Լատինաց Պատրիարք Միշէլ Սապպահ, եւ հոգևորական ու պետական ներկայացուցիչներ:



8 Օգոստոս 1999, Կիր. Հանգուցեալ Դարեգին Ա. Կաթողիկոսի Քառասունին, Ս. Յակոբայ Մայր Տանարին մէջ մատուցուած Ս. Պատարագէն յետոյ, Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ իր ցաւակցութիւնը յայտնեց Լատինաց Պատրիարք Միշէլ Սապպահ:





8 Օգոստոս 1999, Կիր. Հանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի մահուան Քառասուններ առիթով Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին մէջ մատուցուած Ս. Պատարագէն յետոյ, Պատրիարքարանի Դահլիճին մէջ, Յունաց Տեոտորոս Պատրիարքին անունով ցաւակցութիւններ յայտնեց Մէքրօփօլիք Թիմօթին: Զախէն Աջ՝ Անկլիկան Եկեղեցւոյ Ռիան Ապօլ-Էլ-Սաալ Եպս., Լատինաց Միշէլ Սապպահ Պատրիարք, Թորգոմ Պատրիարք, Մէքրօփօլիք Թիմօթի, Ղպտոց Ամպաս Արրահամ Եպս., Հապէշաց Ապպա Մատթէոս Եպս.:



8 Օգոստոս 1999, Կիր. Հանգուցեալ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի մահուան Քառասուններ, Ս. Յակոբայ Մայր Տաճարին մէջ մատուցուած Ս. Պատարագէն յետոյ, Պատրիարքարանի Դահլիճին մէջ հաւաքուած հիւրերը, հանգուցեալ Կաթողիկոսի շինականներին աղջիկ դրուած Յուշամատենանին մէջ կը ստորագրեն:

# «Սիոն» Ամսագրի բաժանորդագրութիւն

- Սիոն ամսագրի խմբագրութիւնը կը փորձէ սրբագրել եւ ամբողջացնել ցամկը իր բաժանորդներուն:
- Եթէ կը ցամկաք որ ձեր անունը ունենա՞նք ցամկիմ մէջ մեր բաժանորդներում, ձա՞նեցէք ձերքեւի կտրո՞մը յստակ եւ գլխազիր տառերով ամբողջացնել եւ փութով մեր թոր հասցէիմ դրկել: P.O.Box 14235 Jerusalem, Old City, Isr.
- Նախորդ տարիներում Սիոն ամսագիրը ձրի դրկուած է հարիւրներով հասցէներու: Նկատի առած մամաւանդ զուժաւոր էչերու տպագրութեան սղութիւնը պարտաւոր ենք ձեզմէ բաժանորդագիմ խմդրել:

Խմբագրութիւն

## ՊԱՏՐԱՐԹՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐՈՒՍԱԼԻՄ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՈՆ

Անուն.-----  
 Տիտղոս.-----  
 Կազմակերպութիւն.-----  
 -----  
 Հասցէ.-----  
 -----

Հաճեցէք ձերփակ գտնել մեր փոխգիրը-----  
 Իրք բաժանորդագիմ ՍԻՈՆի -----  
 ՊԱՐՁ կամ ԾՐԱՅԻՆ ԲՂԲԱՏԱՐՈՎ ՂՐԿԵԼՈՒ -----  
 Ստորագրութիւն

Բաժնեգիմ.-  

Պարզ Բղթատարով	Սէկ տարի	Օղայիմ Բղթատարով
US\$108*	Երկու տարի	US\$ 128
US\$200		US\$ 240

\*Կամ՝ ձեր երկրիմ համապատասխան զումարով:



## NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is drawing up a new updated list of subscribers to its official gazette, SION.

In order to ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance, as soon as possible.

Please write to our new address: POB 14235, Jerusalem, Israel.

We would like to point out that while in previous years it has been the custom to distribute the gazette virtually free of charge to hundreds of subscribers, escalating costs and, particularly, the introduction of colour printing, has imposed upon us the obligation of trying to recover part of these costs.

The Editor

## "SION" SUBSCRIPTION RENEWAL FORM

Name:	Address:
Title:	
Organisation:	

Please enter my/our subscription for "SION," for a period of \_\_\_\_\_ year(s).  
 My/our check for \_\_\_\_\_ covering the cost of subscription and  
 Surface/Airmail charges, made out to the Patriarchate, is enclosed.

Signature:

Official seal:

RATES: Surface Mail	Air Mail
1 year: US\$108*	1 year: US\$ 128
2 years: US\$200	2 years: US\$ 240

\*Or equivalent in your local currency.